

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

1998 2(4)

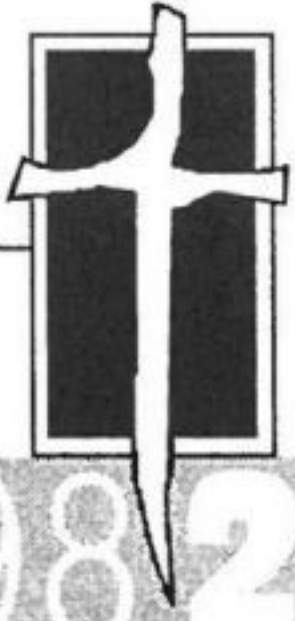

ISSN 1392 - 3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

1998 2(4)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 1998

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vilniaus universitetas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

ANTANAS TYLA (Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Juozas Starkauskas.

MVD vidaus kariuomenės 4-osios divizijos antrasis veiklos periodas. 1946 m.	7
The MVD 4 th Division Operation in Lithuania in 1946	26

Nijolė Žemaitienė.

Generolo Jono Žemaičio vaidmuo partizaniniame kare	27
General Jonas Žemaitis's Contribution to the Partisan War in Lithuania	51

Živilė Račkauskaitė.

Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje	52
The Youth Anti-Soviet Resistance Movement in Lithuania in the Seventies and Eighties	69

Laurynas Jonušauskas.

Stasio Lozoraičio ir VLIK'o santykiai (1947–1948)	70
The Relationships Between Stasys Lozoraitis and the Chief Committee for Lithuania's Liberation in 1947–1948	80

Viktorija Sakaitė.

Žydų gelbėjimas	81
Rescue of Jews	103

Arūnas Bubnys.

253-iasis lietuvių policijos batalionas (1943–1944)	104
The Operation of the 253 rd Lithuanian Police Battalion in 1943–1944	120

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Arvydas Anušauskas.

KGB planai Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio išvakarėse (1988 m. vasario 16-oji) .	121
KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus viršininko pplk. V. Šiaudinio 1988 m. vasario 1 d. pažyma apie užsienio emigrantų ir kitų antisovietinių centrų veiklą prieš Lietuvos SSR	122

Mindaugas Pocius.

„Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija	134
SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo, valstybės saugumo 2-ojo rango komisaro S. Kruglovo ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvai, valstybės saugumo komisaro I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 15 d. tarnybinis raštas SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai	137

RECENZIJOS – REVIEWS

<i>Arūnas Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944), Vilnius, 1998, 608 p. S. Buchaveckas</i>	139
---	-----

KRONIKA – CRONICALS	146
----------------------------------	-----

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	159
--	-----

Juozas Starkauskas

MVD vidaus kariuomenės 4-osios divizijos antrasis veiklos periodas. 1946 m.

1946 m. pradžioje tiek partinė, tiek čekistinė vadovybė ir Maskvoje, ir Vilniuje suprato, kad jų laukia ilgas varginantis karas su mūsų partizanais. Nepasisekė įvykdyti ne tik fantastiško L. Berijos plano „nacionalistinių ginkluotąjį pagrindį sutriuškinti per dvi tris savaites“, bet ir daug realesnių planų padaryti tai per kelis mėnesius, pusę metų. Reikėjo kažką daryti. Tas „kažkas“ – pastovių įgulų įkūrimas apskričių centruose ir daugelyje valsčių centrų.

Per prabėgusius pusantrų kovos metų partizanai patyrė didelių nuostolių (čekistų duomenimis, 1944–1945 m. žuvo per 12 tūkst. partizanų; tačiau pagrįstai galima teigti, kad ne mažiau kaip trečdalis jų nebuvo partizanai, o į visa kas gyva šaudžiusių enkavedistų civilinės aukos). Partizanams teko keisti kovos taktiką, pereiti prie tikros partizaninio karo taktikos. Svyruojantys, tikėjęsi greito Vakarų konflikto su Rusija, o kai kurie ir partizanų vadovybės nurodymu legalizavosi, išėjo iš miškų (manoma, kad 1945 m. legalizavosi apie 20 tūkst. partizanų, tačiau daugelis jų rusams prisistatė kaip vengę tarnybos Raudonojoje armijoje (RA); čekistų duomenimis, 1945 m. legalizavosi 6160 partizanų¹). Remiami daugumos tautos, o ypač kaimo gyventojų, partizanai po kiekvieno smūgio atsigaudavo, net stiprino savo struktūras ir ypač kaime neleido įsitvirtinti okupantų

valdžiai. Beveik iš visų Lietuvos apskričių (išimtis – trys Klaipėdos krašto apskritys, likusios be vietinių gyventojų, ir kai kurie, daugiausia Šiaurės Rytų Lietuvos, valsčiai, kuriuose gyveno daug sentikių, noriai talkinusių savo tautiečiams) į LKP(b) CK plaukė pranešimai, kad 1945 m. rudenį partizanai vėl labai suaktyvėjo, kad jie kaimuose visiškai eliminuoja sovietų valdžią. Lazdijų apskrities komiteto sekretorius Grigelionis CK rašė, kad 1946 m. pradžioje Leipalingio valsčiuje iš devynių apylinkių veikia tik viena. Tuo pat metu instruktorius Kazlovas teigė: „Apskirtyje tokia padėtis, kad nacionalistinis pagrindis ir jo ginkluotos gaujos pradėjo dirbti geriau už juos [t.y. MVD ir MGB. – J. S.]. Gerai dirba jų agentūra, ryšiai ir t.t.“² Apie padėtį Kauno apskrityje savo šefui Jakovlevui į Vilnių rašęs šios apskrities komiteto karinio skyriaus vedėjas Radionovas teigė, kad partizanų veikla apėmė visus valsčius, kad tai tapo panašu į sukilimą prieš sovietų valdžią. Jis rašė, jog užimami valsčių centrai, dideli partizanų būriai – iki 300 ginkluotų vyrų – 2–3 dienas kaunasi su NKVD kariuomene. „1945 m. sausio–vasario mėn. sutriuškinus gaujas truputį aprimo, pavasarį [puolimai] vėl prasidėjo, gaujų daugėja kiekvieną dieną“³. 1946 m. rugpjūčio 1 d. A. Sniečkui rašytoje pažymoje CK instruktorius Pankinas teigia, kad Biržų apskrities Vabalninko valsčiuje iš

18 apylinkės pirmininkų 14 gyvena valsčiaus centre. Į savo apylinkes jie išvyksta ne dažniau kaip tris kartus per mėnesį ir tai tik kelioms valandoms, lydimi 10–15 sargybinių. „Faktiškai sovietų valdžios organų apylinkėse nėra“⁴. Žymus partijos funkcionierius K. Didžiulis-Grosmanas apsilankęs Lazdijų apskrityje 1945 m. rugsėjo 28 d. A. Sniečkui rašė, kad valdžia pasyvi, o partizanai puola. Anot jo, daugelis apskrities vadovų įsitikinę, kad be centro – Vidaus reikalų liaudies komisariato – paramos savo jėgomis padėtis pakeisti negalės, kad atsisakyti pasyvaus laukimo bei savigynos taktikos valsčių centruose ir pereiti į aktyvų puolimą nepajėgs⁵. Tokias kaip K. Didžiulis-Grosmanas išvadas padarė daugelio apskričių partiniai funkcionieriai, užvertę A. Sniečkų prašymais teikti pagalbą iš centro.

Žlugo kolaborantų valdžios viltys, kad gal vadinamųjų sribų batalionai sugebės nors valsčių centrus apginti. Stribai, 1945 m. kovose patyrę nemažų nuostolių (tais metais jų žuvo per tūkstantį, t.y. kas septintas aštuntas), prarado kovingumą ir tik šiaip taip išsilaikydavo valsčių centruose, bijodavo iš jų koją iškelti. Daugelis komunistų partijos vadeivų padarė tokią pačią išvadą kaip ir E. Ozarskis, kuris 1945 m. liepos mėn. aplankęs keturias Šiaurės Rytų Lietuvos apskritis teigė: „Pagrindinio vaidmens – kaip ginkluotas kumštis prieš banditų veiksmus ir kaip organizacija, į kurią būtų galima remtis vykdant ūkines ir kitas priemones, – mūsų istrebilių būriai nesuvaidino“⁶.

Svarbus įvykis, kuris galėjo turėti įtakos planuojant čekistų, tarp jų ir čekistinės kariuomenės veiklą, buvo 1946 m. vasario 10 d. vykę SSRS aukščiausiosios tarybos rinkimai. Tuo metu Lietuvos partizanai buvo gana stiprūs – vien ginkluotas struktūras sudarė apie 5 tūkst. karių, – o žmonės karš-

tai troško nepriklausomybės ir tikėjo, kad Vakarai nepaliks Lietuvos likimo valiai. Okupantai ir kolaborantai labai stengėsi prastumti rinkimus ir pasiekti jiems įprastą 99 proc. balsavusiųjų už juos rezultatą. Buvo sukelti visi agentai, sutelkta per 20 tūkst. karių rinkimų apylinkėms saugoti bei patruliuoti (patruliavo 3884 4-osios ŠD kariai, apylinkes saugojo 17 987 kariai, iš jų 7241 NKVD karys, 4342 RA kariai, 6404 stribai⁷). Nepaisant visų pastangų, kai kuriose apskrityse rezultatai buvo apgailėtini, pavyzdžiui, Alytaus apskrityje balsavo 32 proc. rinkėjų, Lazdijų – 38 proc., Marijampolės – 54 proc., Kretingos – 51 proc. ir t.t. Tokiu atveju, kaip paprastai, reikalus ėmėsi tvarkyti vienas didžiausių falsifikavimo meistrų – komunistų partija: ji rinkimų rezultatus ir šį kartą paprasčiausiai sufabrikavo⁸. Pažymėtina, kad jau prieš rinkimus daliai Lietuvos žmonių buvo atimta rinkimų teisė. Taigi nors rinkimų rezultatai buvo „apiforminti“ taip, kaip reikėjo komunistų partijai, vis dėlto okupantai ir jų tarnai kolaborantai suprato, kad kol Lietuvos žmonių dvasią kels partizanai, tol Lietuvoje jie negalės jaustis saugūs. Didžiulėmis aukomis (prieš rinkimus ir rinkimų laikotarpiu 1945 m. gruodžio 1 d. – 1946 m. vasario 10 d. nukauta 667 partizanai, 1046 jų pateko į nelaisvę⁹) įrodyta, jog derinant aktyvų ir pasyvų pasipriešinimą galima sėkmingai okupantams priešintis. Okupantams beliko veikti per savo represines struktūras, kad tokių nesėkmių daugiau nebūtų.

Iki rinkimų likus dar beveik mėnesiui, sausio 16 d. SSRS vidaus reikalų ministro pavaduotojas A. Apolonovas išsiuntė raštą SSRS ir LSSR NKVD apskričių įgaliotiniams, apskričių skyrių viršininkams, NKVD kariuomenės dalių vadams, kuriame konstatavo, kad „SSRS vidaus reikalų ministro Kruglovo įsakymas Nr. 001164 smogti lemiamą smūgį antisovietiniam na-

cionalistiniam pagrindžiui ir jo ginkluotoms gaujoms pirmoje sausio pusėje buvo vykdomas nepakankamai intensyviai ir reikiamų rezultatų negauta. Daugelyje apskričių banditų gaujos veikia nebaudžiamos, žudo sovietinius žmones, plėšia jų turtą“. Jis reikalavo panaudoti visas agentūrines, operatyvines, čekistines karines ir partines politines priemones, visus organus, tarp jų miliciją, kursantus, visą vidaus kariuomenę, Raudonosios armijos dalis, ginkluotą partinę sovietinę aktyvą ir neleisti sutrukdyti rinkimams. Įsakyta, kad kiekvieną rinkimų apylinkę saugotų 8–12 karių, vadovaujamų karininko ir operatyvininko. Įdomu tai, jog buvo neleidžiama tą pačią apylinkę saugoti įvairių rūšių kariuomenei (matyt, bijota peštynių, kurios dažnai kildavo tarp įvairių rūšių sovietinės kariuomenės dalinių). Nurodyta kariams apylinkėse įsikurti nuo vasario 1 d. (t.y. likus net devynioms dienoms iki rinkimų)¹⁰.

Taigi nors organizuojant 1946 m. vasario 10 d. rinkimus daugiausia darbavosi kariuomenė, bet ir jos pastangų neužteko, kad priverstų Lietuvos žmones paklusti.

Negalėdami palaužti partizanų sąjūdžio, okupantai nutarė pereiti prie ilgo karo taktikos. Buvo planuojama pamažu partizanus išžudyti, o mūsų žmones palaužti, vienus terorizuojant, kitus verbuojant agentais, trečius paperkant tarnybomis ir galimybė šį bei tą pasivogti ar gauti iš eksproprijuotųjų turto. Okupantams būtinai reikėjo plėsti savo rėmėjų bazę, nes pokario metais juos miestuose palaikė ne daugiau kaip 10 proc. mūsų žmonių, o kaimuose – 2–4 proc. Beje, tokie procentai ne iš piršto išlaužti. Kai 1945 m. buvo organizuojamas laiško J. Stalinui pasirašymo vėjus, tik 2–5 lietuviai iš 100 sutikdavo jį pasirašyti ir tai po nemenko spaudimo (uždarydavo duris, išeiti leisdavo po vieną pro pasirašymo komitetą ir pan.). Atsisakyti totoriškos kovos

taktikos, kai neturintys pastovios dislokavimo vietos kariai nusiaubdavo apylinkes ir toliau nuskubėdavo palikę lavonus ir degėsius, vertė ir supratimas, kad terorą stiprius žmones skatina griebtis ginklo. Ir įkūrus pastovias įgulas kova buvo kruvina, negailestinga. Už Lietuvos nepriklausomybę 2326 partizanai 1946 m. paguldė savo jaunas galvas¹¹. Tačiau, reikia pripažinti, čekistai pradėjo smogti taiklesnius smūgius, t.y. tiems, kurie tikrai priešinosi, o ne visiems paeiliui, kaip kad 1944–1945 m. Kruvinos pokario metų bakchanalijos vėliau nepasikartojo.

Dar prieš J. Bartašiūnui išleidžiant įsakymą dėl pastovių įgulų įkūrimo, 1946 m. kovo 25 d. 4-ojoje ŠD jau buvo šeši pulkai. Prie jos buvo prijungti 32-asis ir 273-iasis pulkai, iki tol priklausę 63-iajai ŠD ir į Lietuvą perkelti 1945 m. spalio–lapkričio mėn. Tie šeši pulkai kariavo tokiuose sektoriuose: 25-asis – Panevėžio, 32-asis – Šiaulių, 137-asis – Utenos, 261-asis – Vilniaus, 273-iasis – Klaipėdos, 298-asis – Kauno, 94-asis pasienio būrys – Marijampolės¹².

Beje, šiose savo „šefuojamose“ vietose visi šeši pulkai, išskirsčius juos į įgulas, ir liko. Jau anksčiau Lietuvoje veikę pulkai, prijungti prie 4-osios ŠD, buvo išdėstyti tose vietovėse, kuriose partizanai ypač aktyviai kovojo. 34-ojo motorizuotojo šaulių pilko (MŠP) štabas įsikūrė Alytuje, o jo padaliniai – visoje Dainavos partizanų apygardoje, 262-ojo ŠP štabas – Ukmergėje, jo padaliniai išsibarstė aplinkui, dviejų batalionų 285-asis ŠP, beje, anksčiau priklausęs Rytprūsio dislokuotai 56-ajai NKVD šaulių divizijai, dabar buvo dislokuotas Biržų krašte.

Visos anksčiau minėtos priežastys lėmė tai, kad 1946 m. kovo 26 d. vidaus reikalų ministras J. Bartašiūnas pasirašė įsakymą Nr. 0026, kuriuo nurodė Lietuvos apskričių ir valsčių centruose įkurti pastovias įgulas:

163 – vidaus kariuomenės ir 37 – pasieniečių. Tos 163 MVD kariuomenės įgulos pagal karių skaičių buvo skirstomos į pulkų ir batalionų, kuopų ir būrių įgulas. Įgulos buvo įkurtos išskirsčius 4-ajai ŠD priklausiu-

sius šešis pulkus ir prie jų prijungus jau minėtus 34-ąjį MŠP, 285-ąjį ir 262-ąjį ŠP, kurie iki tol buvo tiesiogiai pavaldūs J. Bartašiūnui. Štai kokių tipų ir kiek įgulų įkūrė atskiri šaulių pulkai:

ŠP	Pulkų ir batalionų štabų	Kuopos	Būrio	Iš viso
25-asis	4	6	5	15
285-asis	3	5	4	12
137-asis	4	8	9	21
262-asis	4	9	7	20
261-asis	2	3	2	7
298-asis	4	9	13	26
273-iasis	4	10	10	24
32-asis	4	9	9	22
34-asis MŠP*	4	9	3	16
Iš viso	33	68	62	163

Kaip matome, dviejų – 285-ojo ir 261-ojo – ŠP įkurtų įgulų skaičius gerokai mažesnis negu kitų pulkų. Taip buvo todėl, kad 285-asis ŠP buvo nepilnas, vietoj trijų batalionų turėjo du, o 261-ojo ŠP du batalionai Vilniuje saugojo svarbiausius marionetinės vyriausybės ir represinių struktūrų pastatus, aukštų komunistų partijos funkcionierių namus bei vilas ir t.t. Su partizanais kovojo tik 2-asis batalionas, dislokuotas Trakuose.

Net tos pulkų ir batalionų štabų įgulos, prie kurių nebuvo įkurta rikiuotės būrių (tokios buvo penkios – 285-ojo, 262-ojo, 273-iojo, 32-ojo ir 34-ojo ŠP), buvo kovingos, nes mūšiuose su partizanais dažnai dalyvaudavo ir prie štabų buvę vadinamieji specialieji padaliniai – ryšio ir autokuopų kariai, o ypač pulko mokyklos, kuri rengė seržantus, kariai (specialiems padaliniams dar priklausė medicinos, tiekimo skyriai, sporto ir saviveiklos grupės ir kt.).

Labai abejotina, ar tikslinga buvo kurti būrių įgulas. Būrį sudarė 15–25 kariai ir dauguma jų būdavo panaudojami visokiems pašaliniams darbams: sargyboms,

darbui virtuvėje, pagalbiniam ūkyje ir t.t. Iš tų kelių dešimčių karių nelikdavo kam kovoti su partizanais. Tačiau tos nedidelės įgulos buvo įkurtos vietinių kolaborantų ir čekistų operatyvininkų prašymu, kad jiems būtų ramiau gyventi valsčių centruose, nes iš patirties žinojo, kad valsčiuose taip pat buvę stribai po pirmųjų partizanų šūvių dažniausiai išsibėgiodavo. Kuo kariuomenės padalinys didesnis, tuo daugiau karių galima panaudoti mūšyje. Bet tą kartą, kaip dabar sakytume, „buvo priimtas politinis sprendimas“: išbarstyti, susmulkinti jėgas, kad būtų išsaugoti valsčių centruose glaudęsi negausūs kolaborantai. Tikėtasi, jog valsčiuje turint nors vieną patikimą sovietų valdžios atsparos tašką, iš jo komunistinis ar kolaboravimo tvaikas galės plisti į apylinkes ir kaimus.

37 įgulas pasieniečiai įkūrė pasienio apskrityse – Marijampolės, Vilkaviškio, Šakių, Lazdijų ir Tauragės. Kai kurios jų įkurtos įgulos – Prienų, Balbieriškio, Lekėčių ir kt. – buvo per 50–60 km nuo pasienio zonos.

1945 m. Lietuvoje buvo 26 apskritys ir 267 valsčiai, taigi 293 vietos, kur galėjo

* 34-asis motorizuotasis šaulių pulkas 1947 m. sausio 1 d. tapo šaulių pulku.

būti išdėstytos įgulos. Tačiau 93 galimose vietose įgulos nebuvo įkurtos. Jų neįkurta keturiose apskrityse – Vilniaus ir Klaipėdos krašto – Klaipėdos, Šilutės, Pagėgių. Vilniaus apskrityje daugiausia veikę lenkų akovcai (Armija krajova) buvo arba sunaikinti, arba suimti, arba pasitraukę į Lenkiją. Klaipėdos krašte, pasiautėjus rusų kariams (ne vien enkavėdistams, bet ypač frontininkams), nebeliko vietinių gyventojų, jie išsibėgiojo kas kur galėjo, tačiau daugiausia patraukę į Vokietiją. Todėl, sovietų valdžios pareigūnų manymu, šiose apskrityse kurti įgulas nebuvo tikslinga.

Taip, kaip buvo numatyta J. Bartašiūno įsakyme, įgulos buvo išsidėsčiusios neilgai. Išformavus 113-ąjį pasienio būrį, kuris kartu su 112-uju pasienio būriu sudarė 19 įgulų daugiausia Vilkaviškio ir Šakių apskrityse bei jungtinę komendantūrą, veikusią Tauragės apskrityje, jų vietas turėjo užimti šaulių pulkai. Pasieniečių „globotą“ Šakių apskritį ir įkurtą naują Prienų apskritį užėmė 298-asis ir 34-asis pulkai, pasislinkę iš kai kurių anksčiau įkurtų įgulų. Savo ruožtu kiti pulkai turėjo užimti šių paliktas vietas. Tik 32-ojo, 137-ojo ir 262-ojo ŠP įgulos liko tose pačiose vietose, kaip buvo numatyta įsakyme. Po pertvarkymo pasieniečių įgulos dar liko Vilkaviškio, Lazdijų apskrityse ir dalyje Marijampolės apskrities (be Veiverių ir Kazlų Rūdos valsčių). Remiantis nauju 1946 m. balandžio 30 d. įsakymu Nr. 0045 iš viso buvo įkurtos 175 devynių šaulių pulkų įgulos, t.y. 13 įgulų daugiau negu kovo mėnesį. Daugiau įgulų buvo įkurta smulkinant esamas įgulas, t.y. vietoj kuopų įgulų įkuriant būrių įgulas.

Beje, 4-ąją ŠD išplėtus iki devynių pulkų (taigi ji tapo vos ne tris kartus didesnė už normalaus dydžio diviziją; paprastai NKVD diviziją sudarydavo 3–4 pulkai), buvo didinamas ir valdymo aparatas centre,

Vilniuje, kur per visą šios divizijos veiklos laikotarpį Lietuvoje buvo įsikūręs jos štabas (Didžioji g. 23). Tuo metu, matyt, P. Vetrovą pavadavęs gen. mjr. Golovka 1946 m. birželio 8 d. rašė A. Sniečkui, kad divizijos valdyba yra padidinta 51 karininku ir kad jiems reikalingi butai. Ant šio rašto yra A. Sniečkaus rezoliucija Vilniaus vykdomojo komiteto pirmininkui Kareckui, kurioje nurodoma tuos kareivius butais aprūpinti per 10 dienų¹³. Žinant, kad pokario metais sugriautame Vilniuje labai trūko butų, galima įvertinti vyriausiojo Lietuvos kolaboranto pastangas. O ir apskritai kolaborantų marionetinė valdžia čekistams nieko negailėjo, nes tik jų dėka ir sėdėjo valdžioje. Galima įsivaizduoti, kiek pastangų ir lėšų reikėjo, kad būtų įkurta beveik 200 įgulų, nes ne visuose apskričių centruose buvo tinkamos patalpos, o ką jau kalbėti apie valsčių centrus. Kad buvo sunku apgyvendinti karius, rodo 298-ojo ŠP vado pplk. Gagarkino 1946 m. kovo 30 d. raštas J. Paleckiui ir A. Sniečkui. Jame pulko vadas prašo 500 vietų kareivinių ir 12 butų karininkams (matyt, kitus karius jau buvo įkurdinęs provincijos įgulose). Rašte rašoma, jog 1944 m. vasarą pulkas į miestą įėjo kariška rikiuote, parke gyveno palapinėse. 1944 m. rugsėjo mėn. pulkas buvo permestas į Ukmergę, 1945 m. vasario mėn. grįžo į Kauną ir nuo to laiko neturi kur gyventi¹⁴.

Čekistų įgulos po 1946 m. gegužės mėn. nebuvo visiškai stabilios. Nepaprastas sujudimas prasidėjo 1946 m. rugsėjo mėn., kai čekistai surengė Lietuvos apgultį, panašią kaip 1945 m. Į kovą su partizanais buvo mesta dvylika šaulių pulkų. Be jau priklausiusių 4-ajai ŠD 25-ojo, 32-ojo, 34-ojo, 137-ojo, 261-ojo, 262-ojo, 273-iojo, 285-ojo ir 298-ojo pulkų, tuo metu Lietuvoje veikė dar 108-asis, 353-iasis ir 354-asis šaulių pulkai (kaip minėta, 108-asis ŠP buvo permestas iš 63-iosios ŠD, Lietuvoje 1946 m. veikė sava-

rankiškai ir labai aktyviai; 353-iasis ir 354-asis pulkai, matyt, buvo suformuoti specialiai Lietuvai, norint efektyviau pulti partizanus). 1946 m. pabaigoje 4-ąją ŠD sudarė aštuoni pulkai. Prie divizijos buvo prijungtas 353-iasis ŠP, o 285-asis ir 262-asis pulkai išformuoti.

Kariuomenės veikla 1946 m. UBB (*Upravlenije bor'by s banditizmom* – Kovos su banditizmu valdyba) L skyriaus viršininko mjr. Figurino pažymoje, 1947 m. vasario 1 d. nusiųstoje partiniams organams į Maskvą ir Vilnių, rašoma, kad 1946 m. vidaus kariuomenė prieš partizanus surengė 16 811 didelių karinių operacijų, buvo nukauta 2143 partizanai, 7353 suimta. Per kautynes iš partizanų paimta 15 minosvaidžių, 501 kulkosvaidis, 1166 automatai, 3959 šautuvai¹⁵. Tais metais rusai gerokai mažiau šaudė į dešinę ir į kairę kur pakliūva, tačiau mūšiai su partizanais virte virė. Beje, okupantai vēlesnėse ataskaitose – pavyzdžiui, P. Raslanas – suimtųjų tais metais partizanų skaičių sumažino per pusę, liko tik 3056. 4-oji ŠD iš tų 2143 partizanų nukovė 1585¹⁶, arba 74 proc. Likusius 558 partizanus nukovė kitos su jais kovojusios jėgos – pasieniečiai, sribai, milicininkai.

1946 m. pradžioje, kol dar nebuvo įsteigtos pastovios įgulos ir čekistinė kariuomenė buvo judresnė, operacijų prieš partizanus skaičius svyravo. Kaip matyti iš J. Bartašiūno GUBB (*Glavnoje upravlenije bor'by s banditizmom* – Vyriausioji kovos su banditizmu valdyba) viršininkui gen. ltn. Leontjevui į Maskvą siunčiamų ataskaitų, sausio 5 d. jų buvo surengta 17, 6 d. – 13, 7 d. – 9, 8 d. – 14, 9 d. – 17, vasario 1 d. – 28, o 10 d. – tik 2. Tuo tarpu vasario 14 d. buvo įvykdytos net 48 čekistinės karinės operacijos¹⁷.

Iš I. Tkačenkos, J. Bartašiūno, M. Jefimovo pasirašytų penkiadienių pranešimų matyti, kad partizanų žūdavo daug, bet vis

dėlto kur kas mažiau negu 1945 m. Visiškai neįtikėtinas tik vienas skaičius – į nelaisvę paimtų partizanų. Partizanai žinojo, kas jų laukia patekus į priešo rankas, ir bijodami, kad neišlaikę kankinimų gali išduoti kovos draugus, retai kada gyvi pasiduodavo. Dalis jų į rusų rankas patekdavo sužeisti, kontūzyti, bet tokių nebuvo daug. Matyt, prie partizanų buvo priskiriami jų ryšininkai ir rėmėjai, legalizavęsi partizanai. Pasibaigus partizaninėms kovoms, suskaičiavę žuvusius bei į nelaisvę paimtus partizanus, čekistai perpus sumažino į nelaisvę paimtų partizanų skaičių. Tuo metu partizanai kartais smogdavo gana stiprius smūgius okupantams ir jų rėmėjams. Čekistų duomenimis, 1946 m. sausio 5–10 d. partizanai nukovė 21, nusivedė 1 žmogų, tarp jų po vieną NKVD darbuotoją, sribą, NKVD kariškį bei rinkimų komisijos pirmininką, 2 sovietinių tarnautojų šeimų narius, 15 „valstiečių“ ir 1 legalizavusį. Tariamuosius „valstiečius“ partizanai karo lauko teismo sprendimu sušaudė todėl, kad jie buvo okupantų informatoriai, prosovietiški ar prorusiškai nusiteikę asmenys. Okupantai tuo pat metu nukovė 21 partizaną (nuo mėnesio pradžios – 50), 63 paėmė gyvus (nuo metų pradžios – 144)¹⁸.

Sausio 10–15 d. partizanai sušaudė 14 žmonių, iš jų apylinkės pirmininką ir jo pavaduotoją, 3 sribus, 4 sovietinius tarnautojus ir jų šeimų narius, 1 komjaunuolį, 4 kilusius iš „varguomenės“. Per tą laiką buvo nukauti 31 partizanas, 69 paimti gyvi¹⁹. Sausio 25 d. – vasario 1 d. partizanai nukovė 22, nusivedė (tai irgi reiškė mirtį, nes ištardžius dažniausiai būdavo sušaudoma) 10 žmonių, iš jų 2 NKVD darbuotojus, 4 sribus ir rėmimo grupių narius, 1 kariškį, 3 rinkimų komisijos narius, 6 valsčių ir apylinkių pirmininkus, 4 sovietinius tarnautojus ir jų šeimų narius, 4 „naujakurius“, 7 „valstiečių“ šeimų na-

rius, 1 legalizavusį partizaną. Partizanų buvo nukauta 28, per visą mėnesį – 267, paimta gyvų – 93, per visą mėnesį – 423. Be to, per mėnesį buvo suimta 1570 „anti-sovietinio elemento“²⁰.

1946 m. vasario 1 d. atsitiko vienas įvykis, kuris rodo, kaip partizanai – jei ne visi, tai didelė jų dalis – elgėsi su reguliariaja rusų kariuomene. Tą dieną 19 val. 3 km nuo Prienų 13 partizanų sulaikė karių pionierių mašiną, kurioje buvo 5 kariai ir civilis. Karius nuginklavo, civilį sušaudė. Po 40 min. važiavo Marijampolės vykdomojo komiteto mašina su dokumentais. Kelias buvo užgrūstas, tad sustojo. Privažiavus dar vienai mašinai, vykdomojo komiteto instruktorius Draugelis pabėgo. Naujoje mašinoje buvo civilių žmonių ir majoras, jį partizanai nuginklavo, vykdomojo komiteto mašiną sudegino, civilius ir karius paleido²¹. Galima spėti, jog buvo laukiama būtent dokumentų, o gal tuo metu tiesiog buvo tikrinamos pravažiuojančios mašinos – Pietų Lietuvoje tuo metu partizanai dažnai taip darydavo, ypač artėjant rinkimams, nors ir smarkiai rizikavo, nes žiemą pėdsakais sekti būdavo lengva.

Kaip minėta, tarp 4-osios ŠD pulkų specifinę vietą užėmė 266-asis, o vėliau – to pulko funkcijas perėmęs 261-asis ŠP. 1945 m. pabaigoje jis saugojo anksčiau išvardytus objektus. Vienas iš tokių objektų buvo A. Apolonovo speciali vila, kurią nuolat saugojo 13 karių. Tai patvirtina faktą, jog tas stambus čekistinis veikėjas, vidaus kariuomenės vadas, dažnai būdavo Lietuvoje, matyt, ją „šefavo“.

Iš specialių suvestinių, kurias 261-ojo ŠP vadas Zakurdajevs rašė divizijos vadui P. Vetrovui, matyti, jog tas pulkas ne tik saugojo valdžios įstaigas, bet ir kasdien išsijusdavo nuo 150 iki 250 karių kovoti su partizanais. Kaip ir kiti pulkai, daugiausia siuntė RPG, kurių veikloje dalyvaudavo

nuo 50 iki 80 proc. karių. Surengdavo ir vieną kitą operaciją. Pulko kariai taip pat lydėdavo valdžios vyrus, kai šie panorėdavo išvykti už Vilniaus ribų, – komunistų partijos veikėjus, vyriausybės narius, kandidatus į Aukščiausiąją tarybą ir t.t. Kasdien tokių išvykstančiųjų iš Vilniaus būdavo vienas du. Jų palydą sudarydavo 4–10 karių²².

Kaip pažymėta J. Bartašiūno 1946 m. kovo 26 d. įsakyme Nr. 0026, pastovios įgulos buvo kuriamos siekiant tokių tikslų: pirma, kovoti su partizanais, antra, palaikyti tvarką. Tiesą sakant, tvarkos palaikymą čekistai ir komunistai suprato taip: nebus partizanų, bus tvarka – mūsų, sovietinė.

Įkūrus pastovias įgulas, 4-osios ŠD štabas parengė Lietuvoje dislokuotos MVD kariuomenės „veiklos pagerinimo priemonių planą“, kurį 1946 m. gegužės 6 d. patvirtino J. Bartašiūnas²³. Šį dokumentą sudaro trys dalys: 1) trumpa preambulė, įvardyta kaip „Tikslai“, 2) užduotys ir 3) praktinės priemonės.

Nurodomi trys tikslai: įvykdyti SSRS MVD ministro S. Kruglovo 1946 m. kovo 15 d. įsakymą Nr. 00216, kuriame reikalaujama likviduoti pasipriešinimą Lietuvoje, antra, suaktyvinti visų kovojančių su partizanais padalinių veiklą ir, trečia, nustatyti kariuomenės dalių, batalionų ir įgulų vadų atsakomybę.

Užduotyse apibrėžiamos pulko, bataliono, įgulos vadų pareigos, pavaldumas, atskaitingumas. Nurodoma, jog bataliono vadas yra MVD apskričių skyriaus viršininko pavaduotojas, įgulų vadai – valsčių poskyrių viršininkų pavaduotojai kariuomenės reikalams (4-osios ŠD vadas buvo J. Bartašiūno pavaduotojas kariuomenės reikalams). Ypač akcentuojama batalionų žvalgybos skyrių (ŽS) karininkų atsakomybė už kariuomenės aprūpinimą operatyviniais duomenimis jos padaliniams rengiantis

operacijai. Nurodoma, iš ko verbuoti agentūrą (legalizavęsi partizanai, partizanų giminės ir rėmėjai bei kt.). Reikalaujama, kad savi žvalgybiniai duomenys, gavus dar papildomų duomenų iš MVD organų, kasdien būtų apdorojami ir pateikiami įgulų viršininkams. Tačiau ir neturėdami tikslų operatyvinių duomenų, įgulų viršininkai pagal 10 dienų operatyvinius planus turi rengti įvairaus tipo (RPG, pasalų, sekretų ir t.t.) tarnybinius būrius.

6 paragrafe buvo išdėstytas reikalavimas, kad 2/3 įgulų karių nuolat dalyvautų kovose, o 1/3 būtų laikomas kaip kovinis rezervas ir prireikus būtų skubiai metamas į kovų rajoną. Tačiau šis reikalavimas niekada nebuvo įvykdytas, nebent tik kai kuriuose padaliniuose, kai būdavo įkuriami judrieji jungtiniai būriai, kurie nesudarydavo pastovių įgulų. Dažniausiai įgulos tuoj pat apaugdavo statybomis, pagalbiniais ūkiais, sargybų postais ir pan. Be to, dalis karių sirgdavo, atostogaudavo, sėdėdavo areštinėse, dalyvaudavo pratybose ir t.t. Geriausiu atveju tik apie 50 proc. įguloje esančių karių galėdavo dalyvauti kovose ir partizanų paieškose. Ypač neveiklios buvo nedidelės, būrio dydžio įgulos, turinčios 15–25 karius. Paprastai iš tokių įgulų tik apie 1/3 karių galėdavo kasdien dalyvauti tarnybinių būrių veikloje.

Ilgiausias tame plane yra „Praktinių priemonių“ skyrius. Jame nurodoma, kokių lygiu – pulko, bataliono, kuopos įgulų, kitų padalinių – kas ir kada daroma. Iš visų tų „priemonių“ įdomesnės gal kelios. Pirma, tarp vadinamųjų tarnybinių būrių rūšių, be RPG, sekreto, pasalos, minimas ir „stebėjimo punktas“. Vėliau, apie 1950 m., toks čekistinis kovos būdas buvo plačiai naudojamas: stebėti kaimynų ir aplinkos agento informatoriaus sodyboje arba kur nors prie kaimo pamiškėje būdavo įkurdinami keli kariai su radijo siųstuvu. Pastebėję pasiro-

džiusius partizanus, jie iškviesdavo kariuomenės būrį. (1946 m. čekistai vargu ar turėjo pakankamai radijo siųstuvų ir agentų tokiems punktams įkurti.)

Antra įdomesnė vieta, kurioje kalbama apie tai, kad įgulų viršininkai kasdien darbo žemėlapyje (schemoje) turėsiantys pažymėti, kur tą dieną veiks jiems pavaldūs padaliniai. Rusų kariuomenės karininkai iki pat Sovietų valstybės sugriuvimo labai prastai išmanė topografiją. Kai kuriuose čekistinių operacijų aprašymuose minima, kad jų būriai klaidžiodavo ieškodami vieno ar kito miško ar kaimo. Ko gero, pagrindiniai čekistinės kariuomenės „žemėlapiai“ būdavo vedliai stribai, pažinoję vietas. Vis dėlto čekistai žemėlapiais būdavo aprūpinami geriau už RA karius, o gal ir kiek geriau juos suprato.

Trečia, čekistai gerokai prisibijojo partizanų puolimų (partizanai būtų puolę įgulas paaštrėjus tarptautinei padėčiai; 1941 m. patirtį gerai prisiminė tiek partizanai, tiek čekistai). Plane nurodoma prie įgulų įkurti ne tik sargybos postus, bet ir pasirengti gynybai įrengiant ugnies pozicijas.

Apie konkrečią vidaus kariuomenės veiklą 1946 m. pavyko rasti ne per daugiausia dokumentų. Vienas iš įdomesnių – 1946 m. liepos 10 d. keturių pulkų jėgomis įvykdytos operacijos Biržų girioje planas. Ši 285-ojo, 25-ojo, 137-ojo ir 262-ojo ŠP operacija rodo, jog nepaisant to, kad pulkai buvo išbarstyti gana nedidelėmis įgulomis, prireikus būdavo sutelkiami dideli kariuomenės būriai, kaip kad šiuo atveju – apie 2000 karių (dokumente tikslus karių skaičius nenurodomas). Biržų giria driekėsi prie Latvijos pasienio, nuo Latvijos ribojama Nemunėlio, per 30 km ir buvo apie 9 km pločio. Tos operacijos metu du pulkai nuo šiaurinės miško dalies slinko į pietryčius, o 137-asis ir 262-asis ŠP – nuo pietinės miško dalies į šiaurės vakarus. Tiek viena,

ties kita grupė, kiekviena maždaug po 1000 karių, nuo 5 iki 18 val. turėjo nužygiuoti po 15–17 km – kariai eidavo grandine maždaug kas 8–10 metrų – ir susitikti prie kelio, Biržų girią dalijančio per pusę. Pažymėtina, kad apie 35 km ilgio Nemunėlio pakrantę saugojo 5-osios MVD divizijos kariai; jie neleido partizanams pereiti į Latvijos pusę. Ši divizija buvo Lietuvoje veikusios 4-osios ŠD analogas, tik išsidėsčiusi Latvijoje. Vakarinėje miškų dalyje užtvaras buvo išstatę 285-asis ir 262-asis ŠP, kurių šukavimo grandinės buvo toje pusėje. Šios operacijos rezultatai nėra žinomi, bet, turint galvoje, kad buvo šukuojiama taip tankiai, girioje buvusiems partizanams tikriausiai buvo rieta.

Kaip matyti iš įsakymo, tokia gausi kariuomenė buvo sutelkta ne vienai dienai. Matyt, giria jau prieš tai buvo šukuojiama, o operacija galėjo būti kartojama ir trečią kartą (tai priklausė nuo liepos 10 d. rezultatų).

Šią didelę operaciją yra plačiai aprašęs Biržų krašto partizanas R. Tučas-Barzdyla²⁴, to kariuomenės siautėjimo liudininkas. Kartu su kitais dviem partizanais jis per šukavimą lindėjo pelkėje (taip partizanai dažnai išsigelbėdavo, nes jei nepasitaisydavo koks įsiutęs karininkas, eiliniai kariai, nenorėdami sušlapti, pelkes aplenkdavo). Šių partizanų grupelė kelis kartus susidūrė su girią šukuojančių karių grandinėmis, tačiau nė vienas nežuvo, o R. Tučas-Barzdyla nušovė vieną juos persekiojantį karį.

Beje, viena iš okupantų tragikomiškų grimasų buvo ta, kad jie ne tik žudė Lietuvos laisvės gynėjus ir terorizavo mūsų žmones, bet ir mėgino juos šviesti, aišku, pagal savo supratimą. Vidaus reikalų ministro pavaduotojas 1946 m. birželio mėn. pažymėjo „Apie MVD organų ir kariuomenės atliktą darbą tarp vietos gyventojų“ išvardi-

ja Alovėje, Dauguose, Merkinėje, Varėnoje, Seirijuose bei tų valsčių kaimuose skaitytas paskaitas ir rodytus kinofilms. Viena iš paskaitų temų – „Apie lietuvių liaudies uždavinius vykdant penkmečio planą“; tokia paskaita birželio 9 d. buvo skaitoma Alovėje. Tačiau tie, kurie taip rūpinosi mūsų tautos įnašu į penkmečio planą, nė vienas nemokėjo lietuviškai, visur naudodavosi vertėjų paslaugomis. Taigi ne vien lavonai ir sudegusios sodybos likdavo ten, kur praeidavo kariuomenė, nes „be masinių pokalbių, paskaitų, mitingų, kiekvienoje gyvenvietėje, per kurią pereidavo kariuomenė, karininkai ir agitatoriai organizuodavo individualius pokalbius“²⁵.

Kaip minėta, 1946 m. spalio mėn. Lietuvoje vėl buvo rengiamas naujas 1945 m. pavyzdžio totoriškas antpuolis. Devyniems 4-osios ŠD pulkams talkino trys šaulių pulkai. Prieš antpuolį buvo sudarytas pulkų veiklos planas, kurį 1946 m. rugsėjo 26 d. patvirtino A. Apolonovas. Plano pavadinimas gana ilgas: „Kariuomenės, dislokuotos Lietuvos SSR teritorijoje, operatyvinių priemonių užtikrinimas (*obespečenije*) likviduojant nacionalistinio pogrindžio štabus ir gaujas, veikiančias Lietuvos teritorijoje“. Apie šį planą verta pakalbėti plačiau.

Matyt, tai buvo dar vienas mėginimas stipriais koncentruotais smūgiais palaužti ginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvoje. Visa Lietuvos teritorija nuo 1946 m. spalio 1 d. turėjo būti suskirstyta į šešis operatyvinius sektorius²⁶, maždaug atitinkančius partizanų apygardas (reikia pasakyti, kad čekistų žinios apie to laikotarpio – 1946 m. pabaigos – partizanų junginius buvo gana netikslios: Dzūkijos partizanų junginiai jau nuo 1946 m. gegužės vidurio buvo sujungti į Dainavos apygardą, dar mėnesiu anksčiau performuotas Žemaičių legionas ir t.t.; visi tie netikslumai rodo, kad tuo metu saugumiečiai dar nebuvo giliai įsiskverbę į par-

tizanų štabus, o jų gaunamos žinios gero-kai vėluodavo). Tuos sektorius turėjo „ap-tarnauti“ atitinkamai šešios operatyvinės grupės. Buvo numatyta, jog viena ir pusė operatyvinės grupės veiks prieš Žemaitijos partizanus, dvi su puse – prieš Aukštaitijos, po vieną – prieš Dzūkijos ir Suvalkijos. Šešias operatyvines grupes sudarė pastoviomis įgulomis išsidėstę devyni 4-osios ŠD pulkai – 25-asis, 32-asis, 34-asis, 137-asis, 261-asis, 262-asis, 273-iasis, 285-asis ir 298-asis. Pradėjus masiškai pul-ti partizanus, turėjo prisidėti dar trys pul-kai. Puolimo pradžia numatyta spalio 1 d. Nevisiškai aišku, kiek ta operacija truko. Paaškinamajame A. Apolonovo ir J. Bar-tašiūno rašte sakoma, jog „operatyvinių priemonių užtikrinimas“ truks 10 dienų, nors vienoje plano vietoje rašoma, kad 4-osios ŠD dalys iki spalio 1 d. turi apsirū-pinti maistu visam mėnesiui, o kitoje vie-toje – kad daliniai turi būti aprūpinti maistu 15 dienų. Tad galima manyti, jog masiškas partizanų puolimas tęsėsi ne trumpiau kaip 10 dienų. Šio puolimo metu devyni pulkai, išėję iš įgulų, turėjo sudary-ti tankų pasalų ir sekretų tinklą „tikėti-nuose gaujų, pavienių banditų ir jų ryši-ninkų veikimo keliuose, ypač naktį“, o dieną išsiųsti kuo daugiau kad ir nedidelių RPG. Tuo tarpu trijų – 108-ojo, 353-iojo ir 354-ojo – pulkų kariai (t. y. apie 4 tūkst. karių), išskirstyti po 200–300 karių, turė-dami operatyvinius duomenis, privalėjo smogti smūgius į tuos miškus ir kaimus, kur galėjo būti partizanų.

Be dvylikos šaulių pulkų, šiame eilinia-me bandyme masišku puolimu palaužti partizanus dalyvavo ir visi sribai (apie 7 tūkst.), o Vilkaviškio ir Marijampolės ap-skrityse – 94-asis pasienio būrys bei MVD priešlėktuvinės gynybos batalionas. Kokie buvo šios didžiulės operacijos rezultatai – neaišku, dokumentų nepavyko rasti. Ka-

dangi čekistų agentai tada dar nebuvo giliai įsiskverbę į partizanų būrius, o partizanai per dvejus partizaninio karo metus jau bu-vo daug ko išmokę, reikia manyti, labai di-delių nuostolių jie nepatyrė, nors aukų, be abejo, buvo. Šis antpuolis, kaip ir kai kurie kiti, tikriausiai buvo surengtas po eilinio L. Berijos ar S. Kruglovo reikalavimo „per du tris mėnesius Lietuvą išvalyti nuo bandi-tų“, nors toliau pateikiamame A. Apolono-vo ir J. Bartašiūno rašte pažymima, kad operacija surengta dėl suaktyvėjusios parti-zanų veiklos.

Šį raštą, parašytą rugsėjo 26 d., t. y. likus kelioms dienoms iki operacijos pradžios, būtų galima pavadinti metodiniais nurody-mais. Jame ypač grėsmingai skamba nuro-dymas paskubinti suėmimus. Preambulėje rašoma: „Pastaruoju metu pastebimas di-delis nacionalistinio pogrindžio ir jo gin-klotų gaujų suaktyvėjimas Lietuvos SSR“. Todėl reikia:

1. Operatyvinių grupių viršininkams ir kt. iki spalio 1 d. peržiūrėti visas agentūri-nes bei tardymo bylas ir esant pakankamai įrodymų įtariamuosius suimti.

2. Iki spalio 1 d. parengti duomenis apie tai, kur slepiasi partizanų būriai bei pavieniai partizanai, ir jiems smogti pa-naudojant operatyvinių grupių viršinin-kams priskirtus judriuosius rezervus ir įgu-las. Operacijas kartoti toje pat vietoje. Jas vykdyti ne tik tiksliai žinant, jog ten yra partizanų, bet ir spėjamose jų buvimo vie-tose.

3. Spalio 1–10 d. operaciją vykdyti kiau-rą parą: dieną ieškoti, naktį išsidėstyti nejudriais būriais arba perkirsti tikėtinus partizanų judėjimo kelius.

4. Praktikuoti slaptą kariuomenės gru-pių išmetimą sovietinio partinio aktyvo ju-dėjimo kelyje ir gyvenvietėse, turint tikslą likviduoti banditus, jeigu jie mėgintų įvyk-dyti teroro aktus.

5. Po partizanų puolimų mesti į įvykio vietą ir kaimynines įgulas.

6. Ypatingą dėmesį kreipti į apskričių ir valsčių ribas – ten surengti bendras operacijas.

7. Nepažeisti socialistinio teisingumo.

8. Pasižymėjusius apdovanoti²⁷.

Ko jau ko, o apdovanojimų sovietinė aukščiausioji valdžia čekistams negailėjo. Kaip žinome, buvo mokami pinigai už partizanų „galvas“, o pats J. Stalinas, kaip galima spręsti iš jo „Ypatingojo aplanko“ dokumentų, čekistus ordinais ir medaliais apdovanodavo du tris kartus per mėnesį.

Įdomus 4-as nurodymų paragrafas. Jame siūloma sovietinį partinį aktyvą paversti jauku partizanams, kaip kad dirbtines antis ančių medžioklėje.

Įdomus ir LSSR saugumo ministro D. Jefimovo 1946 m. vasario 4 d. raštas Kauno operatyvinio sektoriaus viršininkui plk. Jegorovui. Saugumo ministras rašo, kad SSRS NKGB radijo kontržvalgybos tarnyba Kauno apylinkėse užfiksavo nežinomos grupės radijo stočių darbą. Ministro nuomone, tas radijo ryšys priklauso vienam iš partizanų būrių. Radijo ryšiui išaiškinti į Kauno apylinkes siunčiama SSRS NKGB operatyvinė paieškų grupė, vadovaujama kpt. Jevdokimovo, o vasario 5–6 d. atskris ir specialus paieškų lėktuvas. D. Jefimovas prašo skirti 6 automatininkus pelengavimo grupės apsaugai²⁸. (Beje, pelengavimo būrys bazavosi Rygoje.) Tai, kad mūsų partizanai naudojo radijo ryšį, rodo neprastą jų būrių organizacinį lygį.

Kaip ir per visą partizaninio karo laikotarpį, čekistinės kariuomenės labai apgulta buvo Alytaus apskritis. 1946 m. liepos mėn. šioje apskrityje 34-ojo ŠP 3-iasis batalionas surengė 137 čekistines karines operacijas. Bet šis batalionas sudarė tik menką MVD kariuomenės toje apskrityje dalį. Apskrityje veikė 108-asis ŠP, 261-ojo ŠP seržantų mo-

kykla, 240-ojo konvojinio pulko kuopa ir pasieniečių 2-oji manevrinė grupė²⁹.

Per vieną iš daugelio operacijų 1946 m. liepos 2 d. Žaliamiškyje, ties Merkinės ir Leipalingio valsčių riba, žuvo Dainavos apygardos įkūrėjas, o tuo metu Pietų Lietuvos partizanų štabo viršininkas plk. lttn. Juozas Vitkus-Kazimieraitis. Kad tose vietose gali būti Kazimieraičio štabas, čekistai gavo žinių iš maršrutinio agento Volko. 9 žmonių RPG, vadovaujama j. seržanto Kapustino, 14 val. 30 min. prie kelio, vedančio į Guobinius, užtiko Kazimieraitį. Jį gyvą mėgino paimti raudonarmietis Syniaginas, bet Kazimieraitis, turėdamas tik brauningą, atsišaudė, ir Syniaginas turėjo prigulti ir gulomis šaudyti. Kazimieraitį iš dešinės mėgino pasiekti kitas čekistų karys, Povarenka, kuris buvo priartėjęs prie Kazimieraičio per 3 m, į jį šaudydamas tris kartus sužeidė, buvo ir pats jo sužeistas. Tuomet prišliaužęs Syniaginas metė granatą, kuri mirtinai sužeidė partizaną. Po trijų valandų mirė vienas žymiausių ir garbingiausių Lietuvos pasipriešinimo vadų J. Vitkus-Kazimieraitis³⁰.

Kaip ir 1945 m., MVD ministro pavaduotojas P. Kapralovas – jis kartu buvo ir Utenos operatyvinio sektoriaus viršininkas – be paliovos mygo 137-ąjį ŠP, veikusį keturiose Šiaurės Rytų Lietuvos apskrityse. Jis teigė, kad to pulko kariai visiškai nemo-ka kariauti, todėl liepė patikrinti batalionų štabus, kuopų ir būrių vadus, kaip jie vykdo vadovybės nurodymus, o ypač tikrinti tuos, kurių „aptarnaujamose“ apylinkėse partizanai „nebaudžiami žudo prosovietiskai nusiteikusius asmenis“. P. Kapralovas nurodė, kad vykdant operacijas, ypač naktį, būtų laikomasi tam tikrų reikalavimų: kad būtų gerai suderinta apranga ir ginkluotė (kad nešnarėtų ir nebarškėtų), nebūtų triukšmaujama ir kalbama, nekeliaujama keliais, kai galima jais neiti, nekuriama lau-

žai ir t.t. Beje, tokius reikalavimus čekistinė vadovybė nuolat keldavo per visą partizaninio karo laikotarpį, tačiau nuvaryti nuo kojų kariai į tuos nurodymus nedaug kreipdavo dėmesio ir juos dažnai pažeisdavo. P. Kapralovas taip pat reikalavo, kad kariai iš čekistų operatyvininkų sužinotų, kur gyvena partizanų giminės ir rėmėjai, nes artėjant žiemai partizanai patrauks arčiau gyvenamųjų namų. Sužinojus liepė prie partizanų tikėtinų bazavimosi vietų rengti pasalas³¹.

Beje, iš P. Kapralovo 1946 m. spalio 23 d. rašto SSRS vidaus reikalų ministrui S. Kruglovui, jo pavaduotojui gen. ltn. V. Riasnojui bei tos pat ministerijos OBB skyriaus viršininkui gen. ltn. A. Leontjevui matyti, kaip detalčiai būdavo informuojami vyriausieji Maskvos čekistai. Tame rašte rašoma, ką 137-asis ŠP nuveikė per vieną dieną, spalio 21-ąją. Tą dieną buvo nukauti 4 partizanai. Detalčiai išvardyta, kas pas juos rasta, o ypač smulkiai aprašyta paimti ginklai³².

Netrukus, lapkričio 16 d., J. Bartašiūnas siunčia V. Riasnojui ir A. Leontjevui „Specialų pranešimą“ apie vieną iš didesnių partizaniniame kare patirtų nuostolių. Pasak J. Bartašiūno, lapkričio 15 d. partizanai Daugų valsčiaus Purvelių kaime nušovė 68 metų valstietį Sidoravičių. Iš jo žmonos sužinoję apie įvykį, iš Daugų išvažiavo 20 čekistų karių. Iki įvykio vietos likus 300 metrų, grupė išsiuntė į priekį apsaugą ir žvalgybą ir toliauėjo pėsčia. Jai įėjus į kaimo vienkiemį rajoną, iš keturių pusių apie 50 partizanų kulkosvaidžių ir šautuvų ugnimi sunaikino 18 iš 20 grupės karių. Žuvo MVD Daugų valsčiaus viršininkas vyr. ltn. Derkausovas, BB skyriaus operatyvinis įgaliotinis j. ltn. Brunevičius, MGB įgaliotinis vyr. ltn. Kurenovas, 34-ojo MŠP kuopos vadas ltn. Judinas, tos pat kuopos felčeris j. ltn. Bandurinas, 8 kareiviai ir 5 sribai.

Pasibaigus mūšiui partizanai paėmė 2 kulkosvaidžius, 5 automatus, 9 šautuvus, 3 pistoletus. Matyt, dalis karių dar spėjo gintis, nes, pasak J. Bartašiūno, buvo nukauti ir 4 partizanai³³.

Kitas skaudus smūgis, šį kartą kolaborantams, buvo smogtas 1946 m. gruodžio 6 d. naktį Vidurio Lietuvoje – Kėdainių apskrities Grinkiškio valsčiaus Miliškių kaime, kurio mokykloje naktį susirinkdavo miegoti apylinkės kolaborantai, saugomi 25-ojo ŠP karių ir sribų (beje, šis tragiškas įvykis – turbūt jį galima taip pavadinti, nes žuvo ir kolaborantų šeimų nariai, kurie prie išdavysčių tiesiogiai galėjo būti ir neprisidėję, – rodo, kokia paini padėtis pokario metais buvo Lietuvoje, kaip arti vaikščiodavo mirtis ir kaip sunkiai įsitvirtino sovietai Lietuvoje, ypač kaime). Tą naktį mokykloje miegojo 11 kolaborantų ir jų šeimų narių: apylinkės tarybos pirmininkas V. Danielius su šeima ir kaimo aktyvistai bei jų šeimos. Partizanai apšaudė mokyklą padegamomis kulkomis, ji užsidegė ir nuo šūvių bei gaisro liepsnose žuvo 10 žmonių, taip pat 3 kariai ir 1 sribas, 2 kareiviai buvo sužeisti.

Kad du partizanų būriai rengiasi pulti tuos kolaborantų nakvynės namus, Grinkiškio čekistai buvo gavę agentūrinių žinių lapkričio 24 d., todėl nuo lapkričio 28 d. iki gruodžio 4 d. MVD apskrities skyriaus nurodymu kiekvieną naktį Miliškių mokyklą saugojo 10–15 vietinės įgulos karių. Kasdien apylinkėse būdavo įrengiamos pasalos ir sekretai.

Gruodžio 5 d. Grinkiškio įgulos viršininkas j. ltn. Šumakovas iš MVD valsčiaus viršininko gavo pranešimą, kad partizanai yra apsistoję gretimame kaime ir ketina pulti mokyklą. Apie tai Šumakovas pulko vadovybės neinformavo, o saugoti mokyklos nusiuntė 4 karius, vadovaujamus seržanto Gogovo. Šis prie mokyklos neišstatė

net sargybos ir kartu su aktyvu nuėjo miegoti. Partizanams pradėjus puolimą, Gogovas neorganizavo gynybos ir būdamas lengvai sužeistas pabėgo. Už įsakymo nevykdymą ir bailumą jis buvo suimtas ir teisiamas. SSRS MVD ministro pavaduotojui A. Apolonovui adresuotame rašte P. Kapralovas prašė leisti už prastą vadovavimą suimti Grinkiškio įgulos viršininką Šumakovą ir perduoti karo tribunolui³⁴. Čekistai labai atidžiai saugojo kiekvieną kolaborantą, nes tuo metu jų nedaug buvo. Gandai, dažnai gerokai perdėti, apie tokius sėkmingus partizanų puolimus plačiai paplisdavo po šalį ir ne vieną atbaidydavo nuo išdavysčių.

1946 m. pabaigoje–1947 m. sausio mėn. 4-ajai ŠD buvo paskirta penkiolika PO-2 lėktuvų (juos žmonės vadino kukurūznikais). Lėktuvai turėjo: 1) žvalgyti vietas iš oro; 2) palaikyti ryšį tarp dalinių; 3) padėti likviduoti partizanų būrius, t.y. apšaudyti juos iš kulkosvaidžių, o retkarčiais mėtyti bombas; 4) užvesti kariuomenę ant partizanų, t.y. koreguoti iš oro kariuomenės judėjimą. Gen. mjr. P. Kapralovas savo rašte apskričių skyrių viršininkams išplečia lėktuvams skirtas užduotis. Jis rašo, kad lėktuvai, be minėtų užduočių, dar turės pristatyti kariuomenei šaudmenis ir maistą, išvežti sergančiuosius ir sužeistuosius, vykdyti įvairias operatyvines užduotis, persekioti partizanų būrius³⁵. Šie nedideli lėktuvai, matyt, daugiausia buvo naudojami žvalgybai, nes ne vieno partizano prisiminimuose minima, kad pasirodžius virš miško lėktuvams reikėdavo laukti puolimo.

4-ajai ŠD priskirti lėktuvai 1947 m. sausio 3 d. bazavosi taip: Kaune – 3 (aptarnavo 4 apskritis), Panevėžyje – 3 (aptarnavo 5 apskritis), Varėnoje – 3 (aptarnavo 4 apskritis), Vilniuje – 2 (aptarnavo 5 apskritis), Šiauliuose – 4 (aptarnavo 7 apskritis)³⁶.

Tų penkiolikos lėktuvų veikla apėmė beveik visas 26 Lietuvos apskritis. Jie

neskraidė tik trijose Klaipėdos krašto apskrityse, kur partizanų judėjimas buvo menkas.

Čekistai nuo pat partizaninio karo pradžios naudojo lėktuvus, dažniausiai tuos pačius vadinamuosius kukurūznikus, nes jie galėdavo nusileisti bet kurioje didesnėje pievoje. 1946 m. pabaigoje, matyt, nutarta, kad bus lengviau derinti veiksmus ir siekti didesnio jų intensyvumo tuos lėktuvus perdavus 4-osios ŠD žinion (iki tol jie priklausė karo aviacijos junginiams). Nedidelio galingumo PO-2 lėktuvai labai tiko kovoje su partizanais, nes galėjo žemai skristi, nedidelėje aikštelėje nutūpti.

Nemenką vaidmenį 1946 m. kovose suvaidino 108-asis ŠP, kuris neįėjo į 4-osios ŠD sudėtį (tais metais tokių pulkų, veikiančių kaip atskiras kovinis vienetas, be 108-ojo ŠP, Sovietijoje buvo dar trys: 12-asis ŠP veikė Ukrainoje, 8-asis MŠP – Gruzijoje ir 13-asis MŠP – Leningrade). 108-ojo ŠP kariai 1946 m. sulaukė net 3407 žmones, o visa devynių pulkų 4-oji ŠD – tik 9300. Tačiau didelė tų sulaikytųjų dalis tikriausiai nebuvo mūsų pasipriešinimo dalyviai (2179 sulaikytieji buvo „be dokumentų, įtartini ir kt.“, 768 – „plėšikai ir prievartautojai“)³⁷. Taigi nors 108-asis ŠP sulaukė 27 proc. visų tais metais Lietuvoje sulaikytų žmonių, tačiau tarp jų buvo tik 5 proc. tų, kurie tikrai priklausė pagrindžiui, t.y. partizanų rėmėjų (jų tais metais 4-oji ŠD sulaukė 5127, o 108-asis ŠP – 292). Tad šio pulko veikimo kryptis buvo gana specifinė, ne tiek čekistinės, kiek milicijos pakraipos. Gali būti, jog daugelis tų „darbų“ buvo padaryta ne Lietuvoje, o Rytprūsiose.

Daug informacijos apie to meto kovas bei karių veiklą teikia MVD ministro pavaduotojo, atsakingo už vidaus kariuomenę, gen. plk. A. Apolonovo 1946 m. spalio 10 d. raštas divizijos vadui P. Vetrovui, tos divizijos dalių vadams, J. Bartašiūnui ir

Lietuvos pasienio apygardos vadui gen. mjr. M. Byčkovskiui. Ilgame 14 puslapių dokumente apžvelgiami 1946 m. trečiojo ketvirčio darbo rezultatai³⁸.

Pasak A. Apolonovo, trečiajame ketvirtyje blogai dirbo žemiau išvardyti pulkai, kurie liepos, rugpjūčio ir rugsėjo mėn. nukovė ir į nelaisvę paėmė tiek partizanų:

ŠP	Liepa	Rugpjūtis	Rugsėjis	Iš viso
25-asis	31	26	12	69
32-asis	71	42	24	137
34-asis	132	87	81	300
137-asis	55	46	30	131
285-asis	38	18	17	73
Iš viso	327	219	164	710

(Keista, kad į „blogai dirbančiųjų“ sąrašą įtrauktas ir 25-asis ŠP, paėmęs į nelaisvę ir nukovęs 69 partizanus, ir 34-asis ŠP, paėmęs ir nukovęs 300 partizanų, t.y. 4 kartus daugiau negu 25-asis ŠP.)

Tuo tarpu partizanai puola. Liepos–rugsėjo mėn. jie įvykdė 412 „teroro aktų“. Pulta valsčių centrai: rugsėjo 20 d. – Gižai, rugsėjo 30 d. – Šimkaičiai (Raseinių aps.), tą pačią dieną – ir Zapyškis (rus. Sapieżinskoje) (Kauno aps.).

Kariuomenė sužlugdė nemažai operacijų: liepos mėn. – 43, rugpjūčio mėn. – 106, rugsėjo mėn. – 42. A. Apolonovas išvardija šias nesėkmingų operacijų priežastis:

1. Kariuomenė nežino operatyvinės padėties, kur ir kaip po puolimo partizanai pasitrauks, todėl išvykstama tik į įvykio vietą, o neatkertami pasitraukimo keliai.

2. Nesimokoma iš klaidų. Rugpjūčio 19 d. į pasalą ėjęs vyr. seržanto Safonovo vadovaujamas 32-ojo ŠP būrys susitiko su partizanais; šie pasakė, jog eina savi, iš MVD kariuomenės, priėjo ir iššaudė karius. Rugpjūčio 27 d. 262-ojo ŠP minosvaidininkų kuopos 15 karių buvo įrengę pasalą viename name norėdami sulaikyti ar sunaikinti 6 partizanus, kai šie įeis į vidų. Tačiau seržantas Piliavskis, pamatęs 3 partizanus už 20 metrų, jiems sušuko, ir parti-

zanai pasitraukė. Tai įvyko Ukmergės apskrityje.

3. Iš daugelio partizanų mūšyje nušaukiamas tik vienas kitas.

4. Kai partizanai atidengę ugnį prispaudžia karius prie žemės, šie nejuda ir laukia, kol nustos šaudyti, nė nemėgina partizanų apsupti. Rugsėjo 28 d. Kretingos apskrityje 353-iojo ir 354-ojo ŠP kariai kelis kartus susitiko su partizanais. Šiems šaudant, kariai nejudėjo, ir partizanai sėkmingai pasitraukė. Planai keičiami be reikalo, o nekeičiami pasikeitus aplinkybėms. Netikrinama, kaip vykdomos užduotys, nurodymai labai nekonkretūs. Alytaus apskrityje veikusio 108-ojo ŠP 1-ojo bataliono vadas kpt. Zotkinas spalio 5 d. nurodė kariams „vykti į numatytą rajoną ir pradėti ieškoti“.

5. Į RPG, pasalas ir kt. eina ne karininkai, o seržantai. Karininkai sėdi vadavietėse, nors šiuo klausimu buvo ir A. Apolonovo, ir SSRS MVD GUBB 1946 m. rugpjūčio 12 d. nurodymas Nr. 24/10-00465. Štabų karininkai, atvykę į vietą, taip pat trina vadavietėje, todėl ir nežino padėties.

6. Pulkų vadai neorganizuoja operatyvinės kovinės veiklos, rezultatai susumuojami tik kas mėnesį, tad nuo 10 iki 26 d. kai kurios dalys neturi jokių rezultatų. Operatyvinė kovinė veikla blogai organizuojama

šiuose šaulių pulkuose: 25-ajame (vadas – pplk. Golyševs), 285-ajame (vadas – plk. Voronežskis), 108-ajame – (vadas – pplk. Sergutinas) ir 354-ajame (vadas – pplk. Markinas). Divizijos štabas nelabai nutuokia apie tikrąją padėtį vietose.

7. Blogai panaudojami kariai. Iš 298-ojo ŠP 5-osios kuopos 69 karių operacijose dalyvauja tik 25, iš 108-ojo ŠP 1-ojo ir 3-iojo batalionų karių – tik 300 karių, 30 proc. karių dirba ūkio darbus. 34-ojo MŠP 8-ojoje kuopoje iš 79 žmonių kovoja tik 42, kiti taip pat dirba ūkio darbus.

8. Štabai padalinių neaprūpina žemėlapiais. Kariai dažnai klaidžioja praradę orientaciją.

9. Nesuderinę su MVD apskričių viršininkais, vadai dažnai keičia įgulų dislokacijos vietas.

10. Kariai nemoka šaudyti stati, naktį ir eidami per mišką. 1946 m. rugpjūčio 3 d. 273-iojo ŠP 8-osios kuopos RPG 21 karys Jurbarko miške 40–50 metrų atstumu susitiko su 10 partizanų, šie atidengę ugnį karius prispaudė prie žemės ir atsitraukė.

11. Štabai netikrina, ar tiksliai vykdomi įsakymai.

12. Kariai prastai aprūpinami maistu, nepakankama medicinos pagalba, trūksta poilsio. Kai kuriuose padaliniuose yra utėlių, retai kūrenama pirtis. Kareiviai ir net karininkai nekaip atrodo.

13. Blogai prižiūrimas autotransportas.

Išvardijęs šias blogybes, A. Apolonovas įsako 354-ojo ŠP vadą pplk. Markiną atleisti iš pareigų, 108-ojo ŠP vadui pplk. Sergutinui pareiškia papeikimą. 285-ojo ŠP 9-osios kuopos vyr. ltn. Gavrilčenką ir 354-ojo ŠP ltn. Loskutovą už kovinės užduoties nevykdymą įsakyta atiduoti karo tribunolui.

3-iajame įsakymo paragrafe rašoma, kad jei dalyje ar padalinyje 10 dienų nėra rezultatų (t.y. nieko nenušauta ar nesuim-

ta), ten reikia nusiųsti patyrusius divizijos ar pulko štabų karininkus, kad išsiaiškintų neveiklumo priežastis. 7-ajame paragrafe nurodoma pamačius partizaną prisileisti jį visiškai arti ir tik tada sušukti (sušunkama „Stoj“ – „Stok“, jei nesustoja, tada šauti). Prisileisti partizaną arti reikia todėl, kad garantuotai būtų galima jį nukauti. Sėkminga laikyti tik tokią operaciją, per kurią nukauti visi ten buvę partizanai.

Šis A. Apolonovo raštas įdomus keliais aspektais. Pirma, jis gana metodiškas, mintys suformuluotos aiškiai ir tiksliai, nors netrūksta ir pasikartojimų, perdėto pompatiškumo. Dauguma čekistų vadų savo raštuose nuolat dėstydamas bendras tiesas, tie raštai būdavo tokie šabloniški, kad juos vargu ar kas skaitydavo, nebent štabuose. Šis raštas rodo, kad čekistinės kariuomenės štabuose buvo ir aiškiai bei logiškai mąstančių asmenų, sugebančių suformuluoti tikslus ir užduotis. Antra, nurodyti čekistinės kariuomenės trūkumai buvo jai būdingi per visą partizaninio karo laikotarpį. Šiame kare, kaip ir Antrajame pasauliniame, okupantai laimėdavo ne tiek protu ir technika, kiek savo gausumu, didelėmis pastangomis, nors operatyvininkai gana sumaniai organizuodavo provokacijas. Vis dėlto minėtame dokumente esama ir prieštaravimų, ypač ten, kur kalbama apie kareivių apkrovimą darbais. Rašoma, kad jie atrodo blogai, kai kur net utėlėti (nieko nuostabaus – juk kareiviai buvo nuolat vaikomi į pasalas, sekretus, RPG, neturėjo normalaus poilsio, nes dažnai tik grįžusius iš vieno žygio juos varydavo į kitą net nespėjusius pavalgyti; paros ritmas buvo sutrikęs, mat pasalos, sekretai ir kt. kovos metodai būdavo naudojami naktį, o juose būnant miegoti neleisdavo ir t.t.), ir čia pat reikalaujama juos dar labiau apkrauti tarnybine veikla. Priekaištaujama, jog daug karių dirba ūkyje, bet jeigu jie nebūtų ten

dirbę, jų maistas ir buities sąlygos būtų visiškai nepakenčiamos.

Visą partizaninio karo laikotarpį mūsų kovotojams sunkiausia būdavo žiema, ir ne vien dėl šalčio. Pėdsakai sniege galėjo būti mirtinai pavojingi. Nereikėdavo nė pėdsakių šunų – čekistai patys nesunkiai jais sekėdavo. Dauguma partizanų žiemą stengdavosi būti kuo arčiau žmonių, daugiausia jų sodybose, vaikščiodavo arba rogėmis važinėdavo tik gerai išvažinėtais keliais. Tie, kurie likdavo žiemoti bunkeriuose, į viršų galėdavo išlįsti tik per pūgas, nors jų kartais reikėdavo laukti ištisas savaites.

Žiemą, partizanams sunkiausią laikotarpį, stengėsi išnaudoti ir komunistai bei jų parankiniai čekistai. Štai ką 1946 m. gruodžio 7 d. rašte partijos apskričių komitetų sekretoriams ir MVD skyrių viršininkams rašė A. Sniečkus ir I. Tkačenka: „Respublikos politinė padėtis reikalauja imtis pačių ryžtingiausių ir įvairiapusių priemonių, kad būtų kuo greičiau likviduotas banditizmas.

Atėjus žiemos periodui, kuris apsunkins gaujų veiksmus ir sudarys sunkesnes sąlygas jų gyvavimui, turi būti įvairiapusiškai pasirengta suduoti nacionalistiniam pagrindžiui ir jo ginkluotoms gaujoms lemiamą smūgį.

Tokiomis sąlygomis kartu su nuolatinėmis aktyviomis MVD–MGB organų operatyvinėmis karinėmis priemonėmis didelę reikšmę įgyja priemonės, kuriomis siekiama demoralizuoti gaujas, palenkti jas savanoriškai ateiti su atgaila, atskleisti banditizmo Lietuvoje fašistinę esmę, prigimtį ir kilmę, kompromituoti banditus ir jų vadeivas prieš gyventojus“³⁹.

Okupantai ir jų talkininkai labai stengėsi įtikinti Lietuvos žmones (o gal ir patys save), kad Lietuvai tuo metu buvo du keliai: arba su fašistine Vokietija, arba su komunistine Rusija. Jie teigė, kad kas stoja

prieš komunizmą, tas yra už fašizmą (tuo metu taip teigti buvo nelogiška vien todėl, kad alternatyvos nebuvo – fašizmas jau buvo parklupdytas). Kolaborantai, beveik visiškai praradę tautinę savimone, nesugebėjo suprasti (arba apsimetė nesuprantą), kad ir nedidelė Lietuva gali eiti savo, nepriklausomos valstybės keliu, kuris daugumai jos žmonių garantuotų palankiausias sąlygas gyventi ir tobulėti.

Minėto rašto pabaigoje komunistų partijos sekretorius ir čekistų vadas, kaip ir daugelyje panašių raštų, užkrauna kolektyvinę atsakomybę žmonėms, kurie dažniausiai nieko bendra nėra turėję su partizanais: „Kiekvienu banditizmo pasireiškimu atveju, be gaujos privalomos paieškos ir likvidavimo, tame rajone turi būti visiškai ar iš dalies konfiskuojami buožių, banditų ir jų rėmėjų ūkiai remiantis žemės įstatymu“.

Pokario metais žemė būdavo atimama gana dažnai. Ją atimdavo iš vadinamųjų buožių, asmenų, kolaboravusių su vokiečiais, dalyvavusių antisovietiniame pasipriešinime, ir t.t. Tokios žemės buvo per 1,5 mln. ha; nemaža jos išdalyta bežemiams (taip buvo supriešinti mūsų žmonės), o po kelių metų, suvarius juos į kolūkius, žemė vėl atimta. Be žemės atėmimo, tuo metu ir vėliau plačiai naudotas dar baisesnis kolektyvinės atsakomybės būdas – trėmimai iš tų apylinkių, kur aktyviai veikė partizanai.

1946 m. pabaigoje–1947 m. pradžioje čekistai mėgino dar kartą smogti „lemiamą smūgį“ mūsų partizanams. Šį sykį tas smūgis planuotas ne tiek pasitelkiant papildomus kariuomenės pulkus, kiek aktyvinant operatyvininkų pastangas, t.y. kuriant tankesnę agentų tinklą, mėginant pasipriešinimą susprogdinti iš vidaus. MVD ministras 1946 m. gruodžio 29 d. rašo įsakymą Nr. 00160 (beje, įsakymą pasirašė jo pava-

duotojas P. Kapralovas) „Dėl sustiprinimo priemonių kovoje su banditizmu Lietuvos SSR“. Šiame įsakyme, remiantis SSRS MVD ministro 1946 m. gruodžio 18 d. įsakymu Nr. 001164, nurodoma: „1947 m. sausio mėn. smogti ryžtingą smūgį banditiniam nacionalistiniam pagrindžiui, jo rezervui, rėmėjų bazei ir pirmiausia šiose apskrityse: Alytaus, Lazdijų, Varėnos, Prienų, Marijampolės, Vilkaviškio, Šakių, Kauno, Panevėžio, Šiaulių, Telšių, Kretingos, Utenos, Ukmergės, Tauragės ir Kėdainių, kuriose operatyvinė padėtis tebėra labai įtempta“. Įtampai sumažinti, t.y. partizanų veiklai suvaržyti, iš SSRS MVD operatyvinių mokyklų į apskričių skyrius ir valsčių poskyrius įsakyta išsiųsti 568 operatyvininkus, juos po apskritis išskirstyti taip: Alytaus – 25 operatyvininkai, Varėnos ir Lazdijų – po 20, Tauragės – 30 ir t.t.

Be to, remiantis minėtu SSRS MVD ministro 1946 m. gruodžio 18 d. įsakymu Nr. 001164, į Lietuvos apskritis operatyvinės veiklos organizavimui ir „priemonių vykdymui likviduojant nacionalistinę pagrindį ir gaujas“ paskirti:

- 1) Lazdijų – gen. lt. Šeredega,
- 2) Prienų – gen. mjr. Nikolskis,
- 3) Varėnos – gen. mjr. Smirnovas,
- 4) Raseinių – gen. mjr. Ziminas,
- 5) Marijampolės – gen. mjr. Ridziunskis,
- 6) Šiaulių – gen. mjr. Skorodumovas,
- 7) Alytaus – gen. mjr. Žebrovskis,
- 8) Telšių – gen. mjr. Pavlovas,
- 9) Kretingos – gen. mjr. Kurlykinas,
- 10) Utenos – gen. mjr. Bogdanovas,
- 11) Ukmergės – gen. mjr. Jermilovas,
- 12) Tauragės – gen. mjr. Mažirinas,
- 13) Kaišiadorių – gen. mjr. Anisimovas,
- 14) Rokiškio – plk. Šachovas,
- 15) Panevėžio – plk. Golovlevas,
- 16) Kauno – gen. mjr. Byčkovskis.

Be jų, LSSR MVD dar paskyrė: į Vilkaviškio apskritį – pplk. Buryliną, į Kupiškio – pplk. Fedotovą, į Biržų – plk. Gusevą, į Kėdainių – pplk. Mostovą, į Mažeikių – mjr. Avdejevą.

Visi paskirtieji į vietas turėjo atvykti ne vėliau kaip 1947 m. sausio 1 d. ir vietoje padėti operatyvininkams sudaryti priemonių planus, kaip sausio mėn. smogti smūgį pagrindžiui. Beje, tarp tų priemonių minima ir „sudarymas čekistinių kariuomenės grupių gaujų junginių išaiškinimui ir likvidavimui pagal konkrečias bylas“⁴⁰. Taigi nepavykus sutriuškinti partizanų atvira jėga, mėginama tai daryti klasta (nors ir anksčiau jos užteko). Tie 14 generolų ir 7 žemesnio rango karininkai nebuvo paskirti pastoviai dirbti į minėtas apskritis, jie tik turėjo padėti sudaryti veiklos planus, kuriuose būtų numatyta, kaip (jau kelioliktą kartą!) jei ne sunaikinti, tai nors apnaikinti partizanų būrius. Nevisiškai aišku, iš kur tie generolai atsirado, bet kadangi tik dalis jų tuo metu tarnavo Lietuvoje (M. Byčkovskis buvo Lietuvos pasienio apygardos viršininkas, o Skorodumovas, anksčiau buvęs vieno iš Lietuvoje veikusio pasienio būrio vadas, tuo metu ėjo vidaus kariuomenės vado pavaduotojo pareigas), galima manyti, jog jie buvo surinkti iš įvairių čekistinių žinybų, tarp jų ir iš Maskvos. Įdomu, jog šiame plane pirmą kartą minimos čekistinės kariuomenės grupės (*čekistsko-vojskovyje gruppy, ČVG*), kurios grėsmingos tapo vėliau, nuo 1950 m., o tuo metu, matyt, buvo rutuliojama jų veiklos teorija.

Grijtant prie minėtų apskričių „šefų“ reikia pasakyti, jog čekistų pareigos šitaip sudvejinamos buvo gana dažnai. Batalionų, kuopų, įgulų vadai kartu buvo ir apskričių skyrių, valsčių poskyrių viršininkų pavaduotojai kariuomenės reikalams, pats P. Vetrovas buvo J. Bartašiūno pavaduotojas tiems pat reikalams. Beje, matyt, tokie apskričių aukšto rango „šefai“ buvo praktikuojami ir anksčiau. Prisiminkime A. Apolonovo

1946 m. sausio 16 d. raštą dėl teroro sustiprinimo rengiantis pirmiesiems pokario metais vasario 10 d. rinkimams. A. Apolonas tą raštą adresuoja ir „SSRS ir LSSR MVD apskričių įgaliotiniams“⁴¹. Tačiau dokumento apie jų paskyrimą nepavyko rasti.

Pabaigai apie šunis. Nors pokario metais mūsų žmonės niūriai juokaudavo, kad čekistai baisesni už bet kokį šunį, tačiau čekistų vilkšuniai, specialiai treniruoti sekti pėdomis, pasivijus pargriauti ir laikyti žmogų, kol atvyks jo palydovas, o priešinantis kandžioti ir net griebti už gerklės, tikrai buvo verti savo šeimininkų. Partizanai nuo jų įvairiai gindavosi – batų padus tepdavo žibalu, pašlakstydavo jo aplink bunkerį, tačiau vėliau, apie 1950 m., matyt, čekistai šunis išmokė sekti būtent žibalu dvokiančiomis pėdomis. Operatyvininkai irgi stengėsi padėti šunims; jie aprūpindavo agentus specialiu tepalu, kuriuo ištepęs partizanų batus arba kilimėlį, į kurį jie nusivalydavo kojas, jo kvapas išsilaikydavo kelias dienas ir šuo nesunkiai jį suuosdavo. Partizanai šunims ir jų palydovams skirdavo pirmuosius šūvius (pranešimų apie nušautus šunis ir jų palydovus yra nemažai). Šuns palydovas turėjo būti ne tik geras dresuotojas, bet ir fiziškai stiprus, kad spėtų paskui jį tempiantį žvėrį ir sugebėtų vienas pulti ar gintis nuo partizanų.

Apie šunis prakalbome todėl, kad 1946 m. gruodžio 28 d. 4-osios ŠD aštuoni pulkai papildomai gavo 75 šunis⁴². Iki tol juose buvo 90 šunų, tad 1946 m. pabaigoje iš viso turėta 165 šunis. Iki papildymo šunų skaičius pulkuose buvo nevienodas: 273-iajame ŠP – 3, 34-ajame – 6, 353-iajame – 20. Po papildymo šunų skaičius pulkuose beveik susilygino: nuo 15-kos 273-iajame ŠP iki 26-ių 25-ajame ŠP. Taigi kiekvienai kuopai (pulke jų paprastai būdavo devynios) teko maždaug nuo 1,6 iki 3 šunų. Beje, tuo metu prieš partizanus buvo nau-

dojami ne vien tie 165 šunys. Pasienio apskrityse su partizanais kovojo pasieniečiai, kurie šunų turėjo daugiau negu vidaus kariuomenė. Jie turėjo net šunininkų seržantų mokyklą (Lietuvos pasienio apygardoje buvo dar ir paprastų seržantų mokykla). Kad pasieniečiai turėjo daug šunų, rodo tokie faktai. Kai 1945 m. birželio 10 d. iš 94-ojo ir 97-ojo pasienio būrių buvo sudarytas jungtinis 877 karių pasienio būrys tiesioginei kovai su partizanais, be geros ginkluotės (5 sunkieji kulkosvaidžiai, 57 lengvieji), šiam būriui buvo skirta ir 17 šunų. Kadangi pagrindinis pasieniečių darbas buvo saugoti sieną ir šiam būriui buvo perduoti „pertekliniai“ šunys, galima manyti, kad pasieniečiai jų turėjo daug.

Vidaus kariuomenėje šunų skaičius buvo nuolat didinamas. Gen. P. Kapralovas 1947 m. sausio 3 d. rašte MVD skyrių viršininkams praneša, kad siunčiama nauja vadinamųjų tarnybinių paieškos šunų partija, ir nurodo, kur jie turi būti naudojami: „a) išeinant grupei po banditų antpuolio ir organizuojant banditų paieškas; b) išeinant į pasalas; c) organizuojant banditų persekiojimą visais atvejais, susidūrus su banditais, kai šie bando pasislėpti“⁴³.

Nors šunys buvo efektingas ginklas kovoje su partizanais, bet kartu jie sukeldavo ir papildomų rūpesčių (jų mokymas, šėrimas, priežiūra ir kt.), todėl ne visi karininkai vienodai vertino jų naudą. Taip galima teigti perskaičius 4-osios ŠD karių – gamybos meistrų suvažiavime 1950 m. pasakytų kalbų stenogramas.

IŠVADOS

1946 m. kovo mėn. Lietuvoje buvo įkurta 200 pastovių įvairaus dydžio vidaus kariuomenės įgulų apskričių centruose ir daugelyje valsčių centrų. Tai buvo padaryta dėl šių priežasčių:

1. Komunistai ir čekistai įsitikino, kad 1944–1945 m. naudotas teroras nedavė laukiamų rezultatų. Po patirtų smūgių partizanų būriai vėl atsigaudavo, juos papildydavo ir teroro aukos, sugebėjusios ištrūkti iš čekistų rankų.

2. Komunistai ir čekistai suprato, kad tik įsiskverbęs į tautos vidų, veikiant iš vidaus, bus galima palaužti tiek ginkluotąjį, tiek pasyvų lietuvių pasipriešinimą. Tačiau tam reikėjo laiko, nes turėjo būti sukurtas agentų tinklas, gausinamos komunistų ir komjaunuolių gretos, sudarytas lojalių valdininkų sluoksnis ir t.t.

3. Įkurti pastovias įgulas, ypač valsčių

centruose, atkakliai ir nuolat prašė negausūs kolaborantai, vadinamieji sovietiniai partiniai aktyvistai, ne tik bijoję be karinės palydos pasirodyti už valsčiaus centro ribų, bet ir būgštavę, kad partizanai užpuls patį valsčiaus centrą.

1946 m. rudenį, sutelkus 4-ojoje šaulių divizijoje dvylika pulkų, buvo mėginama laikytis ir 1944–1945 m. naudotos kazokiškų puolimų taktikos, tačiau ji įgijo naujų bruožų: trijų pulkų judrieji būriai daužėsi po Lietuvą, o devynių pulkų įgulos, išsidėsčiusios įvairių tipų tarnybiniuose būriuose, apgulė visą kraštą. Tai rodo, jog čekistai ieškojo veiksmingesnių kovos būdų.

Nuorodos

¹ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 364.

² Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 8, b. 179, l. 88.

³ Ibid., b. 177, l. 162.

⁴ Ibid., ap. 190, b. 4, l. 105.

⁵ Ibid., ap. 8, b. 179, l. 88.

⁶ Ibid., ap. 52, b. 5, l. 113–115.

⁷ *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 18, p. 179.

⁸ Ibid., p. 182.

⁹ Ibid., p. 180.

¹⁰ Vidaus reikalų ministerijos archyvas (toliau – VRMA), f. 141, ap. 1, b. 104, l. 16–19.

¹¹ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas...*, p. 233–234.

¹² Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 3, b. 803, l. 104.

¹³ LVOA, f. 1771, ap. 9, b. 267, l. 142–143.

¹⁴ Ibid., l. 135.

¹⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas...*, p. 233–234.

¹⁶ Rusijos valstybinis karo archyvas (toliau – RVKA), f. 38650, ap. 1, b. 313, l. 16.

¹⁷ LYA, f. 1, ap. 3, b. 739, l. 6.

¹⁸ Ibid., ap. 18, b. 2, l. 7.

¹⁹ Ibid., l. 15.

²⁰ Ibid., l. 39.

²¹ Ibid., ap. 3, b. 739, l. 84.

²² Ibid., ap. 18, b. 98, l. 21–34.

²³ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 51, l. 99–103.

²⁴ *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, Vilnius, 1996, p. 705–706.

²⁵ LYA, f. 1, ap. 3, b. 217, l. 70–71.

²⁶ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 71, l. 213–216.

²⁷ Ibid., l. 211.

²⁸ LYA, f. 1, ap. 18, b. 5, l. 7.

²⁹ Ibid., ap. 3, b. 1627, l. 152.

³⁰ Ibid., l. 152 A.

³¹ Ibid., ap. 18, b. 39, l. 188.

³² Ibid., ap. 3, b. 765, l. 11–12.

³³ Ibid., l. 84.

³⁴ Ibid., l. 142–143.

³⁵ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 104, l. 2.

³⁶ LYA, f. 1, ap. 3, b. 575, l. 18–21.

³⁷ RVKA, f. 38650, ap. 1, b. 313, l. 19.

³⁸ LYA, f. 1, ap. 3, b. 575, l. 2–17.

³⁹ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 71, l. 270.

⁴⁰ Ibid., b. 51, l. 292–294.

⁴¹ Ibid., b. 104, l. 16.

⁴² *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas...*, p. 287.

⁴³ VRMA, f. 141, ap. 1, b. 104, l. 5.

Juozas Starkauskas

THE MVD 4TH DIVISION OPERATION IN LITHUANIA IN 1946

S u m m a r y

In 1946, the Soviet occupation executors both in Moscow and Vilnius, after L. Berija's infamous plan to rout Lithuania's armed resistance in two weeks had completely failed, understood, that a sustained war with the partisans of Lithuania is in store for them.

In 1946, the Soviets distributed in Lithuania 199 garrisons of the MVD Regular Forces. These garrisons were stationed in all district administrative centres and many rural district centres of Lithuania. The Soviets took these measures, because the tactics of terror they used in Lithuania in 1944–1945, was of little effect. The Lithuanian partisan units were very quick in recovering their losses in the battles with the Soviet forces. One of the sources of their recovering, were the victims, that survived the KGB terror. Local collaborators, the number of which was not numerous, pressed the Soviets to station garrisons. Particularly insistent were the collabo-

rators of district administrative centres. On the one hand, they were afraid to cross their district's limits without being accompanied by the Soviet guards, and on the other hand, they feared lest partisans should attack administrative centres.

In 1946, the MVD 4th Infantry Division consisted of 12 regiments. Basically, the division kept using the Cossack attack tactics, exercised in Lithuania in 1944–1945. But the Soviets adjusted the tactics to a new situation: Three regiments of the Division were broken into a number of mobile detachments, that ranged all over Lithuania. The garrisons of the rest 9 regiments, broken into a variety of specific detachments, were stationed in every administrative centre of Lithuania. The adjustment of the Cossack tactics meant, that the KGB was looking for a more effective means in the fight against Lithuania and its freedom fighters.

Generolo Jono Žemaičio vaidmuo partizaniniame kare

Lietuvos kariuomenės kapitonas Jonas Žemaitis į partizanų gretas atėjo 1945 m. birželio pradžioje.

Tokio vėlyvo įsitraukimo į ginkluotąjį pasipriešinimą priežastis buvo paprasta: tuo metu J. Žemaitis priklausė kitai pagrindžio organizacijai, iš kurios laukė nurodymų.

1943 m. rudenį Raseiniuose prisiglaudęs generolas Stasys Zaskevičius kvietė Raseinių apskrities viršininko pavaduotoją kpt. Praną Gužaitį, Šiluvos kooperatyve dirbantį kpt. Joną Žemaitį, lttn. Vytautą Digrį, j. lttn. Bronių Urbutį ir kitus Lietuvos karininkus stoti į pagrindinę Laisvės šaulių organizaciją¹. J. Žemaičiui buvo pavesta Laisvės šaulių batalioną organizuoti Šiluvos valsčiuje. Tačiau po Laisvės šaulių organizacijos kritikos Lietuvių fronto (LF) laikraštyje „Į laisvę“ P. Gužaitis pradėjo kurti savarankišką organizaciją – Vytauto Didžiojo sąjungą². J. Žemaičio iniciatyva į Vytauto Didžiojo sąjungos šaulių kuopą įstojo beveik visas Šiluvos aktyvas: seniūnas Petras Mockus, valsčiaus buhalteris Leonas Žukauskas, gaisrininkų komandos viršininkas Pranas Taučas ir kiti – iš viso apie 15–20 asmenų.

Nespėjus išplėtoti pagrindžio veiklos, 1944 m. vasario 16 d. generolas Povilas Plechavičius paskelbė tautai, kad organizuojama Vietinė rinktinė. Raseinių apskrities viršininkas sukvietė apskrityje gyvenančius Lietuvos kariuomenės karininkus pasitarti dėl Vietinės rinktinės organizavimo. J. Žemaičiui buvo pavesta organizuoti Šilu-

vos ir Tytuvėnų valsčių vyrus. Iš šių valsčių savanoriais užsirašė apie 150 vyrų³. Į Vietinės rinktinės Marijampolės karo mokyklą dėstyti taktikos dalykų išvyko ir P. Gužaitis. Raseinių apskrities vyrai, sudarę savo kuopą, išžygiavo į Seredžiuje dislokuotą 310-ąją batalioną, kurio vadu 1944 m. kovo 15 d. buvo paskirtas J. Žemaitis.

Balandžio 28 d. vokiečiams privertus gen. P. Plechavičių skelbti vyrų mobilizaciją, kuriai priešinosi visos pagrindžio organizacijos, ir laukiant nenumatytų įvykių, gegužės 1 d. J. Žemaitis vadovauti batalionui pavedė kpt. Romui Gintautui, o pats išvyko trumpų atostogų pas savo šeimą į Šiluvą.

Gegužės 9 d. vokiečiai įsakė visiems Vietinės rinktinės batalionams pereiti jų dispozicijon – tapti pagalbiniais SS uniformą dėvinčiais policijos batalionais. Gen. P. Plechavičiui nepaklusus, gegužės 15 d. gestapininkai suėmė visą rinktinės štabą, o batalionus nuginklavo (vis dėlto iš 14 batalionų pavyko nuginkluoti tik 4).

Kaip tik gegužės 15 d. po atostogų į Kauną grįžo J. Žemaitis. Iš lttn. Savėno sužinojęs apie karininkų areštus ir Vietinės rinktinės sunaikinimą, nepasiekęs Seredžiaus, persirengęs civiliais rūbais grįžo į Šiluvą. Čia tuoju susisiekė su P. Gužaičiu, kuriam taip pat pavyko pasitraukti iš Marijampolės. Visi sutarė slapstytis ir laukti, kaip klostysis situacija fronte. P. Gužaitis, pasirinkęs Vilko slapyvardį, slaptam ryšiui palaikyti išdalijo korteles su Vytauto Didžiojo sąjungos antspaudu.

Liepos mėn. P. Gužaitis iš kpt. Igno Viliaus-Velavičiaus gavo pasiūlymą Abvero žvalgybos mokyklose keletą vyrų apmokyti partizaninio karo taktikos. Jis pavedė J. Žemaičiui parinkti Šiluvos valsčiuje porą kandidatų. Vykti į desantininkų mokyklą J. Žemaitis pasiūlė Povilui Lušui ir Leonui Žukauskui, tačiau frontui artėjant prie Šiluvos jiedu vykti atsisakė.

J. Žemaitis nutarė frontą praleisti tėviškėje, o P. Gužaitis kartu su frontu traukėsi į Žemaitiją.

Jau rugsėjo pradžioje NKVD fronto užnugario dalinių kapitonas pradėjo ieškoti J. Žemaičio, todėl jis pasitraukė pas giminaitę į Dotnuvos valsčių, vėliau vėl grįžo į tėviškę – Šiluvos valsčiaus Kiaulininkų kaimą. Gruodžio mėn. pas jį atvyko P. Gužaitis ir perdavė anapus fronto linijos vyraujančią nuomonę, kad vokiečiai su Vakarų pagalba per artimiausias savaites iš Lietuvos išstums Raudonąją armiją. Todėl atrodė išmintinga slapstytis ir laukti to momento. Keletą kartų pas P. Gužaitį buvo nuvykusi J. Žemaičio žmona, tačiau jis jokių nurodymų nedavė.

1945 m. sausio pabaigoje pas J. Žemaitį atėjo Lietuvos laisvės armijos (LLA) narys partizanas Petras Bartkus, jis pasiūlė stoti į LLA ir imtis vadovauti partizanų junginiams. P. Bartkus kritikavo P. Gužaičio Vytauto Didžiojo sąjungą ir buvo kategoriškai nusistatęs prieš bet kokias derybas ar bendradarbiavimą su Abveru (siekiant iš vokiečių gauti ginklų ar pasimokyti partizaninio karo pagrindų). Ideologinius nesutarimus tarp P. Gužaičio šalininkų ir LLA atstovaujančių P. Bartkaus bei Algimanto Zaskevičiaus ne kartą mėgino užglaistyti Kelmės kun. Antanas Čimielius⁴.

Išklausęs P. Bartkaus pasiūlymą išeiti į mišką, J. Žemaitis atsakė, kad vieną mėnesį lauks nurodymų iš kpt. P. Gužaičio ar gen. S. Zaskevičiaus.

Kitą kartą P. Bartkus kartu su Kelmėje apsistojusiu buvusiu LLA Vilniaus apygardos štabo nariu A. Zaskevičiumi atėjo į J. Žemaičio tėviškę 1945 m. balandžio 23 d. J. Žemaitis prisiekė ir įstojo į LLA. Porą savaitių slapstėsi namuose kartu su A. Zaskevičiumi. Šis supažindino J. Žemaitį su LLA organizacine struktūra. Ką tik buvo sunaikintas LLA Šiaulių apygardos (Saturno) štabas: balandžio 4 d. suimtas jam vadovavęs Adolfas Eidimtas. Kelmės, Raseinių, Šiaulių apskrityse veikė atskiri partizanų būriai, kurie pagal numatytą LLA struktūrinę schemą turėjo priklausyti Vėgėlės, Ungurio rinktinėms. Rinktinės dar tik formavosi. Gegužės 20 d. A. Zaskevičius užėmė Vėgėlės rinktinės agitacijos ir propagandos skyriaus viršininko postą⁵. Birželio 2 d. į Juozo Čeponio-Budrio vadovaujamą Raseinių apskrityje veikiančią Žebenkšties rinktinę atėjo J. Žemaitis. Jis pasirinko Dariaus slapyvardį ir buvo paskirtas rinktinės štabo viršininku. Pirmomis partizanavimo dienomis teko kurti pagrindinius partizanų veiklą reglamentuojančius dokumentus ir drausmės statutus.

Rinktinę tuo metu sudarė pora kuopų; vienai vadovavo Jonas Venclauskas-Ralis, kitai – studentas iš Aukštaitijos Vareikis-Gaučas.

Pretenduojantis į aukštesnes pareigas A. Zaskevičius 1945 m. birželio 30 d. paskelbė atkurias sunaikintą Saturno apygardos štabą ir perimęs vadovavimą apygardai, kurią pavadino Vyčio vardu⁶.

1945 m. vasarą Žebenkšties rinktinė įvykdė sėkmingą operaciją: liepos 9 d. iš Biliūnų ligoninės išvadavo suimtą sužeistą lakūną lt. Juozą Kasperavičių ir čekistų peršautą jaunuolį Stasį Šimulyną. Tačiau liepos 19 d. partizanai Virtukų miško kautynėse patyrė skaudų pralaimėjimą: žuvo 15 kovotojų.

Po Virtukų kautynių Vėgėlės rinktinė buvo panaikinta. A. Zaskevičiaus įkurta Vyčio apygarda irgi praktiškai neegzistavo. Todėl 1945 m. spalio pradžioje Žebenkštis ir Lydžio rinktinių vadovybės paskelbė, kad kuriama nauja – Žaibo apygarda. Šios apygardos vadu buvo išrinktas J. Žemaitis, štabo nariais – J. Čeponis, P. Bartkus, A. Zaskevičius⁷. Štabas numatė sutelkti atskirus partizanų būrius, sukurti gerą ryšių sistemą ir Organizacinį sektorių (OS), informuoti visuomenę apie tarptautinę padėtį bei partizanų tikslus⁸. Žiemai pasiskirstė taip: A. Zaskevičius Raseinių valsčiaus Dumšiškių kaimo ūkininko Juozo Judicko tvarte įrengtame bunkeryje klausydavo radijo ir spalio mėn. išleido informacinį biuletenį „Karinė ir politinė apžvalga“; P. Bartkus apsistojo Viduklės valsčiaus Anžilių kaime, ten nuo lapkričio mėn. pradėjo leisti laikraštį „Laisvės varpas“. J. Čeponis ir J. Žemaitis pastovios dislokacijos vietos neturėjo, lankė partizanų dalinius. Žiemą J. Žemaitis praleido Sandraviškių miško partizanų stovykloje.

Žiemą Žaibo apygardos kūrimo darbas praktiškai sustojo. Iškilus nesutarimams su A. Zaskevičiumi ir nenorėdama paklusti apygardos štabui, Lydžio rinktinės vadovybė 1946 m. balandžio mėn. pradėjo kurti naują apygardą.

1946 m. vasario 10 d. Lietuvoje okupacinė valdžia organizavo pirmuosius rinkimus į Sovietų Sąjungos aukščiausiąją tarybą. Visi partizanų daliniai aktyviai agitavo boikotuoti rinkimus. Rinkimų dieną Žebenkštis rinktinės partizanai nutraukė telefono kabelį į Viduklę ir pasirinktinai apšaudė rinkimų būstines. J. Žemaičio vadovaujamas būrys apšaudė Viduklės valsčiaus Rimkiškių rinkimų būstinę, keli ją saugantys NKVD kareiviai buvo sužeisti, vienas žuvo.

Kovo mėn. J. Žemaitis ir P. Bartkus vėl ėmėsi kurti apygardą ir ieškojo ryšių su

Šiaulių ir Kėdainių apskrityse veikiančiomis Vytauto Didžiojo ir Povilo Lukšio rinktinėmis. Gegužės mėn. Žaiginio miške J. Žemaitis susitiko su P. Lukšio rinktinės vadu Jonu Jasinevičiumi-Margiu, tačiau šis susitikimas praktinės naudos nedavė, nes netrukus dėl čekistų provokacijų rinktinė buvo dezorganizuota, legalizavęsi rajonų vadai – užverbuoti, o rinktinės vadas – sumintas.

P. Bartkus iškeliavo į Raseinių valsčių pas J. Čeponį, ten turėjo atnaujinti ryšius su tauragiškiais ir tartis su Lydžio rinktinės vadu J. Kasperavičiumi dėl apygardos kūrimo.

Grįžęs į Pyragių miške stovyklaujančią P. Morkūno kuopą, J. Žemaitis liepos 6 d. pateko į kautynes. Po kelias valandas trukusio susišaudymo partizanams teko trauktis ir tik dėl išmintingo ir šaltakraujiško J. Žemaičio vadovavimo žuvo vos vienas partizanas. Du MVD 4-osios šaulių divizijos pulkai (1700 kareivių) savaitę šukavo aplinkinius miškus ir gyvenvietes, tačiau partizanams pavyko išvengti smūgio. J. Žemaičio vadovaujamas 15 partizanų būrys pasiekė Tyrulių pelkes. Čia susitiko su Vytauto Didžiojo rinktinės vadu Jonu Belaglovu-Algiu, nustatė rinktinių veiklos ribas ir aptarė ryšį, tačiau pareigūnų, tinkamų darbui apygardos štabe, ši rinktinė neturėjo.

Tuo tarpu J. Čeponis dėl nesutarimų su A. Zaskevičiumi 1946 m. rugsėjo 6 d. atsisakė vadovauti rinktinei⁹ ir išvyko kurti naujos rinktinės Girkalnio, Šimkaičių, Ariogalos, Seredžiaus, Veliuonos, Čekiškės, Vilkijos, Babtų valsčiuose. Netrukus ten sukūrė stiprią Žalčio rinktinę. Žebenkštis rinktinės vado pareigas laikinai ėjo A. Zaskevičius, jis po Pyragių mūšio rinktinės pavadinimą pakeitė į Šerno¹⁰. Prasidėjus dideliems MVD kariuomenės siautimams ir ryšininkų areštams, J. Žemaitis daugiausia laikėsi Vytauto Didžiojo rinktinės veiklos rajone. 1946 m. rugpjū-

čio 20 d. laikinai einantis Šerno rinktinės vado pareigas A. Zaskevičius pasitraukė iš posto ir išvyko į Vilnių, į J. Markulio kuriamą Vyriausiąją ginkluotųjų pajėgų štabą (VGPS). Vadovauti rinktinei jis pavedė J. Žemaičiui¹¹.

Taip J. Žemaitis tapo Šerno rinktinės vadu. Dariaus slapyvardį pakeitė į rašytinį Adomo bei žodinį Mockaus slapyvardžius ir energingai ėmėsi formuoti rinktinės štabą. Jame buvo šie skyriai: organizacinis (viršininkas Povilas Mačiulis), informacijos (viršininkas Alfonsas Pakarklis) bei ūkio (viršininkas Teofilis Pakarklis). Tuo metu P. Bartkus dalyvavo pasitarimuose su Lydžio ir Žalčio rinktinėmis dėl Jungtinės Kęstučio apygardos kūrimo¹². Jis turėjo ne tik Šerno, bet ir Vytauto Didžiojo rinktinės atstovo įgaliojimus. Nusivežė ir J. Žemaičio sukurta apygardos veiklos projektą, tačiau pagrindu buvo priimtas Lydžio rinktinės projektas, kuris buvo išsiuntinėtas rinktinių ir atskirų padalinių vadams „susi pažinimui, savo nuomonių pareiškimui, pasiūlymams ir pataisoms“¹³.

1946 m. rugsėjo 21 d. Šerno rinktinė oficialiai įstojo į Jungtinę Kęstučio apygardą. Gruodžio mėn. prisijungė ir Vytauto Didžiojo rinktinė. Prasidėjo intensyvus J. Žemaičio ir J. Kasperavičiaus bendradarbiavimas, vadai stengėsi įvesti karišką tvarką partizanų būriuose, užmegzti ryšius rinktinės viduje bei su kitais padaliniais, sukurti konspiracijos sistemą. Kuriant programinius dokumentus ir organizacinę struktūrą buvo remiamasi LLA programinėmis nuostatomis. Kai kurie partizanų padaliniai stengėsi jas įgyvendinti neatsižvelgdami į gyvenimo realybę. Pavyzdžiui, Vytauto Didžiojo rinktinė norėjo stoti į Jungtinę Kęstučio apygardą, tačiau tam priešinosi Žemaičių apygardos vadovybė, kuri šią, taip pat Joniškio apskrityje veikiančią Genio rinktinę laikė savo padaliniais, nes taip – į

keturias apygardas – buvo numatyta skirstyti Lietuvos teritoriją LLA vado įsakyme¹⁴. Nepaisydamas LLA nurodymo partizanų dalinius vadinti žvėrių vardais, J. Žemaitis 1946 m. lapkričio 23-iają, Lietuvos kariuomenės dieną, Šerno rinktinės pavadinimą pakeitė į Savanorio. Ir vėliau ne kartą nurodė junginių pavadinimais bei slapyvardžiais pasirinkti lietuviškus tautinius vardus.

J. Žemaitis daug dėmesio skyrė Organizacinio sektoriaus tinklo sukūrimui. Savanorio rinktinėje vienam partizanui vidutiniškai teko šeši OS nariai, tuo tarpu stipriose Lydžio, Naro (buvusi Žalčio) rinktinėse OS narių buvo tik du kartus daugiau, o Vytauto Didžiojo ar Povilo Lukšio rinktinėse – net du kartus mažiau nei partizanų. Šis santykis apygardoje vidutiniškai buvo 3:1. Toks didelis legaliai gyvenančių partizanų talkininkų skaičius rodė, kad J. Žemaitis puikiai suprato, jog be gyventojų paramos partizaninis pasipriešinimas yra neįmanomas. Jis mokėjo gražiai bendrauti su paprastais kaimo žmonėmis (savo pavaldinius mokė nežiūrėti į kiekvieną žmogų kaip į priešą), kurie po trumpo pokalbio duodavo iškilmingą OS nario priesaiką.

Tuo metu vyko sunkus apygardos konsolidavimo darbas, nes „ne visi vadovaujantys asmenys sveikai žiūrėjo į būtinybę jungtis. Vieni prisistatinėjo kaip pogrindžio organizacijų, sukurtų vokiečių okupacijos metais ir pabėgusių į Vokietiją, atstovai, kaip jų programų ir tradicijų pasekėjai, kiti bijojo, kad plečiantis ir vystantis organizacinėms struktūroms neteks savo įtakos, todėl stojo prieš veržlų junginių susijungimą. Tokioje atmosferoje tariantis apie susijungimo būtinybę ir svarstant konkrečius planus, ne kartą po keletos pasiūlymų vienijimosi darbas nei per žingsnį nejudėdavo į priekį. Kai kurie stipresni vienetai, turintys geresnes veiklos sąlygas, kai iškildavo susijungi-

mo klausimas, stengdavosi jo išvengti, kritikuodavo silpnesnius vienetus arba imdavosi spaudimo ir diktato“, – rašė apygardos vadas J. Kasperavičius¹⁵.

J. Žemaitis visokeriopai palaikė J. Kasperavičiaus pastangas ir neturėjo jokių asmeninių ambicijų dėl to, kad apygardos centras pasislinko į Pietų Žemaitiją (vietoj Žaibo ir Vyčio pavadinimais mėgintos atkurti LLA Šiaulių apygardos). Kadangi pats buvo užmezgęs ryšius su Vytauto Didžiojo ir Povilo Lukšio (buvusi Kovo), o per jas – ir su Genio bei Žaliosios rinktinėmis, pasistengė, kad ir šie junginiai įstotų į Jungtinę Kęstučio apygardą. Įvertindamas J. Žemaičio veiklą 1947 m. vasario 16 d. Kęstučio apygardos vadas jį apdovanojo pasižymėjimo ženklu¹⁶.

Tuo metu kaip tik užsimezgė ryšiai su anapus Nemuno veikiančia Tauro apygarda bei J. Markulio kuriama organizacija – Bendru demokratiniu pasipriešinimo sąjūdžiu (BDPS). 1946 m. lapkričio 1 d. į Kęstučio apygardą jau kaip BDPS įgaliotinis atvyko A. Zaskevičius ir pasiūlė stoti į BDPS, taip pat aptarti partizanų demobilizavimosi galimybes. Demobilizacijos, kurios taip troško J. Markulis, idėja buvo iš karto atmesta. Vieningo politinio ir karinio pasipriešinimo centro kūrimui buvo visiškai pritarta, tačiau, kęstutėnų nuomone, vyriausioji vadovybė turėjo būti demokratiniu būdu išrinkta, t.y. „sukurta iš apačios, kad atstovautų visai tautai, visiems kovos už laisvę dalyviams“¹⁷. Sužinojęs apie rengiamą partizanų vadų suvažiavimą ir tikėdamasis diskusijos šiais klausimais, J. Kasperavičius parengė išsamų pranešimą, kurį išsiuntinėjo rinktinių vadams, prašydamas pareikšti pastabas ir pasiūlymus. Išaiškinus MGB provokaciją ir sušaukus suvažiavimą kitu metu, Jungtinės Kęstučio apygardos vadovybė jame dalyvauti nebespėjo, tačiau gavo suvažiavimo protokolą ir išitraukė į

aptartų klausimų svarstymą. Atsakydamas į J. Kasperavičiaus mintis, J. Žemaitis rašė: „Aš visapusiškai remiu ir palaikau laiške ir pranešime išdėstytas mintis“¹⁸. Tačiau turėjo ir pastabų: siūlė supaprastinti BDPS pavadinimą, nesivadovauti buvusią partinę priklausomybę (nes praktiškai Lietuvoje jokios partijos nebeegzistavo), žmones vertinti tik pagal sugebėjimą dirbti ir atsidavimą laisvės reikalui, nesuteikti politinei vadovybei prioritetinio vaidmens. Kuriamam BDPS, J. Žemaičio nuomone, galėjo būti pavestos tokios funkcijos: politinis vadovavimas, ryšiai su užsieniu bei parengiamasis darbas organizuojant Laikinąją vyriausybę. Pritarė J. Kasperavičiui, kad nėra reikalo sudarinėti atskirą politinę ir karinę pasipriešinimo vadovybę, pasiūlė tokį vieningos laisvės kovotojų organizacijos pavadinimą: Lietuvos prisikėlimo sąjūdis. J. Žemaičio nuomone, atkūrus nepriklausomybę, šios organizacijos funkcijos nesibaigtų, nes tektų siekti demokratinių laisvių įgyvendinimo, auklėti gyventojus, kad jie atsikratytų okupantų primestų įpročių ir svetimųjų įtakos ir t.t.

Būdamas demokratiškų pažiūrų, J. Žemaitis kritikavo partizanų vadų suvažiavimą ir dėl to, kad jo sprendimai buvo priimti dalyvaujant tik dviejų apygardų atstovams.

Kadangi demaskavus J. Markulį buvo svarstomas ryšių su užsieniu atkūrimo ir partizanų įgaliotinių pasiuntimo į užsienį klausimas, J. Kasperavičius tokiu įgaliotiniu pasiūlė gerai mokantį vokiečių ir prancūzų kalbas, užsienyje mokslus baigusį J. Žemaitį. J. Žemaitis sutiko su pasiūlymu: „Išvažiuoti į užsienį galiu bet kuriuo metu“¹⁹.

1947 m. balandžio 12–15 d. šiuo klausimu buvo paskirtas Tauro ir Kęstučio apygardų vadų pasitarimas. Į jį turėjo vykti J. Kasperavičius, J. Žemaitis, P. Bartkus ir

J. Čeponis. Pakeliui buvo sužeistas P. Bartkus, taip pat sužinota, kad sunaikintas visas Kęstučio apygardos štabas: J. Kasperavičius žuvo, o P. Paulaitis – suimtas. Į užsienį 1947 m. birželio mėn. iškeliavo Juozas Lukša ir Jurgis Krikščiūnas.

1947 m. gegužės 20–25 d. P. Bartkaus iniciatyva buvo sukviestas apygardos ir rinktinių vadų pasitarimas, kuriame Kęstučio apygardos vadu vietoj žuvusio J. Kasperavičiaus buvo išrinktas J. Žemaitis.

Prieš pradėdamas eiti naujas pareigas, J. Žemaitis paskyrė naują rinktinės vadą – Edmundą Kurtinaitį. Karininkų nebeturėjo, štabus teko formuoti iš mokytojų, kuriuos reikėjo apmokyti ne tik vadovauti partizanų daliniams, bet ir naudotis ginklu. Dar 1945 m. vasarą J. Žemaitis buvo parėngęs 10 valandų partizanų karinio mokymo kursą, kurį privalėjo išeiti ne tik partizanai, bet ir OS nariai. Pasikeitus vadovybei, dėl konspiracijos teko pakeisti ne tik šifrus, slapyvardžius, bet ir rinktinės pavadinimą: nuo 1947 m. liepos 5 d. ji buvo pavadinta Knygnešio vardu.

Sutvarkęs rinktinės reikalus, J. Žemaitis ėmėsi formuoti apygardos štabą. Buvo parinkta būstinės vieta: pasirūpinta, kad apylinkėse nesislapstytų plėšikaujančių asmenų, nebūtų vykdoma jokių partizanų kovinių akcijų, galinčių išprovokuoti MVD kariuomenės siautimus. Žiemai štabo būstinei Skaudvilės valsčiuje buvo įrengti keturi bunkeriai. Išaiškinus vieną slėptuvę, būtų buvę galima pereiti į kitą. Štabą J. Žemaitis norėjo suformuoti iš visų rinktinių atstovų, tačiau ne visos rinktinės turėjo tam tinkamų pareigūnų. Štabe dirbo jauni vyrai: P. Bartkus, Vytautas Gužas, Antanas Liesys ir kt. J. Žemaitis, būdamas nepaprastai darbštus, stengėsi kuo greičiau sukurti pagrindinius partizanų veiklą reglamentuojančius statutus bei aktus ir aprūpinti jais partizanų dalinius bei sutvarkyti juos Lietu-

vos kariuomenės pavyzdžiu. Jis taip pat daug dėmesio skyrė spaudos leidybai ir platinimui. Operatyvinio skyriaus viršininku paskirtas V. Gužas rašė: „Patekau į kietas vado rankas, kur nedrįstu pareikšti nuovargio, paguodos; žodis „negalima“ iš žodyno turi būti išbrauktas. Dirbam per dienas ir naktis, negaudami jokio atsikvėpimo“²⁰.

Kaip tik 1947 m. buvo patikslinti, papildyti ir iš naujo suformuluoti „Jungtinės Kęstučio apygardos organizacijos ir veiklos nuostatai“, reglamentuojantys visas partizanų veiklos sritis, įskaitant baudžiamąją teisę ir procesinius dalykus. Nuo 1947 m. rudens apygardos laikraštis „Laisvės varpas“ ėjo reguliariai kas dvi savaites, o platus OS narių tinklas jį platino Raseinių, Jurbarko, Kėdainių, Šiaulių ir kitose apskrityse. Spaudos darbui pasitelktas buvęs Lietuvos kariuomenės savanoris, LAF'o narys, iki okupacijos dirbęs Krašto apsaugos ginklavimosi laboratorijoje, plk. Dominikas Steponaitis, gyvenęs Tauragėje ir dirbęs gydytoju.

Nors J. Kasperavičius žuvo, tačiau konsultacijos su Tauro apygardos vadu A. Baltūsiu dėl vyriausiosios vadovybės sudarymo tęsėsi. 1947 m. vasarą Kęstučio apygarda turėjo nuolatinį ryšį su Vytauto ir Vyčio apygardos vadovybėmis. Vyčio apygardos vadas Danielius Vaitelis buvo su J. Žemaičiu tarnavęs viename pulke. J. Žemaitis siekė, kad formuojant vyriausiąją vadovybę dalyvautų visų apygardų atstovai, todėl 1947 m. birželio 10 d. pakvietė Rytų Lietuvos partizanų vadus Joną Kimštą ir D. Vaitelį vykti kartu į pasitarimą su Tauro apygardos vadovybe, tačiau J. Markulio įtaka Aukštaitijoje ir čekistų intrigos susitikimą sutrukdė. J. Žemaitį domino Aukštaitijos partizanų apygardų struktūra ir srities štabo veikla. Nors pataikaudamas J. Kimšto savimeilei J. Markulis buvo jį paskyręs Šiaurės Rytų Lietuvos srities vadu, praktiš-

kai srities štabas suformuotas nebuvo. Neveikė ir J. Vitkaus-Kazimieraičio iniciatyva mėginta kurti Pietų Lietuvos partizanų srities vadovybė, tad susijungimas buvo formalus. Tuo tarpu J. Žemaitis nematė tinkamesnio modelio vadovauti visos Lietuvos partizanų apygardoms, negu per sričių štabus. Tai buvo jo idėja, kurią jis visokeriopai propagavo ir stengėsi įgyvendinti, tačiau ambicingas Tauro apygardos vadas A. Baltūsis, nors skelbėsi esąs Pietų Lietuvos srities vadas, bendros Tauro ir Dainavos apygardų vadovybės nesuformavo.

Ryšį su A. Baltūsiu Kęstučio apygarda palaikė per mokytoją Giedrių-Žygimantą. Praktiškai tik Tauro ir Kęstučio apygardų vadovybės aptarinėjo BDPS prezidiumo struktūrą, stengėsi sukurti veiklų pagrindžio centrą. J. Markulio įtaka Aukštaitijos partizanų vadams buvo tokia stipri, kad, nors ir perspėtas, J. Kimštas 1947 m. rugsėjo mėn. laiške „dr. Narutavičiui-J. Markuliui“ rašė esąs nusivylęs „suvalkiečiu“, t.y. A. Baltūsiu, kurį, kartu ir „garbės trokštantį Žemaitį, o taip pat jų „žygius“ sveikinęs su giliausiu nuoširdumu“²¹. Vyčio apygardos vadas D. Vaitelis 1948 m. sausio mėn. apie MGB provokaciją rašė J. Žemaičiui: „Jūsų 1947 m. rugpjūčio mėn. laišką gavau. Dėkoju už perspėjimą, bet aš tuo dar neįsitikinęs“²².

Nors apygardos oficialiai į BDPS dar nebuvo įstojusios, 1947 m. birželio mėn. A. Baltūsis VGPS vardu išsiuntinėjo įsakymą sudaryti operatyvinius veiklos planus.

Diskusijos dėl BDPS organizacinės struktūros užtęsė Kęstučio apygardos įstojimą į šią organizaciją.

1947 m. rugpjūčio 23 d. įvyko dar vienas A. Baltūsiu ir Kęstučio apygardos atstovo Žygimanto pasitarimas. Gavęs jo protokolą, su rinktinių vadais apsvarstęs pasiūlymą stoti į BDPS, J. Žemaitis paprašė priimti apygardą į vieningą pagrindžio organizaci-

ją, kuri 1947 m. spalio mėn. buvo pavadinta Demokratiniu Lietuvos sąjūdžiu²³. 1947 m. spalio 1 d. toks sprendimas buvo priimtas²⁴.

Tai buvo faktiška partizanų junginių centralizavimo pradžia. J. Žemaitis parengė vieningos organizacijos įstatų metmenų projektą, kuriame numatė organizacijos struktūrą, tikslus. Projekte J. Žemaitis vėl iškėlė pozityvų sričių sukūrimo vaidmenį: „B[altijos] vadovybės nuomone, sritiniai apygardų susijungimai yra būtini jau vien tik apygardų veiklos tarpusaviam derinimui ir glaudesniai jų bendradarbiavimui užtikrinti. <...> Centrinės vadovybės dalinio ar visiško išblaškymo, sunaikinimo bei veiklos paralyžiavimo atvejais sričių vadovybės liks tais atsparos mazgais, kurie ir toliau nenutrūkstamai vadovaus laisvės kovos sąjūdžiui savo apimtyse ir kuriais eventualiai bazuos naujai sudaroma centrinė vadovybė“²⁵. Tokį pat vaidmenį vaidino ir žemesniuose padaliniuose – tėvūnijose suformuoti štabai, kuriuose gerą vadovavimo mokyklą išėjo daugelis vėliau į apygardų štabus pervestų pareigūnų. Stiprių sričių štabų suformavimas ir jų parengimas savarankiškam veikimui buvo savotiškas organizacijos centralizavimas ją decentralizuojant, t.y. vieningo vadovavimo esmė buvo ne hierarchinė priklausomybė aukštesniam centrui, o vieningų programinių dokumentų sukūrimas ir jų nuostatų įgyvendinimas.

J. Žemaitis kritikavo esamą padėtį: „<...> mūsų nuomone, senasis Demokratinio Lietuvos sąjūdžio Prezidiumas ir Vyriausiasis Ginkluotųjų pajėgų štabas yra silpni, neatitinka žūt būtine kovą vedančios tautos dvasios, pažiūrų bei lūkesčių, o svarbiausia – neatitinka tikrovės, kurioje ši kova šiandien Lietuvoje vyksta“²⁶. Jis siekė, kad vyriausioji partizanų vadovybė realiai vadovautų pasipriešinimui ir būtų veikli.

Pagal A. Baltūsiu sudarytą vyriausiosios pagrindžio vadovybės schemą į Karo tarybą

turėjo įeiti po du kiekvienos apygardos atstovus, tačiau dėl pareigūnų trūkumo buvo nutarta skirti po vieną apygardos ir srities atstovą. Tarp Karo tarybos posėdžių vyriausiosios vadovybės funkcijas turėjo vykdyti BDPS prezidiumo pirmininkas ir vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų vadas. Iki metų pabaigos vis dar buvo ieškoma BDPS prezidiumo pirmininko kandidatūros. J. Žemaitis į šį postą siūlė D. Steponaitį, tačiau jis gyveno legaliai Tauragėje ir nenorėjo keisti savo padėties, o tai buvo kliūtis darbui vyriausiojoje vadovybėje. 1947 m. spalio 3 d. žuvus Kęstučio apygardos atstovui Giedriui-Žygi mantui, J. Žemaitis D. Steponaitį pasiūlė apygardos atstovu BDPS vadovybėje. Galop A. Baltūsis, apsvarstęs J. Žemaičio rekomendacijas, sutiko įtraukti D. Steponaitį-Taurių į vyriausiąją vadovybę, tačiau ne prezidiumo pirmininko, o tik jo pavaduotojo – Politinio sektoriaus viršininko pareigoms: „Mes sutinkame su Jūsų pageidavimu perkelti Laisvės kovos sąjūdžio organizacijos būstinę į B[altijos] veikimo rajoną (pagal BDPS prisiūtą Lietuvos pagrindžio Vyriausios vadovybės schemą, visą Politinį sektorių). <...> Tauro ir Dainavos apygardos sutinka, kad Taurius būtų mūsų kuriamos organizacijos pirmininku pagal schemą – Politinio sektoriaus viršininku, pasiliekančiam rezervus, kad jis sutiktų priimti aukštesnį postą, jei to pareikalautų padėtis“²⁷. Tačiau D. Steponaitis vis tiek nesutiko pereiti į pagrindį ir atsisakyti legalaus gyvenimo, todėl jo kandidatūra patvirtinta nebuvo.

A. Baltūsis nesiliovė kvietęs patį J. Žemaitį į BDPS prezidiumą. 1948 m. sausio mėn. jis sutiko tapti prezidiumo nariu. Jau anksčiau, siųsdamas laišką popiežiui Pijui XII, A. Baltūsis prašė šį laišką neakivaizdžiai pasirašyti J. Žemaitį; tai ir buvo padaryta.

Tęsdamas konsultacijas su A. Baltūsiu dėl vyriausiosios vadovybės sudarymo, J. Žemaitis nepaliovė rūpintis ryšiais ir pa-

dėti kitose apygardose. Didelį rūpestį kėlė smarkiai nukentėjusi nuo MGB provokacijų Žemaičių apygarda. Norėdamas sustiprinti Žemaičių apygardos štabą, į jį pervadė patyrusį pareigūną Vaclovą Ivanuską. Sužinojęs, kad šios apygardos vadovybė nebuvo išplėtojusi pagrindinio veiklos strategiškai svarbiame Klaipėdos krašte, J. Žemaitis iš Šilutės apskrityje gyvenančių OS narių mėgino sukurti Rambynų rinktinę. Rinktinės štabas aprūpindavo Kęstučio apygardą spaustuvės reikmenimis, akumulatoriais, žiebtuvėliais ir kt. Kartu J. Žemaitis nesiliovė ieškojęs ryšių su kitų kraštų pagrindžiu: per Joniškio apskrityje veikiančius partizanus, o vėliau per Vytauto apygardą stengėsi gauti žinių apie Latvijos partizanų vadovybę, domėjosi pasipriešinimu sovietų valdžiai Baltarusijoje.

Apmąstęs optimalią vieningos pasipriešinimo organizacijos struktūrą ir apgynės veiklių sričių štabų idėją, J. Žemaitis ėmėsi šią idėją įgyvendinti. 1947 m. rugsėjo 8 d. Tautos šventės proga susirinkusi Kęstučio apygardos ir Savanorio rinktinės vadovybė nutarė įkurti dar vieną apygardą. Šis sprendimas brendė jau nuo 1945 m., kai J. Žemaitis mėgino suformuoti Vyčio apygardą, t.y. atgaivinti sunaikintą LLA Šiaulių (Saturno) apygardą. Jungtinės Kęstučio apygardos teritorija buvo per daug didelė, kad būtų galima sėkmingai palaikyti ryšį ir vadovauti Voverės (buvusi Genio), Atžalyno (buvusi Vytauto Didžiojo), P. Lukšio bei Žaliosios rinktinėms, veikiančioms Lietuvos centrinėje dalyje – Šiaulių, Joniškio, Kėdainių apskrityse. Optimaliai vadovauti partizanų veiklai buvo galima tik turint pavaldžius ne daugiau kaip 2–3 žemesnius štabus. Sričiai turėjo būti pavaldžios 2–3 apygardos, kuriose veiktų po 2–3 rinktinės. Tuo pačiu principu J. Žemaitis pertvarkė rinktinės: teritoriniu atžvilgiu jas suskirstė į rajonus. Rajoną sudarė 4–6 valsčių teritori-

ja (kai kur Lietuvoje egzistavo tėvūnijos, jungiančios 2–3 valsčių partizanus). Žemiausias partizanų padalinys, turintis štabą, buvo tėvūnija ir rajonas. Aukuro (buvusi Lydžio) rinktinėje buvo sudaryti trys, Žuvėdros (buvusi Žalčio, Naro) – du, Knygnešio (buvusi Savanorio) – trys rajonai.

Taigi, išsprendus naujos apygardos, sąlyginai dokumentuose pavadintos Gražinos vardu, įkūrimo klausimą, buvo galima iš trijų Žemaitijoje veikiančių apygardų – Žemaičių, Kėstučio ir naujosios – suformuoti sritį. Lapkričio mėn. į Radviliškio valsčiaus Dukto mišką iškeliaavo J. Žemaičio įgaliotiniai P. Bartkus ir Bronius Liesys ir, užmezgę ryšį su Atžalyno ir Žaliosios rinktinių vadovybe, ėmėsi kurti naująją apygardą. 1948 m. balandžio 1 d. apygarda, pavadinta Prisikėlimo vardu, išleido pirmąjį įsakymą.

1948 m. gegužės pradžioje Skaudvilės valsčiaus Legotės miške J. Žemaitis susitiko su Žemaičių apygardos vadovybe. Buvo patikslintos apygardų ribos ir aptartas srities štabo kūrimas. „Š. m. vasario–balandžio mėn. vykusiuose pasitarimuose su K[ėstučio apyg.], Ž[emaičių apyg.] ir G[ražinos apyg.], šių apygardų vadovybė nutarė susijungti į stambesnę laisvės kovos sąjūdžio organizacinį vienetą – sritį, kurio aukščiausias galutinis tikslas – atkovoti laisvę ir Lietuvos nepriklausomybę“, – buvo rašoma pirmajame srities, pavadintos Jūros vardu, įsakyme²⁸. „Nuo 1948 m. gegužės 1 d. aš paskirtas šios srities vadu“, – konstatavo J. Žemaitis, pasirinkęs Žalčio slapyvardį.

1948 m. sausio mėn. J. Žemaitis buvo gavęs A. Baltūsio pranešimą, kad desantas sėkmingai išsiųstas į užsienį, kartu ir išvežtų dokumentų sąrašą bei laiško šv. Tėvui kopiją. Kovo mėn. atėjo žinia apie A. Baltūsio žūtį. Gegužės mėn. naujasis Tauro apygardos vadas Jonas Aleščikas-Rimantas šifruotu laišku pranešė, kad du asmenys li-

ko užsienyje, su jais pavyko susisiekti ir vasario bei gegužės mėn. perduoti prašomas žinias. Deja, centralizacijos reikalai buvo blogi: „Su BDPS ryšys nutrūkęs Žvejui dar gyvam esant, nepavyko atnaujinti“²⁹. Netrukus Tauro apygarda patikslino, „kad buvusio BDPS nariai kai kurie yra žuvę, kiti suimti. Tuo būdu Vyriausioji Lietuvos Rezistencijos Vadovybė nelygioj žūtibūtinėj kovoj dėl Lietuvos Laisvės ir Nepriklausomybės atstatymo priešą yra likviduota“³⁰. Tauro apygarda, kaip daugiausia prisidėjusi prie vyriausiosios vadovybės kūrimo, „turint galvoj savo minimalią būtiną egzistenciją, dėl jos ankstesnio plataus masto veikimo centrinės organizacijos srity atkreipus okupantų ypatingą dėmesį, nerasdama kitos greitalaikės išeities <...> tenkinasi laikinu BDPS sukūrimu iš trijų pagrindinių viršūnių: BDPS Prezidiumo pirmininko, Vyriausio Ginkluotųjų pajėgų vado (VGPDV) ir Politinio sektoriaus viršininko posto. Vėliau, kiek aplinkybės leis, tiek asmenų komplektavimo, tiek parinkimo atžvilgiu kooptuojant iš apygardų atstovus, papildant mūsų sąlygose reikiamos sudėties pagal BDPS priimtą Statutą ir dėl anksčiau išdėstytų aplinkybių, pareigas paveda sekančiais: BDPS Prezidiumo pirmininko – p. Tauriui (Tamstos pasiūlytą seno BDPS sąstato Politinio Sektoriaus viršininko pareigoms, a. a. p. Žvejo tuo reikalu ištirtą), VGPDV – Tamstai, kaipo daugiausia dirbusiam centralizacijos darbą šalia Tauro apygardos“³¹.

Tuo metu J. Žemaitis, įsteigęs sritį, kaip buvo įpratęs, rūpinosi sutvarkyti vadovavimą Kėstučio apygardai. 1948 m. liepos 8–9 d. Batakių valsčiaus Petkaičių miške įvykusiame pasitarime J. Žemaitis Kėstučio apygardos vadu paskyrė Henriką Danilevičių-Vidmantą ir atsisveikino su bendražygiais: „Visą partizanavimo laiką iki dabar praleidau Jūsų gretose, todėl nelengva su

Jumis atsisveikinti. Mane džiugina tik viena viltis, kad ir būdamas kitoje vietoje turėsiu galimybę kartu su Jumis dirbti ir rūpintis Jūsų reikalais“³².

Vadovauti sričiai J. Žemaitis pavedė Aleksandrui Milaševičiui, o pats ėmė rūpintis vyriausiosios pagrindžio karinės vadovybės kūrimu. 1948 m. birželio 20 d. jis išsiuntinėjo sritims įsakymą, kuriuo paskelbė atkurias Vieningą laisvės kovos sąjūdžio organizaciją (VLKSO). Pats pasirinko Vytauto slapyvardį.

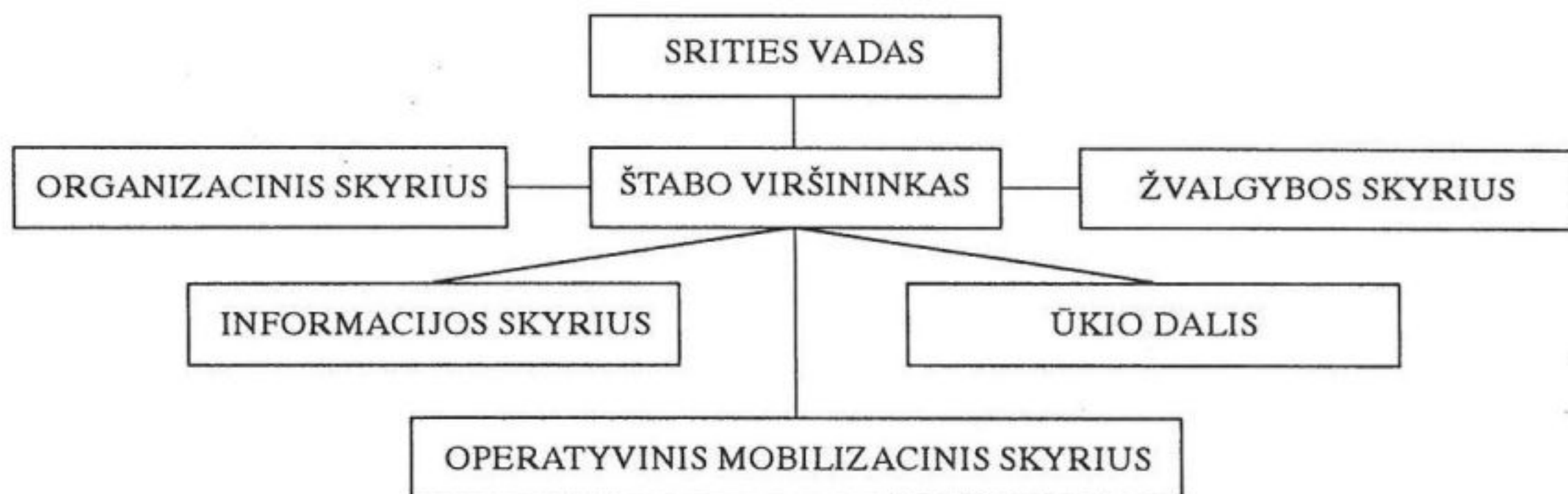
Dar gegužės mėn. buvo gavęs Vytauto ir Algimanto apygardų vadų Vinco Kaulinio ir Antano Slučkos laišką, kuriame buvo rašoma: „Tauro apygardos vado Žvejo organizuotas BDPS komitetas suteikė vilčių. Tačiau visai neseniai gavome žinių, kad Žvejas žuvo, o komiteto nariai areštuoti... Dabar, kai visos pasaulio tautos susivienijo kovai prieš žmonijos nelaimę – komunizmą, mums reikia nesvarstant nukreipti savo veiksmus viena kryptimi. Mes turim mintyje vyriausią vadovybę – centrą. Jei tokia vadovybė jau organizuota – su malonumu prisijungsimė, jei ne – norime bendradarbiauti su Jumis ir kitomis apygardomis, kuriant ją. Savo atstovus į ją jau numatėme“³³. Rugpjūčio 4 d. Rytų Lietuvos srities vadų pasitarime buvo patvirtintos Jono Kimšto ir Juozo Šibailos kandidatūros.

Žinodamas, kad Tauro apygardoje neliuko pareigūnų, tinkamų darbui vyriausiojoje

vadovybėje, J. Žemaitis nusprendė keliauti į Aukštaitiją ir susitikti su numatytais šiam darbui Rytų Lietuvos atstovais. 1948 m. liepos 26 d. jis jau buvo Radviliškio valsčiuje, Dukto miške, kur bazavosi Petro Bartkaus ir Leonardo Grigonio vadovaujamas Prisiėlimo apygardos štabas. P. Bartkų J. Žemaitis paskyrė VLKSO štabo organizacinio skyriaus viršininku.

Rugpjūčio mėn. J. Žemaitis atvyko į Žaliosios rinktinės veiklos rajoną Radvilionių miške, kur buvo paskirtas susitikimas su Aukštaitijos atstovais, tačiau jie neatvyko (siautėjo kariuomenė, be to, nepasitikėjo naująja ryšininke). 1948 m. rugpjūčio 28 d. J. Žemaitis Rytų Lietuvos srities vadovybei išsiuntė raštą, kuriame pabrėžė: „Jūsų numatytų atstovų atvykimą ir apgyvendinimą organizacijos būstinėje laikau būtinybe, nes priešingu atveju centralizacijos reikalai ir vieningos vadovybės kūrimas eis tokiu pat keliu, kaip 1946–1948 m.“³⁴

Taigi J. Žemaitis siekė sukurti veikiančią vadovybę, o ne vien paskelbti, kad tokia vadovybė egzistuoja. Kartu jis pažymėjo, kad ir iki tol sukurtos Pietų ir Rytų Lietuvos partizanų sritys teveikė formaliai: „Aš puikiai suprantu visus sunkumus, su kuriais tenka susidurti formuojant darbingą srities vadovybę (man pačiam teko tai patirti šių metų pavasarį, kuriant Jūros srities vadovybę), ir vis tik mano nuoširdus patarimas: nedelsdami sudarykite srities vadovybę.

1 pav. Vakarų Lietuvos (Jūros) srities štabo organizacinė struktūra 1948 m.

BDPS Prezidiumas ir Pietų Lietuvos sritis savo metu buvo neigiamai nusiteikę sričių sukūrimo atžvilgiu, bet po to, kai aš įrodžiau jiems sričių sukūrimo būtinybę, jie pakeitė savo nuomonę apie sritį³⁵.

Taigi vėliausiai įsikūrusi Vakarų Lietuvos sritis tapo ankstesniųjų sričių mokytoja. Stengdamasis padėti suformuoti veiklius štabus, J. Žemaitis dalijosi patirtimi, nurodė štabų sudėtį, faktišką padėtį (dėl pareigūnų stokos vienas štabo narys paprastai ėjo dar bent dvejus pareigas): „Tokiu būdu tikrovėje štabai tokie: Jūros srities štabas – 3–5 asmenys (po vieną iš kiekvienos apygardos); apygardos štabas – 3–5 asmenys; rinktinės štabas – 3–4 asmenys; rajono štabas – 3–4 asmenys“. Toliau aiškindamas rajonų sukūrimo svarbą, nurodė: „<...> siūlau tokį vienetą įsivesti ir pas save. Jūros srityje įvedus rajonus, buvo sudarytos tinkamos sąlygos atsiskleisti iki tol nepastebimiems partizanams, sutvirtėjo ir suaktyvėjo kovos sąjūdžio veikla, o taip pat palengvėjo vadovavimas rinktinių štabams. Rajonų štabai tapo rezervu, iš kurio, esant reikalui, rinktinių štabai papildė savo eiles“³⁶.

Šiame rašte J. Žemaitis dar kartą paragino Rytų Lietuvos srities vadovus užmegzti ir plėsti ryšius su „kaimyninių šalių Judėjimais“, be to, pabrėžė, jog būtina sudaryti mobilizacijos planus (numatant galimybę apsirūpinti ginkluote oro keliu). Tai rodė, kad 1948 m. vasarą, ypač J. Lukšai ir K. Pypliui sėkmingai pasiekus Vakarus, sustiprėjo tikėjimas komunistinio ir Vakarų bloko susidūrimu bei realia pagalba kovojančiai Lietuvai. Tačiau kartu, akcentuodamas būtinybę kiekvieną padalinį rengti savarankiškam veikimui, J. Žemaitis blaiviai vertino ir tikimybę, kad kova gali užsitęsti.

1948 m. spalio mėn. į Prisikėlimo apygardos rajoną atvyko Aukštaitijos atstovai J. Kimštas ir J. Šibaila. Lapkričio 10–12 d. Dukto miške įvyko Vakarų ir Rytų Lietuvos

sričių atstovų posėdis, kuriame buvo pritar-ta Tauro apygardos nuomonei atkurti senu pavadinimu minimalios sudėties BDPS prezidiumą³⁷. Laikinais buvo patvirtintas senojo BDPS statuto galiojimas bei pagrindžio vyriausiosios vadovybės schema, pakeitus joje numatytą Politinį sektorių į Visuomeninę dalį. Tai atspindėjo tarp partizanų vyraujančią nuostatą atsisakyti prioritetinio atskiros politinės vadovybės vaidmens ir vadovavimą tiek politiniam, tiek kariniam pasipriešinimui sutelkti vienos rankose. Vis dėlto BDPS prezidiumo pirmininko pareigoms buvo nutarta kviesti D. Steponaitį, iki tol nesiryžusį pereiti į pagrindį.

Šiame posėdyje J. Žemaitis buvo išrinktas ginkluotųjų pajėgų vadu, jam laikinai pavestos ir BDPS prezidiumo pirmininko pareigos, J. Kimštas – ginkluotųjų pajėgų štabo viršininku, J. Šibaila – Visuomeninės dalies viršininku, o P. Bartkus – prezidiumo sekretoriumi.

Beveik tuo pačiu metu, 1948 m. spalio 20 d., J. Žemaičio raštų paskatinti Tauro ir Dainavos apygardų atstovai nutarė sudaryti Pietų Lietuvos srities vadovybę³⁸. Taigi po dviejų su puse metų vėl buvo pradėtas praktiškai įgyvendinti J. Vitkaus-Kazimieraičio planas – sudaryti aukštesnį dvi apygardas jungiantį štabą. Srities vado pareigos laikinai buvo pavestos Adolfui Ramanauskui, jis įpareigotas kuo greičiau susitikti su Vakarų Lietuvos srities pareigūnais ir tartis dėl bendros visos Lietuvos pagrindžio vadovybės sudarymo.

Lapkričio mėn. A. Ramanauskas kartu su Tauro apygardos vadu Aleksandru Grybinu išvyko į Žemaitiją.

Žiemoti J. Žemaitis nusprendė Prisikėlimo apygardos bunkeriuose, kurie, kaip ir 1947 m. Kėstučio apygardoje, buvo įrengti kelių kilometrų atstumu Radviliškio valsčiaus kaimuose. Per žiemą reikėjo parengti būtiniausius vyriausiosios vadovybės veik-

lą reglamentuojančius dokumentus, nes iki tol tokių dokumentų parengta nebuvo, o buvusi BDPS schema nebeatitiko numatomos organizacijos struktūros. Praktiškai J. Žemaitis galėjo remtis tik Jungtinėje Kęstučio apygardoje ir Jūros srityje sukurtais statutais.

Pasiskirstę žiemojimui, pareigūnai ėmėsi darbo: J. Žemaitis kūrė Vieningos organizacijos statutą, o J. Šibaila – Visuomeninės dalies veiklos ir partizanų bei gyventojų dvasinio ugdymo programas. J. Kimštas turėjo pasirūpinti vyriausiosios vadavietės būstine.

Tačiau planus sutrikdė ryšininkų areštai ir MVD kariuomenės siautimai. Buvo suimta D. Steponaičiui pasiūlymą užimti BDPS prezidiumo pirmininko postą nešusi vyriausiosios vadovybės ryšių įgaliotinė Eleonora Grigalavičiūtė. Areštus inspiravo savavališka Kęstučio apygardos vado H. Danilevičiaus kelionė pas žmoną į Kauną. Kelionės metu suimtas partizanas Vladas Švelnys nurodė jam žinomus ryšių punktus³⁹. Todėl J. Kimštas tuoj pat grįžo į savo veiklos rajoną – Šimonių girią – ketindamas pasirūpinti vyriausiosios vadovybės štabavieta, tačiau ir čia, suėmus Rytų Lietuvos ryšių įgaliotinę Izabelę Vilimaite ir prasidėjus miškų šukavimams, jis ilgam atitrūko nuo aktyvios veiklos.

Suvokdamas, kad tokiomis sudėtingomis aplinkybėmis sukviesti BDPS struktūroje numatytą Karo tarybą (ją turėjo sudaryti visų apygardų ir sričių atstovai) yra per daug rizikinga, būdamas nuoseklus demokratinio klausimų sprendimo būdo šalininkas, J. Žemaitis nusprendė partizanų veiklą reglamentuojančių svarbiausių dokumentų projektus aptarinėti neakivaizdžiai – raštu. Tuo tikslu nutarė leisti tarnybinį leidinį „Karo tarybos biuletenis“, kuris įgalintų „visiems Karo tarybos nariams būti painformuotiems apie L[aisvės kovos sąjūdžio]

vadovybės narių mintis bei nusistatymą aktualiais sąjūdžiui klausimais ir išreikšti savo bei patirti kitų Tarybos narių nuomones tais klausimais“, nevengiant „bendrosios sąjūdžio vadovybės veiklos kritikos, esamų negerovių kėlimo, siūlant būdus bei priemones padėčiai pagerinti“⁴⁰.

Per pasitarimą su J. Kimštu ir J. Šibaila nuspręsta parengti ir išsiųsti sričių vadams naujo sąjūdžio pavadinimo bei sąjūdžio statuto projektus, kad tarybos nariai pareikštų savo pastabas ir tada, suredagavus tekstą, būtų galima jį pateikti tvirtinti. J. Žemaitis siūlė priimti dar J. Kasperavičiaus pasiūlytą pavadinimą – Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (LLKS). Sudaręs LLKS statuto plano projektą, J. Žemaitis spėjo parengti tik du statuto skyrius: bendrąją dalį ir sąjūdžio valdymą. Juose apibrėžė LLKS tikslus, organizacinę struktūrą, valdymą per sąjūdžio tarybą ir prezidiumą bei aukščiausiųjų pareigūnų – prezidiumo pirmininko, gynybos pajėgų vado (J. Žemaitis nutarė partizanų karinius dalinius vadinti ne ginkluotomis, kaip iki tol, o gynybos pajėgomis) bei Visuomeninės dalies viršininko pareigas. LLKS buvo įvardyta kaip „karinė visuomeninė savanorių organizacija“⁴¹.

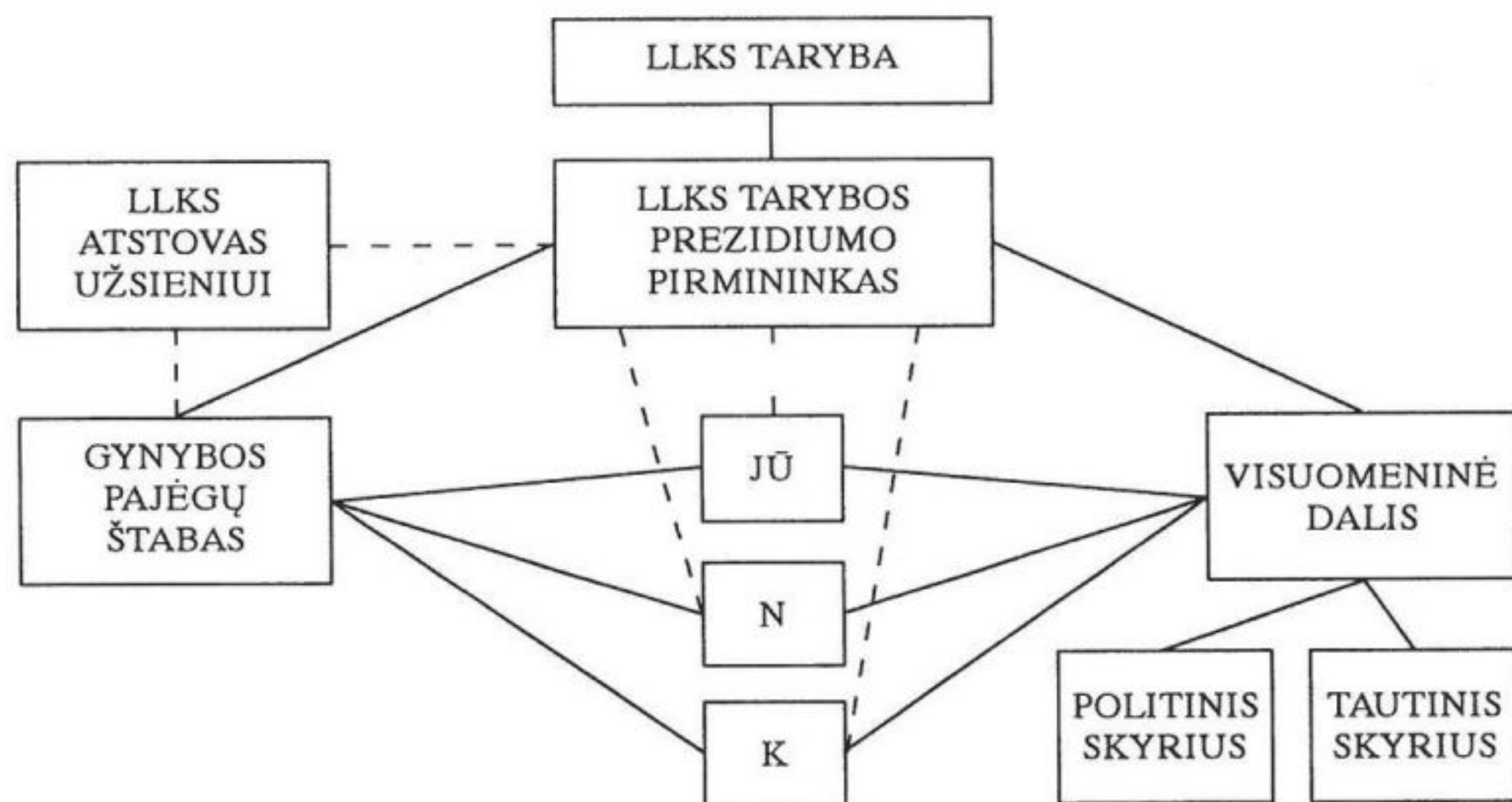
Nebaigus rengti LLKS statuto projekto, buvo gauta žinia, kad atvyko Pietų Lietuvos partizanų atstovai. A. Ramanausko ir A. Grybino iš anksto nesuderintas atvykimas sukėlė įtarimą, kad jie gali būti provokatoriai. Išsisklaidžius įtarimams, 1949 m. vasario 8 d. prasidėjo oficialūs pasitarimai. Šie pasitarimai įėjo į istoriją kaip plačiausio masto visų Lietuvos regionų partizanų vadų suvažiavimas.

Posėdžiai vyko Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje tarp Radviliškio ir Baisogalos esančiame Minaičių kaime, ūkininko Stasio Mikniaus sodyboje. Slėptuvė buvo įrengta šešiemis asmenims po klėtimi. (Pavasari partizanų nurodymu šeimininkai ją

užvertė.) Čia susirinko aštuoni aukščiausi pagrindinio pareigūnai: l. e. BDPS prezidento pirmininko pareigas J. Žemaitis, l. e. BDPS Visuomeninės dalies viršininko pareigas (kartu ir Algimanto, Vytauto, Didžiosios Kovos apygardų įgaliotinis) J. Šibaila, BDPS prezidiumo sekretorius P. Bartkus, l. e. Pietų Lietuvos srities vado pareigas A. Ramanauskas, Tauro apygardos vadas A. Grybinas, Vakarų Lietuvos srities štabo viršininkas V. Gužas, Prisikėlimo apygardos vadas L. Grigonis ir šios apygardos štabo viršininkas B. Liesys. Buvo patvirtintas organizacijos pavadinimas, parengti dokumentų projektai, aptarta sąjūdžio ideologija, kovos taktika, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo strategija ir kt. klausimai. J. Žemaitis pabrėžė būtinybę tausoti jėgas, vengti tuščių efektų, stengtis išsaugoti tautą ir laisvės kovotojus lemiamam išsilaisvinimo momentui. Buvo nutarta nedidinti veikiančių partizanų skai-

čiaus – stengtis tik išsaugoti štabus ir ryšių tinklą, plačiau išvystyti visuomeninę veiklą.

Pasitarimuose galutinai pribrendo ir išsikristalizavo pagrindinio organizacijos struktūra. Buvo atsisakyta atskiros politinės ir karinės vadovybės idėjos. LLKS prezidiumas savo veiklą turėjo vykdyti per gynybos pajėgų štabą ir Visuomeninę dalį. Šios institucijos palaikė tiesioginį ryšį su sričių štabais, betarpiškai vadovaujančiais apygardų veiklai. Ir svarbiausia, galutinai atsisakyta ieškoti įtakingos asmenybės į prezidiumo pirmininko postą (tuo labiau kad D. Steponaitis buvo MGB užverbuotas ir keliems mėnesiams dingo ir iš MGB, ir iš partizanų akiračio). LLKS prezidiumo pirmininku vienbalsiai buvo išrinktas J. Žemaitis, daugiausia jėgų, laiko ir energijos skyręs kuriant vyriausiąją vadovybę. Jam buvo suteiktas partizano generolo laipsnis. Savo pavaduotojais jis paskyrė A. Ramauską, J. Šibailą ir L. Grigonį.

2 pav. LLKS vyriausiosios vadovybės organizacinė schema (1949 m. vasario 10 d.–1950 m. kovo 13 d.)

JŪ – Vakarų Lietuvos (Jūros) sritis

K – Rytų Lietuvos (Kalnų, arba Karaliaus Mindaugo) sritis

N – Pietų Lietuvos (Nemuno) sritis

„Ir taip šiandien jau viso krašto laisvės kovos sąjūdžio jėgos tik su nedidelėmis išimtimis yra suburtos į vieną organizaciją. Jai vadovauja visų organizacinių vienetų pastangomis sukurta Vyriausioji vadovybė, kaupianti visų organizacinių vienetų per ilgą kovos laiką įgytą patirtį. Tai yra didžiulis, seniai trokštamasis, per kraujo aukas ir vargą atsiektas laimėjimas“, – buvo rašoma kreipimesi į laisvės kovotojus⁴².

1949 m. vasario 16 d. LLKS taryba paskelbė politinę deklaraciją. Į ją buvo įtrauktos kai kurios nuostatos iš šių deklaracijų: 1946 m. balandžio 23 d. Pietų Lietuvos partizanų vadų suvažiavimo (parengta J. Vitkaus-Kazimieraičio), 1946 m. birželio 10 d. Vyriausiojo Lietuvos atstatymo komiteto (VLAK) (parengta J. Deksnio iniciatyva) bei 1947 m. gegužės 28 d. remiantis BDPS nutarimais A. Baltūsio iniciatyva parengtos BDPS deklaracijos Nr. 2 (aprobuota Tauro ir Kęstučio apygardų atstovų 1947 m. rugpjūčio 23–24 d.). Nuo ankstesniųjų deklaracijų LLKS tarybos 1949 m. vasario 16-osios deklaracija skyrėsi tuo, kad atsakomybę už politinės programos įgyvendinimą prisiėmė ne neįvardytos „karinės politinės grupuotės“ ar „demokratinės Lietuvos partijos“, o realiai veikiančios gerai organizuotos partizanų sritys. Aukščiausiu tautos politiniu organu okupacijos metu buvo paskelbta vyriausioji partizanų vadovybė. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, iki susirenkant Seimui Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas turėjo eiti LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas, kuris privalėjo sudaryti Laikinąją vyriausybę ir organizuoti demokratinius rinkimus.

Politinė deklaracija užtikrino Lietuvos valstybingumo tęstinumą, pabrėžė demokratinius principus ir visų nenusikaltusių piliečių lygiateisiškumą, siekį racionaliai spręsti socialines problemas bei ginti Lietuvos reikalus tarptautinėse institucijose,

kvietė visus pamiršti įsitikinimų skirtumus ir įsitraukti į tautos laisvinimo darbą.

1949 m. vasarą J. Žemaitis gavo K. Pyplio 1949 m. birželio 18 d. raportą apie sugrįžimą į Tėvynę, J. Lukšos 1949 m. kovo 31 d. raportą apie išeivijos pastangas keičiant tarptautinėse institucijose Lietuvos laisvinimo reikalą bei Baden Badeno pasitarimą, pripažinusį, kad krašte laisvės kovai vadovauja „krašto rezistenciją apjungiąs organas“, o užsienyje – „VLIKas ir Vykdomoji Taryba, kuri esamose sąlygose vykdo Lietuvos valstybės valdžios funkcijas“⁴³. Nurodytu adresu J. Žemaitis išsiuntė šifruotą laišką, kuriame prašė VLIK'ą moralinės ir materialinės paramos.

1949 m. vasarą veiklos sąlygos labai pasunkėjo. Vėl praūžė masiniai trėmimai, o MGB per užverbuotus Jūros srities štabo ryšininkus jau kovo mėn. sužinojo, kad įvyko suvažiavimas ir sukurta vieninga partizanų vadovybė. Be to, buvo suimtas Kęstučio apygardos štabo viršininkas Robertas Gedvilas, kuris išdavinėjo visus ryšių punktus. Prasidėjus areštams, nutrūkus ryšiams ir siaučiant MVD kariuomenei dažnai prezidiumo posėdžiuose dalyvaudavo tik Prisiėlimo apygardoje esantys pareigūnai. Čia įsikūrė ir J. Šibailos vadovaujama Visuomeninė dalis, kuri sėkmingai leido vyriausiosios vadovybės leidinį visuomenei „Prie rymančio Rūpintojėlio“ bei platino LLKS tarybos dokumentus. Tačiau ne visus suvažiavimo sprendimus sekėsi įgyvendinti. Dar nebuvo suformuotas LLKS gynybos pajėgų štabas. 1949 m. rugsėjo 18 d. LLKS taryba gynybos pajėgų vadu išrinko A. Ramanauską, nors jo kandidatūrai nepritarė Pietų Lietuvos srities štabo viršininkas Sergijus Staniškis ir Vakarų Lietuvos srities vadas A. Milaševičius. Ir pats A. Ramanauskas nenorėjo palikti Dzūkijos, kur slapstėsi su šeima. Neturėdamas tinkamų pareigūnų ir reguliarių ryšių su vyriausiąja vadovybe, jis

abejojo, ar sugebės vadovauti visos Lietuvos partizanų karinei veiklai. Dainavos apygardos vadų sąskrydyje A. Ramanauskas vietoj savęs pasiūlė S. Staniškį, kuris rugpjūčio pabaigoje atkeliavo į Jūros srities vadavietę, tačiau J. Žemaitis nekeitė savo sprendimo matyti A. Ramanauską gynybos pajėgų vadu ir S. Staniškį pasiuntė atgal į jo veiklos rajoną. „Kelis mėnesius praleisti žygiuose, pavojuose ir pagaliau nepasiekus tikslo grįžti atgal yra gana skaudu“, – konstatavo A. Milaševičius⁴⁴. S. Staniškis buvo paskirtas Pietų Lietuvos srities vadu.

Norėdamas padėti A. Ramanauskui sudaryti veiklą gynybos pajėgų štabą, jam į talką J. Žemaitis pasiuntė patyrusį organizatorių P. Bartkų. Deja, kelionės pradžioje Radviliškio apskrities Užpelkių miške 1949 m. rugpjūčio 13 d. P. Bartkus su jį lydintais Broniumi Liesiu ir Vytautu Šniuoliu žuvo. Tai sužinojęs A. Ramanauskas rašė J. Žemaičiui: „Raportą Jums apie LAV [gynybos pajėgų vado. – N. Ž.] posto perėmimą parašau, bet kai Ž[adgaila] žuvo, o ir visi dokumentai, kurie LAŠ [gynybos pajėgų štabe. – N. Ž.] buvo, aš nesu net dalykų eigoje. Teturiu vien registracijos sąsiuvinį ir nė vieno pagalbininko“⁴⁵. Čia pat jis prašė J. Žemaitį toliau eiti gynybos pajėgų vado pareigas, bent jau kol gaus bendradarbį (tikėjosi gauti pareigūnų iš gynybos pajėgų štabo viršininku paskirto J. Kimšto), vis dėlto sutikdamas, kad „nepatogu per daug aimanuoti. Įsakymas visuomet man paliks įsakymu. Vykdysiu tai, kas bus Jūsų nurodyta“⁴⁶. 1950 m. sausio 25 d. A. Ramanauskas pagaliau užėmė gynybos pajėgų vado postą.

Suformuoti statute nurodytas tikrai veikiančias visas vyriausiosios vadovybės grandis nebuvo lengva. Paaiškėjus, kad desantu į Lietuvą grįžęs J. Deksnys yra pakliuvęs į MGB rankas, J. Žemaitis 1949 m. spalio 14 d. LLKS atstovu užsieniui paskyrė

J. Lukšą. Ruduo atnešė naujas nelaimes: rugsėjo 9 d. žuvo Vakarų Lietuvos srities vadas A. Milaševičius, o spalio 28 d. – Rytų Lietuvos srities vadas A. Slučka. Vėl sugriuvo taip nuosekliai kurta organizacija, sutrūkinėjo užmegzti ryšiai. „Ryšium su beartėjančia žiema ir neišvengiamai pasunkėjančiomis susižinojimo sąlygomis nuo šiol LA [gynybos pajėgų. – N. Ž.] ir LB [Visuomeninės dalies. – N. Ž.] vadovybėms teks savo veikloje pareikšti daugiau savistovumo ir tuo pačiu prisiimti didesnę atsakomybę“, – rašė J. Žemaitis⁴⁷. Deja, galima sakyti, kad tik nepaprastai atsidavusiam, kruopščiam ir turinčiam gerų pagalbininkų J. Šibailai sekėsi vykdyti LLKS statute numatytas Visuomeninės dalies vadovo funkcijas. A. Ramanauskui buvo sunkiau: „Turiu per maža patyrimo, kad galėčiau jaustis galįs tinkamai atlikti visus uždavinius, kurie yra statomi asmeniui, užimančiam LAV [gynybos pajėgų vado. – N. Ž.] postą“, – guodėsi laiške J. Žemaičiui⁴⁸. Skundėsi negavęs iš J. Žemaičio nurodymų mobilizacijos planui sudaryti ir apskritai abejojo, kad tokiomis sąlygomis būtų įmanoma vykdyti mobilizacijos planus...

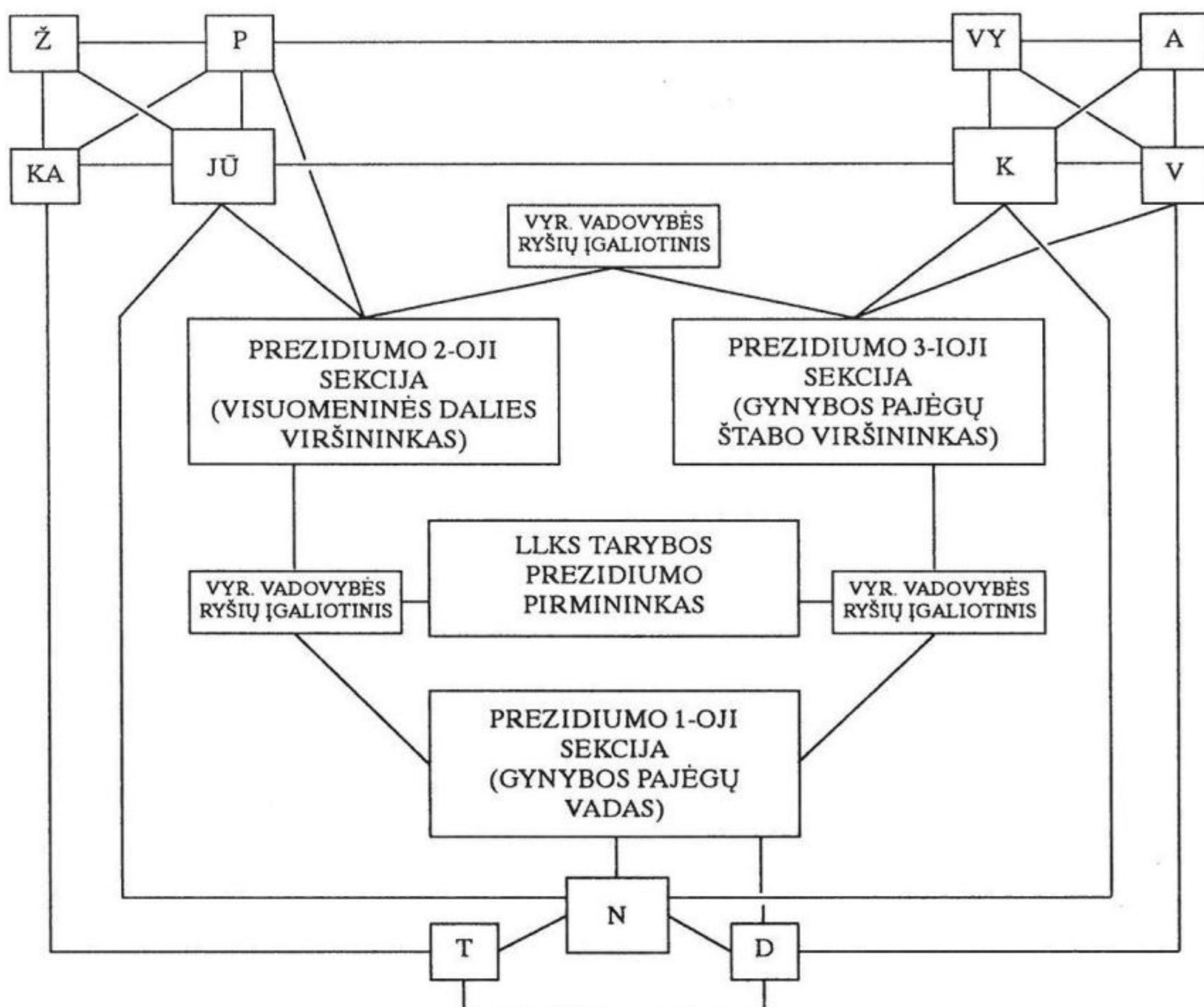
Taigi J. Žemaičiui teko ne tik baigti rengti statutų projektus ir, atsižvelgiant į sparčiai kintančią situaciją, juos keisti, bet ir būti dvasine atrama kitiems pareigūnams. Sunkiausia padėtis buvo Aukštaitijoje: srities štabas sunaikintas, žuvęs Vytauto apygardos vadas Vincas Kaulinis, J. Kimštas neturi ryšių su vyriausiąja vadovybe, spaudos darbas nutrūkęs, stinga organizuotumo. Lengviausiai sekėsi vadovauti Vakarų Lietuvos sričiai: čia buvo pažįstami visi pareigūnai, gerai veikė ryšių sistema, todėl žuvus A. Milaševičiui srities štabas netrukus buvo atkurtas. Praūžę trėmimai, kolektyvizacija palietė daugumą kaimo gyventojų, griovė partizanų socialinę bazę, palaužė žmonių valią. Padažnėjo išdavysčių, todėl

partizanų veikla turėjo tapti dar konspiratyvesnė. Norėdamas apsaugoti nuo represijų talkininkus ir rėmėjus, J. Žemaitis dar 1949 m. balandžio mėn. parengė ir išsiuntinėjo sritims nurodymus dėl slapukų grandžių organizavimo ir jų veiklos. Organizacinis sektorius, sukurtas ir veikęs LLA direktyvų pavyzdžiu ir turėjęs centralizuotą hierarchinę struktūrą, buvo iš esmės pakeistas: vietoj jo nutarta organizuoti rėmėjų tinklą, kurio pagrindą sudarytų pagrindinės trejukės, t.y. kiekvienas narys galėjo žinoti tik du kitus dalyvius. Taip pat buvo tobulinama ryšių sistema: kiekvienam vyriausiosios vadovybės ryšiui su žemesniais padaliniais buvo skirtas atskiras ryšių kanalas, tam reikalui naudojant tik nelegaliai (ar su fiktyviais dokumentais) gyvenančius asmenis. Netrukus buvo apribotas net siuntų svoris, kad jas būtų galima slėpti sumuštinyje, saldainyje ir kt. Nuolat buvo keičiama ir tobulinama šifrų sistema (pavyzdžiui, autoriai, LLKS tarybos biuletenyje aptarinėję aktualias Lietuvos laisvinimo problemas, pasirašinėdavo trimis skaičiais, kurių suma reiškė eilės numerį LLKS tarybos narių sąraše).

Norėdamas pats susipažinti su padėtimi Rytų Lietuvos srityje, padėti atkurti srities vadovybę ir atstatyti nutrūkusius ryšius su J. Kimštu, 1949–1950 m. žiemą J. Žemaitis nutarė praleisti Aukštaitijoje. Nuo pat partizanavimo pradžios, tapęs rinktinės vadu, jis daug dėmesio skyrė partizanų dalinių inspektavimui. Vadų apsilankymas sustiprindavo kovotojų dvasią, pakeldavo jų nuotaiką, padėdavo geriau įvertinti pareigūnų kvalifikaciją. Be to, nuolatinis judėjimas apsunkindavo specialiai partizanų junginių persekiojimui sukurtą MGB agentūrinių operatyvinių grupių darbą. Tačiau tokios kelionės grėsdavo atsitiktiniais susidūrimais su čekistais, o tai nepažįstamoje vietoje nežinant vietos gyventojų visada būdavo pavojingiau.

1949 m. pabaigoje J. Žemaitis atvyko į Ukmergės apskrities Vadoklių valsčių ir visą žiemą (iki kovo mėn.) praleido Vyčio apygardos štabo būstinėje – Šilų, Taujėnų apylinkėse įrengtuose bunkeriuose. Vyčio apygardos vadas Alfonsas Smetona-Žygaušas suformavo dvi stiprias rinktines, apygardos štabas leido laikraštį „Lietuva brangi“. Tačiau susitikti su J. Kimštu J. Žemaičiui nepavyko. Tik birželio mėn. J. Kimštas susitiko su Vyčio apygardos vadu A. Smetona ir sužinojo, kad A. Smetonos kandidatūrą į srities vadus rėmė J. Žemaitis. Deja, nespėjus atkurti srities vadovybės, 1950 m. liepos 5 d. A. Smetona žuvo.

1950 m. balandžio mėn. J. Žemaitis jau buvo grįžęs į Raseinių apskritį. Kelionėse jis toliau tobulino organizacinę LLKS struktūrą. Sumažėjus partizanų skaičiui ir trūkstant pareigūnų, tėvūnijų plotus nuo 2–4 valsčių padidino iki 3–8 valsčių, o vieno vado priklausomybei įsakė palikti ne daugiau kaip tris organizacinius vienetus. Štabuose buvo liepta laikyti ne daugiau kaip tris vadovybės narius⁴⁹. Nuolat trūkinėjant ryšiams su sritimis, J. Žemaitis nutarė išskaidyti LLKS tarybos prezidiumą į tris sekcijas, tiesiogiai vadovaujančias sritims, t.y. priartinti vadovybę prie vietose veikiančių junginių. Šitaip buvo ruošiamasi galimam vyriausiosios vadovybės sunaikinimui ir ryšių nutrūkimui. Kiekviena prezidiumo sekcija galėjo veikti kaip savarakiškas vienetas. Antrajame LLKS tarybos biuletenio numeryje buvo pateiktas J. Žemaičio parengtas LLKS tarybos prezidiumo statuto projektas, numatantis sąjūdžio valdymą per atitinkamas sekcijas. Gegužės mėn. buvo duoti atitinkami nurodymai: pirmoji sekcija, vadovaujama A. Ramausko, turėjo bazuotis Pietų Lietuvoje, antroji, vadovaujama J. Šibailos – Vakarų ir trečioji, vadovaujama J. Kimšto – Rytų Lietuvoje⁵⁰.

3 pav. Ryšių tarp LLKS vyriausiosios vadovybės, sričių ir apygardų schema (1950 m. balandis)

JŪ – Vakarų Lietuvos (Jūros) sritis

K – Rytų Lietuvos (Kalmų, arba Karaliaus Mindaugo) sritis

N – Pietų Lietuvos (Nemuno) sritis

Ž – Žemaičių apygarda

P – Prisikėlimo apygarda

KA – Kęstučio apygarda

T – Tauro apygarda

D – Dainavos apygarda

VY – Vyčio apygarda

A – Algimanto apygarda

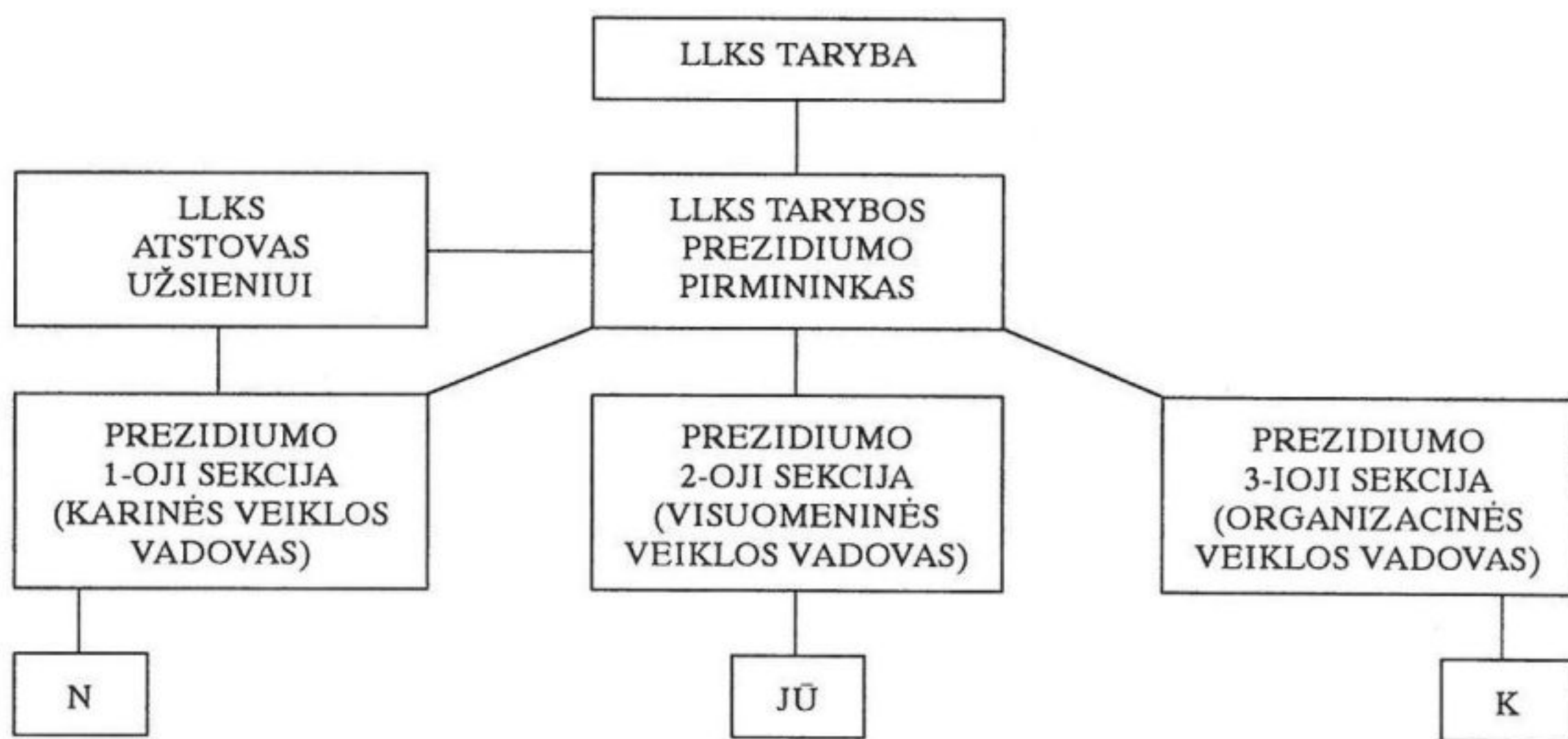
V – Vytauto apygarda

1950 m. gegužės mėn. buvo atkurtas ryšys su Pietų Lietuva. A. Ramanauskas informavo, kad Jurgis Kriškčiūnas sėkmingai pergabeno per sieną Vakarams skirtą me-

džiagą apie LLKS tarybos prezidiumo veiklą, ir vėl prašė J. Žemaitį atleisti jį iš gynybos pajėgų vado pareigų, palikti tik srities vadu, nes nepajėgė suformuoti gyny-

bos pajėgų štabo ir parengti atitinkamų statutų bei instrukcijų (J. Žemaitis buvo jam pavedęs baigti LLKS statuto III–XI skyrius, sudaryti mobilizacijos planus ir kt.). Praktiškai ir Visuomeninėje dalyje, žuvus B. Liesiui ir V. Šniuoliui, dirbo vienas J. Šibaila. Atsižvelgdamas į tai J. Že-

maitis panaikino gynybos pajėgų ir Visuomeninės dalies vadovybes, o vietoj jų įsteigė LLKS tarybos prezidiumo pirmininko padėjėjų – karinės, visuomeninės ir organizacinės veiklos vadovų – postus⁵¹. Jais paskyrė A. Ramanauską, J. Šibailą ir J. Kimštą.

4 pav. LLKS vyriausiosios vadovybės organizacinė schema (1950 m. gegužės 30 d.–1953 m. gegužės 30 d.)

JŪ – Vakarų Lietuvos (Jūros) sritis

K – Rytų Lietuvos (Kalnų, arba Karaliaus Mindaugo) sritis

N – Pietų Lietuvos (Nemuno) sritis

1950 m. liepos 22 d. užverbavus ryšininkę Marytę Pranevičiūtę, žuvo vyriausiosios vadovybės narys, trečiasis J. Žemaičio pavaduotojas, po P. Bartkaus žūties paskirtas prezidiumo sekretoriumi Leonardas Grigonis. Jo žūtis vėl ilgam sutrikdė ryšius su sritimis. Spalio mėn. J. Žemaitis gavo nuo 1948 m. pabaigos dingusio D. Steponaičio laišką, kuriame šis siūlėsi užimti BDPS prezidiumo pirmininko postą (jam siūlytą 1948 m.). Praktika rodė, kad tai galėjo būti inspiruota MGB. Todėl J. Žemaitis atsargiai rašė: „Žinodamas sąjūdžio Tarybos reikalavimus, statomus Pirmininkui, aš šiuo metu negaliu net pasiūlyti Tamstos kandi-

datūros. Be to, dėl ilgesnio atitrūkimo nuo Sąjūdžio aukštesnių vadovybių Tamsta nesate Sąjūdyje pakankamai populiarius. <...> Buvimas Pirmininko poste sudarytų Tamstai didesnę galimumą būti fiziniai suinaikintam. <...> Tamstai reikia <...> pilnai įeiti į Sąjūdžio dalykų kursą, artimiau susipažinti su Sąjūdžio vadovybės suderintomis pažiūromis pagrindiniais klausimais“⁵². Kol kas J. Žemaitis D. Steponaičiui pasiūlė eiti prezidiumo pirmininko politinio patarėjo ir kartu trečiojo pavaduotojo (vietoj žuvusio L. Grigonio) pareigas, pridurdamas: „Tamsta Sąjūdžiui busit visų reikalingiausias (sakyčiau, nepamaino-

mas) nuo to momento, kai vienokiu ar kitokiu būdu bus atstatytas kontaktas su VLIKu, tuo pačiu ir su Vakaraais⁵³.

1951 m. kovo mėn. J. Žemaitis jau žinojo, kad D. Steponaitis yra MGB užverbuotas ir šiuo pretekstu norėjo patekti į LLKS vyriausiąją vadovybę. „Vis tik man gaila ir net labai gaila, kad dėl J[ūros] vadovybės iniciatyvos stokos Sąjūdis neteko tokios pajėgos“, – konstatavo laiške A. Ramanauskui⁵⁴.

1950 m. gruodžio mėn. J. Žemaitis gavo žinią apie desantu į Lietuvą grįžusį J. Lukšą, taip pat paties J. Lukšos 1950 m. spalio 29 d. raportą ir VLIK'o parengtą „Informaciją kraštui“. Beveik pusantrų metų užtruko visų LLKS tarybos narių pasisakymai ir Baden Badeno pasitarimo protokolo svarstymas. VLIK'o atžvilgiu gana kritiškas buvo J. Šibaila, jis išvelgė grėsmę valstybės tęstinumui: „VLIKas, paneigdamas Kybartų teisinius Lietuvos valstybės aktus, eina keliu, kuris veda į Lietuvos valstybės kūrimą, kai tuo tarpu demokratinis pasaulis, nepanaikindamas Lietuvos valstybės atstovybių, lietuvių tautos kovą prieš bolševizmą supranta kaip Lietuvos valstybės teisės gyvenimą⁵⁵“.

Nepaisydamas kai kurių tarybos narių rezervuoto požiūrio į Baden Badeno susitarimą, J. Žemaitis, remdamasis daugumos (3/4 tarybos narių) nuomone, rašė A. Ramanauskui: „Šiuo klausimu galutinė mano išvada ir Jums nurodymai tokie: jei sutinkat su susitarimo tekstu be pataisų – praneškite VLIKui, kad LLKS Taryba dauguma balsų patvirtino šį susitarimą⁵⁶“.

VLIK'o pirmininko Mykolo Krupavičiaus parengtoje „Informacijoje kraštui“ buvo rašoma: „Ar greičiau, ar lėčiau vystysis įvykiai, jie vis vien veda į neišvengiamą Rytų ir Vakarų karinį konfliktą. Visi pripažįsta, kad įvykiai Korėjoje priartino šį ginkluoto susidūrimo momentą. Šis konfliktas atves arba į pavergtų tautų išlaisvinimą, ar-

ba į jų pavergimą. <...> Nors konflikto tarp Rytų ir Vakarų pradžios negalima tiksliai numatyti, tačiau jis neišvengiamas ir artėja vis greičiau. Linkime, kad veikimas krašte, tebesitęsiantis pasipriešinimas okupantams darytų viską, kad išsaugojus daugiau gyvybių. Kokiu būdu to pasiekti – vietoj geriau matyti⁵⁷“.

Panašiai rašė ir Lietuvos diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis: „Todėl, jei neimti dėmesin Sovietų Sąjungos vidinio suirimo galimybes, yra pagrindas galvoti, kad konfliktas tarp Vakarų demokratijų ir Tarybų gali būti išspręstas ginklų pagalba⁵⁸“.

Tokias išvadas diktavo Antrojo pasaulinio karo sąjungininkų broliavimosi pabaiga, kurią žymėjo 1949 m. balandžio 4 d. susikūrus Atlanto paktas, padalijęs pasaulį į laisvąjį – Vakarų – ir komunistinį – Rytų – blokus. Tačiau S. Lozoraičio prognozės buvo nuosaikesnės: „Kada bus karas šių dienų sąlygomis, tai sunku nuspėti. Aš labiau linkęs galvoti, kad ne taip greitai, nei šiais, nei kitais metais. Man rodosi, kad praktiškiau laikytis tokių prielaidų, negu laukti karo už šešių mėnesių ir kas kartą nusivilti. <...> Iš to seka, kad laukiant lemtingo momento mes turime ginti tautą nuo sunaikinimo ir saugoti savo jėgas. Kiek tai įmanoma, reikia vengti veiksmų, kuriuos bolševikai panaudotų kaip represijų, žudymų, deportavimo pretekstą. <...> Pirmiausiai mes turime krašte vykdyti moralinę rezistenciją, t.y. kelti atsparumą komunistinei ir rusiškai įtakai, išsaugoti tautinę savimone ir Nepriklausomos Lietuvos valstybės idėją⁵⁹“.

Šios mintys visiškai sutapo su J. Žemaičio nuomone, kurią jis išdėstė dar 1947 m. siūlydamas A. Baltūsiui BDPS įstatų metmenis: „Organizacijos tikslai – slopinti okupantų daromas lietuvių tautos dvasinių ir medžiaginių vertybių naikinimo pastangas, organizuoti, parengti ir išsaugoti gyvasias

lietuvių tautos jėgas galutiniam kovos tikslui – laisvos, nepriklausomos, demokratiniais pagrindais tvarkomos Lietuvos valstybės atstatymui“⁶⁰. Šios nuostatos buvo pakartotos LLKS programiniuose dokumentuose – LLKS statute bei LLKS tarybos 1949 m. vasario 11–17 d. posėdžio protokole. Aktyvias kovines operacijas partizanai vykdė tik tada, kai reikėjo apsirūpinti būtiniausiomis reikmėmis arba kai išprovokodavo patys čekistai, įrengdami pasalas, savaitėmis trunkančius kariuomenės sekretus, šukuodami gyvenvietes ir miškus. Antai sužinojusi, kad Prisikėlimo apygardoje bazuojasi vyriausioji partizanų vadovybė, 1949 m. gruodžio 27 d. MVD 4-ąją šaulių diviziją padalijo į dvi divizijas ir vienos iš jų štabą įkūrė Šiauliuose. 1951 m. kovo 3 d. Dotnuvos rajono Pilsupių kaime J. Žemaičiui susidūrus su čekistais, po to kelis mėnesius pora tūkstančių MVD kareivių krėtė aplinkinius rajonus.

Taigi visą energiją partizanų vadovybė nukreipė į spaudos leidybą ir esamų organizacijos struktūrų bei ryšių sistemos išsaugojimą tam „lemtingam momentui“, kai gali prireikti organizuoti gyventojų gynybą, sienų apsaugą bei laikinus civilinės valdžios organus.

Sunkiausia buvo atkurti ryšį su J. Kimštu, kuris buvo atitrūkęs nuo vyriausiosios vadovybės jau nuo 1949 m. pradžios. 1950 m. lapkričio mėn. J. Žemaitis gavo J. Kimšto laišką, kuriame šis pranešė apie didelius laisvės kovotojų nuostolius Aukštaitijoje: per porą metų buvo žuvę du srities ir keturi apygardų vadai, praktiškai srityje liko tik Vyčio ir Vytauto apygardos. Dar blogesnė žinia buvo J. Kimšto dvasinė būseną: „Broli Vytautai, aš vienas ir man labai sunku. Pagalbininkų neturiu ir neturėsiu. Padėtis Rytų srityje tragiška“⁶¹.

J. Žemaitis nedelsdamas organizavo pagalbą. Laiške A. Ramanauskui ir S. Staniš-

kiui jis rašė: „Vienam iš Jūsų būtina persidislokuoti į R[ytų] L[ietuvos] srities rajoną ir užimti ten vadovaujantį postą (LLKS vadovybės nario arba R[ytų] L[ietuvos] srities vado). <...> Šis P[ietų] srities žygis padės sustiprinti susilpnėjusią R[ytų] L[ietuvos] sritį. Tokiam žygiui Vakarų sritis neturi pajėgų“⁶².

Tačiau 1951 m. vasario mėn. žuvus Vakarų srities vadui Vaclovui Ivanauskui ir Tauro apygardos vadui Viktorui Vitkauskui, ryšys su Pietų Lietuva nutrūko. S. Staniškio ir A. Ramanausko tiesioginis ryšys su Prisikėlimo apygarda buvo nutrūkęs jau nuo to laiko, kai žuvo L. Grigonis. Todėl J. Žemaičio įsakymas dėl pareigūnų perdislokavimo liko be atgarsio. Nenorėdamas palikti sunkioje padėtyje atsidūrusio J. Kimšto, 1951 m. balandžio mėn. J. Žemaitis pats iškeliavo į Aukštaitiją. Vyčio apygardoje – Dotnuvos rajono Šlapaberžės kaime – jis susitiko su J. Kimštu. J. Žemaitis konstatavo, kad 1952 m. LLKS padėtis bus dar sunkesnė, o vyriausiosios vadovybės ryšiai su sritimis greičiausiai nutrūks, todėl sritys turi tapti savarankiškais, pagal LLKS statutą veikiančiais autonomiškais centrais, kuriuose turi būti nors po vieną LLKS tarybos prezidiumo narį. Pats J. Žemaitis ketino likti Žemaitijoje, Pietų Lietuvą pavesti A. Ramanauskui, o į Aukštaitiją perkelti J. Šibailą. Be to, J. Žemaitis planavo per sieną siųsti porą LLKS įgaliotinių į užsienį – gauti tikslesnės informacijos apie tarptautinę padėtį ir paprašyti moralinės bei materialinės paramos pagrindžiui. Sukūrus kolūkius ir sodybas perkėlus į gyvenvietes, vis sudėtingesnė darėsi partizanų buities problema. Lėšų reikėjo ir spaudos leidybai. J. Lukšos atvežti ir skrupulingai padalinti doleriai (sričių štabams – po 500, apygardų – po 650) buvo lašas jūroje.

Srities vadu laikinai buvo paskirtas Vytauto apygardos vadas Bronius Kalytis-Liu-

tauras. J. Žemaitis įsakė būtinai atnaujinti po Broniaus Kazicko žūties nutrūkusią spaudos leidybą. Rekomendavo leisti du leidinius: visuomenei – „Aukštaičių kovą“ ir partizanams – „Laisvės kovą“. Atsisveikindamas J. Žemaitis, tarsį nujausdamas būsimas išdavystes, ištarė: „Bijau, kad praradus ryšį ir tarpusavio bendradarbiavimą, sritis nepalūžtų dvasiškai“⁶³.

Iš Aukštaitijos J. Žemaitis iškelia į Prisikėlimo, vėliau – Kęstučio apygardas. 1951 m. birželio pabaigoje Tytuvėnų rajono Bulovėnų miške įvyko Vakarų Lietuvos srities partizanų vadų pasitarimas, kuriame dalyvavo srities vadas Antanas Bakšys, Prisikėlimo apygardos vadas Povilas Morkūnas, Kęstučio apygardos vadas Krizostomas Labanauskas ir kt. J. Žemaitis kai ką pakeitė: A. Bakšį paskyrė prezidiumo sekretoriumi, P. Morkūną – Jūros srities vadu, o Juozą Paliūną, buvusį Maironio rinktinės vadą – Prisikėlimo apygardos vadu.

J. Žemaičio vadavietę buvo nutarta perkelti iš Prisikėlimo į Kęstučio apygardos rajoną. Žiemą J. Žemaitis nutarė praleisti Pietų Lietuvos srityje, su kuria nuo 1951 m. sausio mėn. neturėjo ryšio. Rugpjūčio mėn. apsistojęs Jurbarko rajono Pavidaujo miške, tesėdamas J. Kimštui duotą pažadą, parašė laišką J. Šibailai: „Siūlau Jums patyliškai keliauti iš būstinės į būstinę ir judėti į rytus, į savo kilmės rajoną“⁶⁴. J. Šibaila 1952 m. balandžio mėn. jau buvo Vyčio apygardoje. Karsakiškio miške jis susitiko su J. Kimšto pavaduotoju Povilu Žiliu. Kartu J. Žemaitis vėl pamėgino susisiekti su A. Ramanausku ar S. Staniškiu. Jis žinojo apie desantininkų Julijono Būtėno ir Benedikto Trumpio žūtį bei Pietų Lietuvoje nesiliaujančias J. Lukšos paieškas. Norėdamas atkurti ryšį, taip pat padėti Rytų Lietuvai bei išspręsti nujaučiamas psichologines problemas, kylančias tarp A. Ramanausko ir S. Staniškio, pakartojo nurodymą vienam

iš jų persikelti į Aukštaitiją: „Jei pritarsit mano 1950 12 03 laiško siūlymui ir tuoj imsitės jį vykdyti, tai visi ryšių reikalai turėtų lengvai išsispęsti, nes su keliaujančiuoju asmeniu aš pasistengčiau būtinai pasimatyti pats“⁶⁵.

Kadangi Kęstučio apygarda turėjo gerą ryšį su anapus Nemuno partizanaujančiais Tauro apygardos Žalgirio rinktinės partizanais, šiuo kanalu J. Žemaičiui pavyko susisiekti su Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vado pareigas einančiu desantininku Klemensu Širviu. 1951 m. rugsėjo mėn. Labgirinės miške įvyko K. Širvio susitikimas su J. Žemaičiu, A. Bakšiu ir kt. Jūros srities bei Kęstučio apygardos štabo pareigūnais. J. Žemaitį domino ryšiai su užsieniu, nes, nutrūkus ryšiui su A. Ramanausku, buvo neaišku, ar J. Lukšai pavyko užmegzti pastovų ryšį su Vakaraais (tuo metu dar nebuvo žinoma, kad J. Lukša žuvęs). Tauro apygardos vadas J. Jankauskas tik lapkričio mėn. atkūrė ryšį su Pietų Lietuvos srities vadu S. Staniškiu, iš kurio sužinojo apie J. Lukšos žūtį. Nors ryšys su Pietų Lietuvos srities vadovybe buvo atnaujintas, tačiau A. Ramanauskas su srities štabu ryšio neturėjo. Tai sužinojęs J. Žemaitis nusprendė, kad trūkstant pareigūnų per didelę prabangą turėti atskiras prezidiumo sekcijos vadovo ir srities vado pareigybes, todėl 1951 m. lapkričio 20 d. įsakymu atleido S. Staniškį iš srities vado pareigų ir pavedė jas sekcijos vadovui A. Ramanauskui⁶⁶. Taip sugrąžinęs A. Ramanauską į postą, kuriam šis visada jautėsi labiausiai tinkamas, galėjo S. Staniškį panaudoti kitur⁶⁷. Kad galėtų visiškai sutvarkyti reikalus, J. Žemaitis nutarė žiemoti keltis per Nemuną: „Tikslingiausia bus LV[adui] persikelti į N[emuno] P[ietų] L[ietuvos] sritį“⁶⁸.

Analogišką sprendimą J. Žemaitis priėmė ir Vakarų Lietuvos srityje: prezidiumo sekcijos vadovui A. Bakšiui 1951 m. gruodžio

džio 6 d. perdavė Jūros srities vado pareigas. Kartu A. Bakšys, kaip LLKS tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojas, buvo įpareigotas toliau leisti LLKS tarybos biuletenį. Tuo metu Lietuvoje dar veikė apie tūkstantį partizanų.

Artėjant žiemai ir skubiai organizuojant J. Žemaičio persikėlimą į Pietų Lietuvos sritį, dėl nelemto atsitiktinumo buvo supainiota susitikimo su Tauro apygardos atstovais data. Du kartus persikėlęs per Nemuną ir nesulaukęs Tauro apygardos atstovų, J. Žemaitis buvo priverstas likti žiemoti Kęstučio apygardos Vaidoto rinktinės Mindaugo tėvūnijos bunkeryje Jurbarko rajone, Šimkaičių miške.

Gruodžio pradžioje įvyko nelaimė: J. Žemaitį ištiko insultas, jis buvo paralyžuotas. 1952 m. sausio 30 d. aktu jis pranešė dėl ligos nustojęs vykdyti pareigas.

Laikinais tvarkyti LLKS tarybos prezidiumo reikalus J. Žemaitis pavedė A. Bakšiui. Jį įpareigojo pranešti prezidiumo sekcijų vadovams apie nelaimę ir organizuoti naujo pirmininko rinkimus. Pirmuoju kandidatu į šį postą siūlė A. Ramanauską. S. Staniškį ir A. Bakšį J. Žemaitis paskyrė savo pavaduotojais.

Kovo 20 d. A. Bakšys parašė J. Kimštui, o gegužės 20 d. – S. Staniškiui apie J. Žemaičio ligą ir siūlymą prezidiumo pirmininku išrinkti A. Ramanauską. Po penkių dienų parašė laišką ir seniai neatsišaukiančiam A. Ramanauskui. Laiške A. Bakšys sielėjosi: „Apie brolio Vytauto padėtį šiuo metu neturiu žinių. Paskutinis V[ytauto] laiškas (vasario mėn.) tiesiog mane pritrenkė, bijau jo savižudybės“⁶⁹.

J. Kimštas A. Bakšio pranešimą gavo tik 1952 m. rugsėjo mėn. (tada jau buvo MGB užverbuotas). Tik rugsėjo 3 d. atėjo atsakymas ir iš S. Staniškio. Kartu S. Staniškis atsiuntė suderintą LLKS Drausmės statuto projektą (J. Žemaičio nurodymu iki pat 1952 m. buvo rengiami ir derinami trūksta-

mi norminiai dokumentai). S. Staniškis kategoriškai pasisakė prieš A. Ramanausko kandidatūrą: „Be to, nesu matęs A. Vanago Sąjūdžiui paruošto jokio projektėlio. <...> Taigi, jeigu jam buvo LAV [gynybos pajėgų vado. – N. Ž.] pareigos per sunkios, tad aukščiausio pareigūno – juo labiau“. S. Staniškio nuomone, A. Ramanausko kandidatūra netinka dar ir dėl to, kad jis gyvena su šeima, o tai „žlugdo bet kokią pagrindžio pareigūno veiklą“. Jis priekaištavo, kad „vieno kandidato išstatymas rinkimams yra bolševikinis metodas. Toks rinkimų būdas nepriimtinas. Tokiais atvejais geriau paskirti be rinkimų“⁷⁰.

1952 m. birželio mėn. pasiekęs Aukštaitiją J. Šibaila dalyvavo Rytų Lietuvos partizanų vadų sąskrydyje ir vykdydamas J. Žemaičio nurodymą perėmė iš J. Kimšto prezidiumo sekcijos vadovo pareigas⁷¹. J. Kimštas liko tik srities vadu (tuo metu dar nebuvo žinoma, kad Vakarų ir Pietų Lietuvoje šios pareigybės buvo sugretintos).

Aukštaitijos vadovybė visai nepažinojo A. Ramanausko, o J. Kimštas, vykdydamas MGB nurodymus ir jausdamas nuoskaudą dėl atimto posto, savo nuomonės nepareiškė. Nutarta prašyti A. Bakšį, kad atvyktų į sritį, ir išklaustyti motyvus, kuriais remiantis buvo pasiūlyta prezidiumo pirmininku rinkti A. Ramanauską. Galiausiai nutarta palaikyti A. Ramanausko kandidatūrą, jei už jį balsuos du trečdaliai tarybos narių.

Suėmus J. Kimštą ir MGB įsikišus į prezidiumo pirmininko rinkimus, buvo stengiamasi realizuoti dvi versijas: arba į prezidiumo pirmininko postą įdiegti jau užverbuotą J. Kimštą, arba, nepavykus šiai versijai, pasistengti, kad būtų išrinktas J. Šibaila, ir jį naudoti „tamsoje“ (t. y. manipuluoti juo, jam to nesuprantant).

Pagal Sąjūdžio statutą už pirmininko kandidatūrą turėjo balsuoti du trečdaliai tarybos narių. 1952 m. pabaigoje taryboje buvo 15 narių: J. Žemaitis-Vytautas (pre-

zidiumo pirmininkas), A. Bakšys-German-tas (pirmininko pavaduotojas, 2-osios sek-cijos vadovas, Jūros srities vadas), A. Ra-manaskas-Vanagas (pirmininko pavaduo-tojas, 1-osios sekcijos vadovas, Nemuno srities vadas ir LLKS karinės veiklos vado-vas), J. Šibaila-Merainis (3-iosios sekcijos vadovas, LLKS visuomeninės veiklos va-dovas), S. Staniškis (pirmininko pavaduo-tojas), J. Kimštas-Žygūnas (Karaliaus Mindaugo srities vadas, tuo metu jau MGB agentas), B. Kalytis-Liutauras (Vy-tauto apygardos vadas, tuo metu jau MGB agentas), Povilas Žilys-Audrūnas (3-iosios sekcijos vadovo pavaduotojas), V. Montvy-das-Žemaitis (Žemaičių apygardos vadas), Aleksas Jurkūnas-Valeras (2-osios sekcijos vadovo pavaduotojas, Jūros srities štabo viršininkas), P. Morkūnas-Rimantas (Kęs-tučio apygardos vadas), J. Jankauskas-Demonas (Tauro apygardos vadas, tuo metu jau suimtas ir MGB operatyviai nau-dojamas), Juozas Karpavičius-Medelis (Dainavos apygardos vadas, tuo metu jau MGB agentas), Bronius Karbočius-Bitė (Vyčio apygardos vadas), Juozas Bulka-Skrajūnas (Vytauto apygardos štabo narys, tuo metu jau MGB agentas).

Taigi MGB agentai persvaros taryboje neturėjo, todėl stengėsi kuo ilgiau uždelsti pirmininko rinkimus, kol atsirastų galimybė pakreipti juos savo naudai.

Neturint atsakymo iš Rytų Lietuvos, trūkstam kворumo ir nesutapusi nuomo-nėms dėl A. Ramanausko kandidatūros, 1952 m. naujas LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas išrinktas nebuvo. Žiemą susto-

jo partizanų judėjimas, nutrūko ryšiai. 1953 m. sausio 17 d. žuvo A. Bakšys, vasa-rio 3 d. – S. Staniškis, 11 d. – J. Šibaila. A. Ramanauskas ryšių su likusiais partiza-nų vadais neatnaujino.

1953 m. pavasarį J. Žemaičio sveikata šiek tiek pagerėjo ir jis toliau ėjo savo pa-reigas. Balandžio 10 d. jo bunkeryje apsi-lankė Kęstučio apygardos štabo viršininkas, Vaidoto rinktinės vadas Jonas Vilčinskas-Algirdas. Jis atnešė kartu su P. Morkūnu iš-leistą 176-ąją „Laisvės varpo“ numerį. Jame buvo viltingų naujienų apie JAV senato-rius Charlo Kersteno pastangas priminti pasauliui užgrobtus Baltijos kraštus. Lietu-vos diplomatijos šefas S. Lozoraitis ta pro-ga pasakė: „Ypatingą prošvaistę sudaro naujas Amerikos vyriausybės nusistatymas siekti pavergtų tautų išlaisvinimo. Tokiu būdu bręsta nauja laikysena Lietuvos atžvilgiu. Krašte tebėra galioje dėsni: sau-goti lietuvių fizines ir dvasines jėgas nuo sunaikinimo“⁷².

Girdint tokias naujienas, sustiprėjo pasiryžimas dar kartą pralaužti „geležinę uždangą“ ir atstatyti ryšį su Vakara. J. Vil-činskas buvo pasiūstas pas desantininką K. Širvį aptarti kelionės į Vakarus. J. Že-maitis ketino pasirašyti J. Vilčinskui LLKS tarybos įgaliojimus. Rūpėjo sužinoti, ką konkrečiai reiškia Lietuvai ta nauja Vakarų pasaulio laikysena. Buvo aišku, kad išskai-dyti partizanų būriai – Lietuvos valstybės gynybos pajėgos, kurias devynerius metus kūrė J. Žemaitis, – ilgai nebeišters.

1953 m. gegužės 30 d. J. Žemaitis buvo suimtas.

Nuorodos

¹ P. Gužaičio 1948 m. liepos 19 d. tardymo proto-kolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, baudžiamoji byla Nr. 35733/3, l. 39–46.

² S. Zaskevičiaus 1945 m. gruodžio 27 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 104.

³ S. Zaskevičiaus 1945 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 5, l. 273–280.

⁴ J. Jokūbonio 1945 m. liepos 16 d. tardymo proto-kolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 35733/3, l. 96–102.

⁵ A. Zaskevičiaus 1947 m. liepos 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 11004/3, t. 1,

l. 82–95; 1947 m. kovo 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 16–20.

⁶ Vyčio apygardos 1945 m. liepos 15 d. įsakymas Nr. 026, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 41978/3, t. 4, l. 19.

⁷ A. Zaskevičiaus 1947 m. liepos 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 11004/3, t. 1, l. 82–95.

⁸ Žaibo apygardos 1945 m. spalio 26 d. instrukcija Nr. 021; 1945 m. gruodžio 15 d. įsakymas ryšių tinklo pareigūnams, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 41978/3, t. 4, l. 15–18.

⁹ Žebenkštis rinktinės 1946 m. rugsėjo 6 d. įsakymas Nr. 195, *ibid.*, ap. 45, b. 1793, l. 147.

¹⁰ Šerno rinktinės 1946 m. rugpjūčio 2 d. įsakymas Nr. 1, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 41180/3, t. 3, l. 114–115.

¹¹ Šerno rinktinės 1946 m. rugpjūčio 19 d. įsakymas Nr. 3, *ibid.*, l. 118.

¹² Rinktinių atstovų 1946 m. rugsėjo 12 d. susirinkimo protokolas, *Laisvės kovų archyvas* (toliau – *LKA*), Kaunas, 1994, Nr. 12, p. 28–30.

¹³ Kėstučio apygardos štabo posėdžio 1946 m. lapkričio 24 d. protokolas Nr. 3, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla Nr. 41180/3, t. 3, l. 18–25.

¹⁴ Vytauto Didžiojo rinktinės vado Jono Belaglovo-Žydrūno 1946 m. gruodžio 15 d. laiškas Kėstučio apygardos vadovybei, *ibid.*, l. 18–25.

¹⁵ Jungtinės Kėstučio apygardos 1947 m. sausio 18 d. informacinis pranešimas, *ibid.*, l. 90.

¹⁶ Jungtinės Kėstučio apygardos 1947 m. vasario 16 d. įsakymas Nr. 45, *ibid.*, l. 66.

¹⁷ Jungtinės Kėstučio apygardos štabo 1946 m. lapkričio 9 d. pasitarimo protokolas Nr. 2, *ibid.*, l. 16–17.

¹⁸ J. Žemaičio-Ilgūno 1947 m. vasario 24 d. laiškas apygardos vadovybei, *ibid.*, ap. 45, b. 1793, l. 179–181.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Ryšininkės Loretos pasakojimas, *Žaltvykslė*, 1991, Nr. 7–8, p. 82; V. Gužo-Valentino 1947 m. gruodžio 2 d. laiškas ryšininkei Genovaitei, *ibid.*

²¹ Šiaurės Rytų Lietuvos srities vado J. Kimšto 1947 m. rugsėjo mėn. laiškas BDPS komiteto pirmininkui Narutavičiui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 157, d. 3, l. 60–69.

²² Vyčio apygardos vado D. Vaitelio-Briedžio 1948 m. sausio 25 d. laiškas J. Žemaičiui, *ibid.*, ap. 3, b. 272, l. 127.

²³ Jungtinės Kėstučio apygardos vado J. Žemaičio-Tyliaus 1947 m. spalio 22 d. raštas Nr. 448 BDPS vadovybei, *ibid.*, ap. 45, b. 265, l. 150–5.

²⁴ *Laisvės varpas*, 1947, spalio 15, Nr. 123, *ibid.*, ap. 3, b. 272, l. 149–150.

²⁵ Jungtinės Kėstučio apygardos vado J. Žemaičio-Tyliaus 1947 m. spalio 22 d. raštas Nr. 448 BDPS vadovybei, *ibid.*, ap. 45, b. 265, l. 150–5.

²⁶ J. Žemaičio 1947 m. lapkričio 10 d. laiškas D. Steponavičiui-Tauriui, *ibid.*, l. 182–1.

²⁷ Tauro apygardos vado A. Baltūsio 1947 m.

gruodžio 3 d. raštas Nr. 879 Baltijos apygardos vadui J. Žemaičiui, *ibid.*, l. 153–1.

²⁸ Jūros srities 1948 m. gegužės 5 d. įsakymas Nr. 1, *ibid.*, ap. 10, b. 50, l. 255–259.

²⁹ Tauro apygardos vado J. Aleščiko-Rimanto 1948 m. gegužės 27 d. raštas Nr. 107 Kėstučio apygardos vadui, *ibid.*, ap. 45, b. 265, l. 165–1.

³⁰ Tauro apygardos vado J. Aleščiko-Rimanto 1948 m. liepos 16 d. raštas Nr. 124 Vakarų Lietuvos srities vadui J. Žemaičiui-Žalčiui, *ibid.*, l. 174–1.

³¹ *Ibid.*

³² Kėstučio apygardos vado J. Žemaičio-Žalčio 1948 m. birželio 8 d. įsakymas Nr. 8/347, *LKA*, Kaunas, 1995, Nr. 13, p. 23–24.

³³ Vytauto apygardos vado V. Kaulinio-Miškinio ir Algimanto apygardos vado A. Slučkos-Šarūno 1948 m. gegužės 10 d. laiškas J. Žemaičiui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 50, l. 257.

³⁴ J. Žemaičio-Vytauto 1948 m. rugpjūčio 28 d. raštas Rytų Lietuvos (Kalnų) srities vadovybei, *ibid.*, ap. 45, b. 157, d. 3, l. 81–85.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Vakarų ir Rytų Lietuvos sričių atstovų 1948 m. lapkričio 10–12 d. posėdžio protokolas, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, Kaunas, 1996, p. 289–290.

³⁸ Tauro ir Dainavos apygardų vadų 1948 m. spalio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, p. 287–288.

³⁹ V. Švelnio-Juozo, Platono 1948 m. gruodžio 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, ap. 45, b. 864, l. 32.

⁴⁰ L. e. ginkluotųjų pajėgų vado pareigas J. Žemaičio-Vytauto ir adjutanto P. Bartkaus-Žadgailos 1949 m. sausio 25 d. raštas Nr. 15, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 10, l. 289.

⁴¹ LLKS statutas, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 322–343.

⁴² LLKS tarybos prezidiumo kreipimasis į visus laisvės kovotojus, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1793, l. 244–249.

⁴³ J. Lukšos 1950 m. spalio mėn. Pro memoria, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 515–530.

⁴⁴ Jūros srities vadovybės ir Nemuno srities atstovo S. Staniškio 1949 m. rugpjūčio 24 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, p. 389–391.

⁴⁵ A. Ramanausko 1949 m. rugsėjo 18 d. laiškas J. Žemaičiui, LYA, f. K-1, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 11, l. 161–162.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ J. Žemaičio 1949 m. spalio 10 d. raštas Nr. 202 ginkluotųjų pajėgų vadui, Visuomeninės dalies viršininkui ir prezidiumo sekretoriui, *ibid.*, l. 87.

⁴⁸ A. Ramanausko 1950 m. vasario 2 d. raštas Nr. 154 J. Žemaičiui, *ibid.*, l. 149–150.

⁴⁹ LLKS tarybos prezidiumo pirmininko 1950 m. vasario 10 d. nutarimas Nr. 1, *ibid.*, l. 116–117.

⁵⁰ LLKS tarybos prezidiumo pirmininko J. Žemaičio-Vytauto 1950 m. gegužės 13 d. įsakymas Nr. 181, *ibid.*, ap. 45, b. 314, l. 61.

⁵¹ LLKS tarybos prezidiumo 1950 m. gegužės 30 d. nutarimas Nr. 3, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 11, l. 118.

⁵² J. Žemaičio 1950 m. spalio mėn. laiškas D. Steponaičiui, *ibid.*, t. 10, l. 134–137.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ J. Žemaičio 1951 m. rugpjūčio 1 d. laiškas A. Ramanauskui, *ibid.*, ap. 45, b. 158, d. 3, l. 51–53.

⁵⁵ J. Šibailos 1950 m. gegužės 5 d. raštas LLKS tarybos prezidiumo pirmininkui, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 505.

⁵⁶ J. Žemaičio 1951 m. rugpjūčio 1 d. laiškas A. Ramanauskui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 158, d. 3, l. 51.

⁵⁷ VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus „Informacija kraštui“, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 11, l. 260–275.

⁵⁸ S. Lozoraičio 1950 m. rugpjūčio 19 d. laiškas partizanų vadovybei, *ibid.*, l. 211–212.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Kęstučio apygardos vado J. Žemaičio-Tyliaus 1947 m. spalio 22 d. raštas Nr. 448 BDPS vadovybei, *ibid.*, ap. 45, b. 265, l. 150–5.

⁶¹ J. Kimšto 1950 m. lapkričio 3 d. laiškas J. Žemaičiui, *ibid.*, b. 158, d. 3, l. 57.

⁶² J. Žemaičio 1950 m. gruodžio 3 d. laiškas A. Ramanauskui ir S. Staniškiui, *ibid.*

⁶³ J. Kimšto 1952 m. rugpjūčio 30 d. projektas „Kaip likviduoti LLKS ir užmegzti ryšį su VLIKu“, *ibid.*, b. 398, l. 113–136.

⁶⁴ J. Žemaičio 1951 m. rugpjūčio 10 d. laiškas J. Šibailai, *ibid.*, b. 158, l. 75–76.

⁶⁵ J. Žemaičio 1951 m. rugpjūčio 1 d. laiškas A. Ramanauskui, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 10, l. 150.

⁶⁶ LLKS tarybos prezidiumo pirmininko 1951 m. lapkričio 20 d. įsakymas Nr. 11, *ibid.*, ap. 45, b. 315, l. 284.

⁶⁷ Suėmę J. Žemaitį, čekistai norėjo jį operatyviai panaudoti, todėl vertė rašyti raštą, kad A. Ramanauskas skiriamas srities vadu. Jie nežinojo, kad toks paskyrimas jau buvo padarytas 1951 m.

⁶⁸ A. Bakšio-Germanto 1952 m. gegužės 20 d. raportas Nr. 19 A. Ramanauskui, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 33960/3, t. 11, l. 184–185.

⁶⁹ A. Bakšio 1952 m. gegužės 25 d. laiškas A. Ramanauskui, *ibid.*, l. 187.

⁷⁰ S. Staniškio-Vilties 1952 m. rugpjūčio 25 d. laiškas A. Bakšiui, *ibid.*, t. 10, l. 31.

⁷¹ LLKS Visuomeninės dalies vadovo 1952 m. birželio 9 d. aktas Nr. 1, *ibid.*, ap. 45, b. 396, l. 212.

⁷² *Laisvės varpas*, LLKS Kęstučio apygardos organas, 1953, balandžio 10, Nr. 1(176) (autorės asmeninis archyvas).

Nijolė Žemaitienė

GENERAL JONAS ŽEMAITIS'S CONTRIBUTION TO THE PARTISAN WAR IN LITHUANIA

S u m m a r y

The Captain of the Lithuanian Armed Forces Jonas Žemaitis joined partisans in June, 1945. On February 8, 1949, the Lithuanian partisan leaders gathered for a conference, which lasted two weeks. It was a historical event, and is known in the history of Lithuania as the Congress of the Lithuanian Partisan Leaders. The meetings were held in the Prisikėlimas (the Revival) District's Staff dug-out, in Minaičiai village, half way between Radviliškis and Baisiogala towns. At the Congress, J. Žemaitis stressed the necessity to economise partisan forces. He also spoke about the necessity to protect and preserve the nation's potential to the decisive liberation moment in future. During the conference, partisan leaders agreed to cease the formation of new partisan detachments. J. Žemaitis was elected the leader of the Lithuanian Fight for Freedom Movement (the LLKS), and was given the rank of the Partisan General. On February 16, 1949, the

LLKS issued a political declaration. The Declaration emphasised that the Movement shall follow the principles of democracy, and shall try to represent Lithuania's interests at international organisations. It called the Lithuanian people to disregard the difference of their convictions and join their efforts for the country's liberation.

It took J. Žemaitis nine years to unite freedom fighters and form Lithuania's Defence Forces. In December 1951, J. Žemaitis was paralysed. In spring, the same year, his health improved, and J. Žemaitis resumed his post. Unfortunately, at that time the Lithuanian partisan formations – the basis of Lithuania's Defence Forces – had split up. It was quite clear, that the disunited Defence Forces will not stand long. On May 30, 1953, J. Žemaitis was arrested by the KGB and later, the same year, executed in Moscow.

Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje

IVADAS

Pasipriešinimo sąjūdžio susiformavimas totalitarinėje sovietinėje sistemoje yra unikalus reiškinys. Lietuvoje pasipriešinimas niekada nebuvo visai išnykęs. Ginkluotajai rezistencijai išsekus, Lietuvoje ėmė ryškėti nauja pasipriešinimo forma, daugelio autorių vadinama pasyviosios rezistencijos vardu. Tai gan painus terminas, kuris gali būti vartojamas keliomis prasmėmis. Plačiąja prasme ši sąvoka apima įvairiose visuomenės sferose pasireiškusias visas opozicinės veiklos formas, įvairias antisovietinių, nonkonformistinių nuotaikų raiškas. Siauresnė, tiesioginė pasyviosios rezistencijos reikšmė galėtų būti susijusi, pavyzdžiui, su kultūros inteligentijoje vyravusiomis nonkonformizmo nuostatomis, skatinusiomis netarnauti sistemai, pasyviai (tikraja žodžio prasme) priešintis jai, vengti bet kokio kolaboravimo. Šiame darbe nagrinėjamas septintojo–aštuntojo dešimtmečio pasipriešinimo sąjūdis, apimantis aktyvios opozicinės veiklos sferą, kuriai būdingas įvairių organizacijų, grupių steigimas, savilaidos leidinių rengimas. Tai konkreti, aktyvi, apčiuopiama veikla, kurią ne visai tikslu būtų pavadinti pasyviosios rezistencijos vardu.

Nors šiuo atžvilgiu pasyvumas gali būti suvokiamas kaip tam tikra rezistencijos taktika – nesmurtinė kova, kaip priešstatą ginkluotajai pokario rezistencijai.

Tyrinėjant neginkluotąjį pasipriešinimą sovietiniam režimui galima išskirti du jo etapus. Pirmasis apimtų šeštąjį dešimtmetį – septintojo dešimtmečio vidurį, N. Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpį, antrasis – septintojo dešimtmečio pabaigą – aštuntąjį dešimtmetį, sąstingio periodą. Toks skirstymas nulemtas Sovietų Sąjungos vidaus politikos, tarptautinės situacijos pokyčių, sukėlusių ir stimulavusių tam tikrų išskirtinių, palyginus su ankstesniu laikotarpiu, bruožų atsiradimą rezistencinėje veikloje bei turėjusių įtakos pasipriešinimo sąjūdžio genezei.

Aštuntajame dešimtmetyje galutinai susiformavo pasipriešinimo judėjimas, be to, būtent šiuo laikotarpiu opozicinis sąjūdis labiau diferencijavosi ideologijos ir taktikos atžvilgiu. Galima išskirti kelias opozicinio sąjūdžio kryptis: religinę, tautinę ir tautinę-liberaliąją. Toks skirstymas labai reliatyvus, kadangi visas šias kryptis vienija tautinių idėjų, dažniausiai kylančių iš tautinės savisaugos poreikio, akcentavimas. Tuo laikotarpiu Lietuvoje susiformavo disidentinis sąjūdis*, pasi-

* Disidentinio sąjūdžio specifika, terminai „disidentas“, „disidentinis sąjūdis“ aiškinami, disidentinio sąjūdžio egzistavimo Lietuvoje tikimybė analizuojama šio straipsnio skyriuje „Disidentinio sąjūdžio problema. Lietuvos Helsinkio grupė“ kitame žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ numeryje.

reiškęs atvira vieša veikla; tai skatino kurti naujas rezistencijos tradicijas.

Nemažai informacijos apie minėto laikotarpio pasipriešinimo sąjūdį suteikė Lietuvos ypatingajame archyve saugomi buvusio SSRS KGB padalinio Lietuvoje dokumentai. Daugiausia remtasi baudžiamųjų bylų fonde esančia archyvine medžiaga. Svarbus informacijos šaltinis yra baustų už antisovietinę veiklą asmenų kaltinamosios išvados, teismo nuosprendžiai, apklausų protokolai, patikslinantys daugelį opozicinės veiklos faktų, atskleidžiantys rezistencinio sąjūdžio ryšius su Rusijos disidentais. Šiuo atžvilgiu svarbios yra Gintauto Iešmanto, Povilo Pečeliūno, Vytauto Skuodžio¹, Juliaus Sasnausko, Antano Terlecko², Viktoro Petkaus³, Algirdo Statkevičiaus⁴, Algirdo Henriko Jaškūno, Juozo Daujuto⁵, Vlado Šakalio, Algimanto Vidmanto Baltrušio, Vyto Vosyliaus, Romualdo Ragaišio⁶ ir kitos baudžiamosios bylos⁷.

Kitą svarbią archyvinės medžiagos dalį sudaro Lietuvos KGB agentūrinės-operatyvinės veiklos dokumentai. Daugiausia tai operatyvinis susirašinėjimas, pranešimai apie KGB dominančius atskirus asmenis ir grupes, besiruošiančius įvykdyti ar jau įvykdžiusius antisovietinius veiksmus. Šiuose dokumentuose galima rasti kruopščiai parengtos statistinės informacijos apie nagrinėjamojo laikotarpio antisovietinio pagrindžio veiklą. Svarbiausi yra LSSR KGB Šiaulių, Kauno miestų skyrių ataskaitiniai pranešimai apie darbą, asmenų profilaktinio apdorojimo* dokumentai, agentūrinių-operatyvinių priemonių planai, KGB skyrių tarpusavio susirašinėjimas ir kiti veiklos dokumentai⁸. KGB centro

skyrių bylose gausu informacijos apie asmenis, nuteistus pagal LSSR Baudžiamąjį kodeksą 68 str. 1961–1987 m. laikotarpiu⁹, taip pat pateikiami kai kurių pagrindinių organizacijų narių sąrašai¹⁰.

Naudojantis Lietuvos KGB archyvine medžiaga iškyla minėtų dokumentų patikimumo problema. Ypač atsargiai derėtų vertinti baudžiamųjų bylų dokumentus. Vienas iš KGB veiklos barų buvo mėginimai kompromituoti pasipriešinimo judėjimo veikėjus sufabrikuojant įvairius kriminalinius nusikaltimus, todėl bylose pasitaiko netikslumų, iškraipymų. KGB veiklos metodai galėjo paveikti ir pačių nukentėjusių asmenų, pasipriešinimo sąjūdžio dalyvių parodymus, todėl saugumo organų, kaip represinės struktūros, dokumentai yra labai prieštaringi ir turi būti itin atsargiai vertinami.

Atskirą šaltinių dalį sudaro rezistencinio sąjūdžio dokumentai, pagrindžio spauda. Lietuvos ypatingajame archyve saugomose baudžiamosiose bylose yra nemažai nepublikuotų pasipriešinimo sąjūdžio dokumentų, didžiausią jų dalį sudaro jaunimo organizacijų dokumentai. Iš publikuotų dokumentų reikšmingas yra A. Liekio sudarytas antisovietinio pagrindžio dokumentų rinkinys „Nenugalėtoji Lietuva“¹¹. Šiame rinkinyje surinkti svarbiausi tiek pagrindžio spaudoje skelbti, tiek asmeniuose archyvuose saugomi pasipriešinimo sąjūdžio organizacijų, grupių bei pavienių asmenų dokumentai. Kai kuriuos temos aspektus padeda nušviesti pradėti publikuoti atskirų disidentinio sąjūdžio grupių dokumentai, kaip antai tikinčiųjų teisėms ginti Katalikų komiteto dokumentai¹². Vieną kitą dokumentą, ne-

* Profilaktinis apdorojimas – KGB taikytos prevencinės, įspėjamosios priemonės. Saugumiečiai pasikviėdavo žmogų oficialaus pokalbio, kurio metu įspėdavo dėl baudžiamosios atsakomybės; mokyklų partinės organizacijos būdavo informuojamos apie jų narių nusikalstamą veiklą ir pan.

skelbtą Lietuvos pagrindžio spaudoje galima rasti išeivijos lietuvių spaudoje¹³.

Viena vertingiausių šaltinių grupių – pagrindžio spauda. Darbe buvo naudojama žymiausių pagrindžio leidinių, kaip antai „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ trečiuoju tomu, kuriame yra tautinės krypties pasipriešinimo sąjūdžio dokumentų¹⁴. Tyrimo objektu tapo vieni reikšmingiausių pagrindžio leidinių: „Aušra“¹⁵, „Laisvės šauklys“¹⁶, „Vytis“¹⁷, „Perspektyvos“¹⁸. Šie leidiniai – tikri to meto liudininkai, jie ne tik padeda atskleisti įvairių pasipriešinimo judėjimo krypčių ideologiją, bet ir suteikia nemažai faktinės informacijos.

Prisiminimai užfiksuoti Lietuvos Helsinkio grupės (LHG) nario Tomo Venclovos darbe „Vilties formos“¹⁹. Greta autoriaus publicistinių straipsnių čia pateikta ir prisiminimų apie LHG susikūrimą, svarstomi atviros opozicinės veiklos klausimai.

Analizuojant pasipriešinimo sąjūdžio problematiką, ypač praverčia KGB pulkininko G. K. Vaigausko veikalas²⁰. Kaip žinia, Lietuvos KGB kruopščiai fiksavo kiekvieną antisovietinės veiklos apraišką, todėl G. K. Vaigausko darbe yra pateikti pagrindiniai tos veiklos faktai, apibūdinami veiklos metodai ir formos, taip pat pateikiami antisovietinių akcijų statistiniai duomenys. Šiame darbe iš tam tikrų ideologinių, profesinių pozicijų demonstruojamas specifinis požiūris į Lietuvos pasipriešinimo sąjūdį, jo dalyvius. Autorius, represinės struktūros pareigūnas, atskleidžia kovos su antisovietine veikla metodus.

Pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje nėra labai populiari tema lietuvių istoriografijoje. Atskirų darbų, skirtų būtent šiems tyrimams, Lietuvoje

beveik nėra. Kai kuriose monografijose sovietmečio Lietuvos istorijos klausimais mėginama analizuoti septintojo–aštuntojo dešimtmečio pasipriešinimo sąjūdžio tematiką. Tų monografių autoriai – J. P. Kedys, R. J. Misiūnas, R. Taagepera, V. Tininis – gan fragmentiškai nušviečia nagrinėjamos temos problematiką, ir tai visai suprantama, nes jų tikslas – apžvelgti beveik viso sovietmečio, 1940–1990 m. Lietuvos politinę, kultūrinę raidą²¹. Lyginamąja analize išsiskiria R. J. Misiūno ir R. Taageperos darbas. Autoriai, analizuodami pagrindinius Lietuvos, Latvijos ir Estijos pasipriešinimo sąjūdžio momentus, mėgina ieškoti sąsajų ir skirtumų, t.y. Lietuvos rezistenciją sovietiniam režimui nagrinėja bendrame Baltijos šalių pasipriešinimo judėjimų kontekste. Ypač gausu faktų V. Tininio veikale „Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai“. Jame atskleistos jaunimo opozicinės nuotaikos septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Visų minėtų autorių darbuose Lietuvos pagrindinė rezistencinė veikla, disidentinis sąjūdis analizuojamas gana siaurai, ne itin išsamiai atskleista jo įvairovė ideologijos atžvilgiu, daugiau akcentuojama katalikiškoji srovė.

A. Liekis dokumentų rinkinio įvade, remdamasis liudininkų prisiminimais, jų asmeniniais archyvais, pateikia gan išsamų Lietuvos pagrindinio, disidentinio sąjūdžio vaizdą, analizuoja disidentinių organizacijų veiklą, aptaria pagrindžio spaudos leidimo istoriją²². Trūkstant faktinės informacijos, tokio pobūdžio darbai itin naudingi tyrinėtojams.

Lietuvių pasipriešinimo sovietinės okupacijos metais istorijos bruožai apžvelgiami V. Gurskio darbe²³. Tai glausta, populiariai parašyta publikacija, ap-

imanti ginkluotosios ir pasyviosios rezistencijos, „perestrojkos“ periodus. Autorius lakoniškai nušviečia pagrindinių įvykių raidą. Dėmesį patraukia tai, jog autorius, lygindamas ginkluotąją rezistenciją su pasyviaja, išskiria pastarosios ypatybes.

Vertingos informacijos apie Lietuvos laisvės lygos veiklą pateikia grupės lyderis A. Terleckas apybraižoje „Didysis sąmokslas prieš Lietuvą“²⁴. Ypač vertingi skyriai, kuriuose apžvelgiama Lygos susikūrimo istorija ir LLL pagrindiniuose leidimuose pateikiami LLL oponavimo katalikiškajam pagrindžiui liudijimai. Nors autorius nevengia akcentuoti griežtą asmeninę nuomonę, tačiau minėtuose skyriuose iš esmės pateikta gan patikima faktinė medžiaga, taip pat kai kurie Lietuvo laisvės lygos aštuntojo dešimtmečio dokumentai.

Jaunimo pasipriešinimo judėjimą tyrinėjo J. Bagušauskas²⁵ ir N. Gaškaitė²⁶. Istorikas J. Bagušauskas savo studijoje analizavo jaunimo pasipriešinimo sovietizacijai formas, judėjimo specifiką „atšilimo“ laikotarpiu. N. Gaškaitė daugiau akcentavo jaunimo organizacijų veiklą, jos slopinimo metodus.

Lietuvos pasipriešinimo genezė septintajame–aštuntajame dešimtmečiais nagrinėjama istoriko A. Jakubčionio straipsnyje, jame daug dėmesio kreipiamas į rezistencijos priežastis²⁷. Autorius analizuoja Lietuvos Katalikų Bažnyčios padėtį sovietinėje sistemoje, atskleidžia rusų disidentų ryšius su katalikiškuoju Lietuvos pagrindžiu.

Žymi Maskvos Helsinkio grupės narė istorikė L. Aleksejeva savo veikale nušviečia sovietmečiu egzistavusių nacionalinių, religinių pasipriešinimo sąjūdžių istoriją²⁸. Autorė lakoniškai, pabrėždama pagrindinius pasipriešinimo sąjūdžio

faktus, aprašo Lietuvos opozicinio sąjūdžio specifiką, nemažai dėmesio skiria Lietuvos Helsinkio grupės veiklai.

Didžiulį susidomėjimą Lietuvos rezistencijos tematika parodė Lietuvos išeivijos istorikai, politologai. Bene vertingiausiu veikalu laikytinas žymaus išeivijos politologo T. Remeikio darbas, kuriame apžvelgiamas beveik visas rezistencinės kovos laikotarpis²⁹. Nors autorius turėjo ribotas galimybes naudotis šaltiniais (pagrindiniai prieinami faktinės informacijos šaltiniai buvo į užsienį patekę kai kurie pasipriešinimo sąjūdžio dokumentai, pagrindžio leidiniai, užsienio, sovietinė spauda), vis dėlto tai nesutrukdė autoriui gan išsamiai suformuluoti daugelį teorinių apibendrinimų, pateikti vertinimų, susijusių su pasipriešinimo sąjūdžio problematika. Istorikas analizuoja opozicijos sovietiniam režimui priežastis, atskleidžia Lietuvos pasi-priešinimo sąjūdžio specifiką. Autorius formuluoja dviejų opozicijos tipų, egzistavusių, jo nuomone, Lietuvos rezistenciniame judėjime, teoriją: sistemą priimančios (*within system*) ir sistemą atmetančios (*reject system*) opozicijos, analizuoja viešosios ir slaptosios opozicijos atsiradimą. Autorius skiria vienodai dėmesio įvairioms pasipriešinimo srovėms. Nors ir stokoja faktinės medžiagos, bet daugelis teorinių apibendrinimų, analitiškas požiūris šį veikalą leidžia priskirti prie vieno svarbiausių nagrinėjamos tematikos darbų.

Žymus išeivijos istorikas V. S. Vardys, vienoje iš savo monografijų³⁰ detalai analizuodamas Katalikų Bažnyčios ir tautiškumo ryšį aštuntajame dešimtmetyje, religinės krypties pasipriešinimo sąjūdžio ypatybes, kartu nagrinėjo ir Romo Kalantos susideginimo motyvus,

jaunimo demonstracijas Kaune, inteligentijos atviro protesto formas. Pastaroji tema daugiausia iliustruojama prof. Jo-
no Kazlausko pavyzdžiu. Mokslininkas valdžios nemalonę užsitraukė drąsiomis baltų kalbų tyrinėjimo temomis, aktyvia bekompromise mokslinė veikla. Vis dėlto svarbiausias autoriaus tikslas buvo katalikybės ir tautiškumo ryšys, todėl sekuliarizuoto opozicinio sąjūdžio momentus jis atskleidė labai epizodiškai.

A. Štomas, analizuodamas lietuvių politinę sąmonę, palietė ir sovietmečiu Lietuvos pagrindyje vyravusias politines nuostatas³¹. Tai teoriniai svarstymai apie pasipriešinimo dalyvių gretose egzistavusias nuomones Lietuvos nepriklausomybės, santvarkos, santykių su Vakaraais klausimais.

1972 m. įvykius Kaune detalčiai aprašė kitas išeivijos autorius – V. Alantas³². Jo darbe yra vertingų faktų, bylojančių ne tik apie R. Kalantos, bet ir apie kitas politines savižudybes Lietuvoje, kurias galima traktuoti kaip protesto formą. Nors akivaizdus publicistinis šio darbo stilius, bet jame yra pateikta, remiantis liudininkų parodymais, vertingų faktų, susijusių su 1972 m. jaunimo demonstracijomis Kaune.

Anglų istoriko A. Lieveno prieštarin-
gai vertinamoje monografijoje „Pabaltijo revoliucija“ viename iš skyrių, pavadintame „Disidentai“, mėginama analizuoti Lietuvos pasipriešinimo sąjūdžio specifiką³³. Pabrėžiama, kad tik nuo devintojo dešimtmečio pradžios opozicija sovietiniam režimui tapo panaši į judėjimą. Nevengiama radikalių ir net drastiškų išvadų, pavyzdžiui, teigiama, kad daugelis išdrįsusiųjų protestuoti rėmėsi šovinizmu ir regresyviuoju nacionalizmu. Pasipriešinimo judėjimo tema šiame veikale itin suaktualinta, autorius sten-

giasi suvokti, kodėl buvę disidentai nedalyvauja dabartinės Lietuvos politiniame gyvenime.

Kaip matyti iš pateiktos istoriografijos apžvalgos, daugiausia (su retomis išimtimis) istorikų darbuose dėmesys koncentruojamas į pasipriešinimo sąjūdžio pagrindinių įvykių aprašymą. Tai susiję su faktinės medžiagos stoka.

Šiame darbe bus analizuojamos Lietuvos septintojo–aštuntojo dešimtmečio rezistencijos susikūrimo priežastys, atskleidžiama tiek išorinių, tiek vidinių veiksnių įtaka. Daugiausia dėmesio bus kreipiama į pasipriešinimo judėjimo ideologijos atskleidimą, jos įvairovės akcentavimą, eliminuojant katalikiškąją srovę. Septintojo–aštuntojo dešimtmečio rezistencinio sąjūdžio tematika vis labiau domisi politologai, istorikai. Ypa-
tingas dėmesys skiriamas religinės krypties rezistencijai, t.y. opozicinei veiklai, kuri buvo susijusi su tikinčiųjų teisių pažeidimais Lietuvoje. Taip yra todėl, kad katalikiškoji opozicija traktuojama kaip pagrindinė ir labiausiai išplitusi Lietuvos pasipriešinimo sąjūdžio kryptis. Ir išties religinės krypties opozicija dėl gan palankių sąlygų (pvz., Bažnyčios vidaus gyvenimo tam tikras autonomiškumas, tvirta religinė tradicija, susijusi su tautiniu identitetu) sulaukė didesnės visuomenės paramos. Vienas reikšmingiausių šios tematikos veikalų yra išeivijos istoriko V. S. Vardžio monografija, kurioje detalčiai aptariamas tautiškumo ir religijos santykis Lietuvoje, analizuojamos religinės krypties pasipriešinimo sąjūdžio ypatybės³⁴. Daug dėmesio katalikiškajai srovei skiriama ir anksčiau aptartoje istoriografijoje. Vis dėlto ne mažiau svarbios ir kitos organizuotos opozicinės veiklos kryptys, dažnai nepelnytai liekančios už istorinio tyrimo ribų.

Šiame darbe bus nagrinėjama tautinės, tautinės-liberaliosios krypties opozicija sovietiniam režimui Lietuvoje. Tautinės krypties atstovams daugiausia rūpėjo nacionalinės egzistencijos problemos. Tautinė-liberalioji srovė visų pirma pabrėžė žmogaus teisių bei laisvių varžymą Lietuvoje ir tik po to reiškė tautines pretenzijas režimui. Šių ideologijų kontekste bus analizuojamas jaunimo pasipriešinimas ir jo specifika, nagrinėjamos „profesionalių“ rezistentų veiklos ypatybės.

PASIPRIEŠINIMO LIETUVOJE PRIEŽASTYS

Septintojo–aštuntojo dešimtmečio opozicijos formavimąsi, rezistencinės veiklos suaktyvėjimą Lietuvoje lėmė tiek Sovietų Sąjungos vidaus politika, tiek tarptautinė padėtis. Sovietų Sąjungos vidaus politikoje N. Chruščiovo „atšilimo“ laikotarpį pakeitė dalinė restalinizacija, kuri reiškėsi ekonomikos valdymo centralizavimu, ideologinės kontrolės stiprinimu, griežta nacionaline politika, apribojant nacionalinės kultūros plėtrą.

Tautinės politikos sugriežtinimas turėjo lemiamą reikšmę nacionalinės reakcijos prasiveržimui, pasipriešinimo sąjūdžio susiformavimui. Vien marksistinės-lenininės ideologijos skelbiamas tautų susilieėjimas buvo akivaizdi grėsmė nacionaliniam išlikimui, be to, tas galutinis susilieėjimas buvo suprantamas kaip paprasčiausias SSRS tautų rusifikavimas.

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje rusifikacijos pastangas turėjo sustiprinti nauja lingvistinė politika. Buvo rengiamos sąjunginės konferencijos, kuriose svarstoma, kaip plačiau vartoti rusų kalbą ne tik švietimo, bet ir visuomeninių

reikalų sferoje. Nutarimai respublikas pasiekdavo slaptų instrukcijų pavidalu. 1979 m. gegužės 22–24 d. Taškente įvykusios konferencijos „Rusų kalba – Sovietų Sąjungos tautų draugystės ir bendradarbiavimo kalba“ rekomendacijose ypač pabrėžiamas rusų kalbos vartojimas aukštosiose mokyklose, rekomenduojama „sustiprinti universitetų ir pedagoginių institutų filologijos fakultetų rusų kalbos katedrų <...> materialinę-techninę bazę, <...> visokeriopai skatinti aukštųjų mokyklų studentus ir specialiųjų vidurinių mokyklų moksleivius rašyti kursinius darbus, pranešimus <...> rusų kalba“³⁵. Rusifikacijos politika buvo viena svarbiausių priežasčių, dėl kurios aštuntajame dešimtmetyje sustiprėjo opozicinis judėjimas. Lietuvos pagrindžio spaudoje bene populiariausia tema buvo rusifikacija, taip pat neretai pabrėžiamas rusiškasis šovinizmas, pasireiškęs viso to, kas rusiška, šlovinimu bei nacionalinės kultūros, istorijos ignoravimu.

Kitas vidaus politikos veiksnys, skatinęs opoziciją, buvo sovietinė religijų politika. Kova prieš religiją pirmiausia buvo susijusi su materialistine marksizmo filosofija, atmetusia bet kokią religinę orientaciją ir propagavusia ateizmą. Be to, Lietuvoje nacionalinio identiteto ir Katalikų Bažnyčios ryšys, Bažnyčios autonomiškumas sudarė geras sąlygas tautinei kultūrai išlaikyti. Kita vertus, tikinčiųjų teisių varžymai, kova su Bažnyčios hierarchais, dvasininkais ypač skatino pasipriešinimą.

Nemažą reikšmę turėjo politinių kalininių grįžimas į Lietuvą. 1958 m. sausio 1 d. duomenimis, atlikę bausmę ar pagal amnestiją iš įkalinimo vietų grįžo 19 000 žmonių³⁶. Iki 1970 m. iš viso grįžo baustų už „ypatingai sunkius valstybinius nusikaltimus“ (partizanų, antisovie-

tinių organizacijų narių) apie 20 000 žmonių³⁷. Tarp jų buvo Balys Gajauskas, Antanas Terleckas, Viktoras Petkus, Stasys Stungurys ir kiti. Visa tai turėjo įtakos „profesionalių“ rezistentų sluoksnio formavimuisi.

Tarptautiniai įvykiai taip pat skatino ne tik kritiškai vertinti sovietinę sistemą, bet ir kovoti su ja.

1975 m. rugpjūčio 1 d. Helsinkyje buvo pasirašytas Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos Baigiamasis Aktas³⁸, vėliau suteikęs dideles opozicinės veiklos galimybes Sovietų Sąjungos disidentams. Ši baigiamąją konferencijos dokumentą pasirašė 35 valstybių atstovai – JAV, Kanados ir beveik visų Europos šalių, išskyrus Albaniją. Baigiamojo Akto nutarimai buvo susiję su Europos saugumo, bendradarbiavimo ekonomikos, mokslo, technologijų, aplinkos apsaugos srityse klausimais. Trečioje nutarimų dalyje buvo aptartas valstybių bendradarbiavimas humanitarinėse srityse. Būtent prie šios dalies priskiriama ir žmogaus teisių priežiūra. Paskutinėje Helsinkio pasitarimo Baigiamojo Akto dalyje buvo numatyta periodiškai šaukti konferencijas, tikrinančias Helsinkio susitarimų vykdymą.

Nors Helsinkio Baigiamasis Aktas neturėjo įstatymo galios, tačiau jo nutarimai turėjo tapti valstybių signatarių moraliniu įsipareigojimu.

Sovietų Sąjungai šis ir kiti tarptautiniai susitarimai, susiję su žmogaus teisių apsauga, virto formaliais niekuo neįpareigojančiais dokumentais. Elementarių žmogaus teisių pažeidimo faktai rodo, kad SSRS visiškai ignoravo Helsinkio konferencijos Baigiamojo Akto humanitarinius straipsnius. Pavyzdžiui, Rusijoje ir Lietuvoje įvyko teismai, kuriuose buvo nubausti disidentai, pasyviosios rezis-

tencijos dalyviai: Vladimiras Osipovas, Sergejus Kovaliovas, Sergejus Soldatovas³⁹, Juozas Gražys, Angelė Paškauskienė, Nijolė Sadūnaitė⁴⁰. Daugelis jų buvo suimti likus keliems mėnesiams iki Helsinkio Baigiamojo Akto pasirašymo ir nubausti jau jį priėmus. Lietuvoje 1976 m. spalio 19 d. už religinės literatūros platinimą buvo suimti Kastytis Jonas Matulionis ir Vladas Lapienis⁴¹. Du katalikų vyskupai – Julijonas Steponavičius ir Vincentas Sladkevičius, šeštajame dešimtmetyje nušalinti nuo pastoracinio darbo, buvo tebelaikomi tremtyje. 1976 m. toks pat likimas ištiko du Rusijos dvasininkus – G. Jakuniną ir D. Dudko⁴². Visa ši situacija lėmė pasipriešinimo sąjūdžio stiprėjimą aštuntajame dešimtmetyje. Helsinkio Baigiamasis Aktas dar labiau sustiprino teisinį pagrindą kovoje su totalitarine sistema ir turėjo įtakos disidentinio sąjūdžio susiformavimui Lietuvoje.

Išoriniams veiksniams, skatinusiems pasipriešinimą Lietuvoje, galima priskirti ir 1956 m. Vengrijos, Lenkijos įvykius bei 1968 m. sovietų invaziją į Čekoslovakiją. Šie įvykiai tiesiogiai lėmė daugelio antisovietinių pagrindinių organizacijų susikūrimą, ypač jaunimo. Iškalbingus statistinius duomenis pateikė Lietuvos KGB pulkininkas G. K. Vaugauskas, pripažinęs, kad opozicinį sąjūdį Lietuvoje labai paveikė „kontrrevoliucinis maištas Vengrijoje, antisocialiniai, antitarybiniai buržuazinių nacionalistų ir klerikalinių elementų veiksmai Lenkijoje ir kiti negatyvūs įvykiai tarptautinėje arenoje“; jis nurodo, kad šeštojo dešimtmečio pabaigoje–septintojo dešimtmečio pradžioje Lietuvoje buvo 229 antisovietinės veiklos apraiškos⁴³. KGB pulkininkas pažymi, kad Čekoslovakijos ir 1980–1982 m. Lenkijos įvykiai

sustiprino „priešiškų elementų veiklą respublikoje“⁴⁴.

Taip pat reikėtų pažymėti, kad pasipriešinimo sąjūdžiui totalitarinėje sistemoje galimybes sudarė tarptautinės masinės informacijos priemonės, technikos laimėjimai. Informacija apie Sovietų Sąjungos vidaus ir užsienio politiką, egzistuojančią opoziciją sovietiniam režimui, pasyviają rezistenciją Lietuvos gyventojus pasiekdavo per Vatikano, „Laisvės“ radiją, „Amerikos balsą“ ir kitas užsienio radijo stotis. Informacija padėjo formuoti realų sovietinės sistemos vaizdą ir kartu prisidėjo prie totalios izoliacijos pralaužimo.

TAUTINĖS PAKRAIPOS OPOZICIJA SOVIETINIAM REŽIMUI

Lietuvos jaunimo pasipriešinimas. Septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio pradžioje aktyviausiai opoziciškai nusiteikusi visuomenės dalis buvo Lietuvos jaunimas. Priežastys, skatinusios jaunimo opoziciją, buvo susijusios su 1956 m. įvykiais Vengrijoje, Lenkijoje ir 1968 m. sovietų invazija į Čekoslovakiją. Daugelį tiek pavienės, tiek organizuotos opozicijos veiklos apraiškų inspiravo būtent šie įvykiai. Opozicinės nuotaikos reiškėsi įvairiose kraštotyros, turizmo draugijose, diskusijų būreliuose. Nelegali veikla daugiau buvo susijusi su aktyvių antisovietinių veiksmų, nuostatų demonstravimu, todėl jaunimas telkėsi į pagrindines grupes, organizacijas. Didžiulę reikšmę turėjo pavienių asmenų protesto akcijos. Kadangi jaunimo rezistencija išsiskyrė iš bendro pasyviosios rezistencijos konteksto, tai Lietuvos jaunimo pasipriešinimo problematiką derėtų analizuoti atskirai.

Nagrinėjamojo laikotarpio jaunimo judėjime kaip ir ankstesniais metais aktyviausiai dalyvavo studentai ir moksleiviai. Didelį susirūpinimą Lietuvos KGB kėlė prie mokymo įstaigų, kai kurių įmonių ir organizacijų veikiantys kraštotyros, turistų klubai ir draugijos, literatūriniai, diskusijų būreliai. Juose daugiausia buvo aptariami Lietuvos istorijos klausimai. Oficialusis istorijos mokslas, akivaizdžiai ignoruojantis ir net klastojantis Lietuvos istorijos faktus, Lietuvos jaunimui sukėlė savotišką istorinių žinių „alkį“. Didingos Lietuvos praeities paieškos tapo iššūkiu marksistinės-lenininės istorijos mokymo paneigiam tautiškumui. Žygeivių klubų nariai, užuot lančę Didžiojo Tėvynės karo metu žuvusių sovietinių karių kapines, keliaudavo į Kernavę švęsti Rasos šventės. Kraštotyros klubo „Romuva“ užduotis buvo atgaivinti pagoniškus papročius, šventes, „kurios padės lietuviui išvengti internacionalizmo ir tarybinių idėjų poveikio“⁴⁵. Romuviečiai žavėjosi Vydūno, Gandi idėjomis, siekė „išplėsti nacionalinį judėjimą, sukurti didelę organizaciją be nario bilietų ir ženklų, be konkrečios struktūros, bet turinčią vieną idėją“⁴⁶. Nuo 1963 m. Vilniaus universitete pradėjo plisti kraštotyrinis judėjimas (iniciatoriai Rimantas Matulis, Jonas Trinkūnas)⁴⁷. Vilniaus universiteto turistų klubas, užmezgęs ryšius su Latvijos, Estijos turistų klubais, mėgino įkurti „Pabaltijo turistų sąjungą“, kuri turėtų atitinkamą atributiką, uniformą⁴⁸.

1969 m. Vilniuje prie turistų klubo buvo įkurta žygeivių sekcija⁴⁹. Jos nariai lankė Lietuvos kultūros veikėjų gimtines, tvarkė 1863 m. sukilėlių kapus, prižiūrėjo liaudies architektūros paminklus. 1971 m. KGB uždraudė žygeivių sekciją.

Tais pačiais metais uždraustas ir Vilniaus „Romuvos“ klubas⁵⁰.

Be kraštotyros klubų, ypač tarp studentų, buvo populiarūs įvairūs literatūriniai būreliai, balansavę ties leistinumo riba ir nuolat „globojami“ KGB. Jau 1958 m. Vilniaus universitete susikūrė literatūros būrelis, KGB vadintas „dekadentine grupe“ (vad. Juozas Tumelis, Tomas Venclova, Pranas Jackevičius). Vilniaus jaunieji menininkai rinkdavosi „eseistikos būrelyje“⁵¹, jame aptardavo modernistinę literatūrą, meną.

Jaunimo dalyvavimą kraštotyros draugijose, turistų klubuose, kurie tapdavo „nacionalistinių pažiūrų propagavimo tribūna“, KGB traktavo kaip sovietinei ideologijai priešišką veiklą. KGB pareigūnai nuolat pabrėždavo nacionalistiškai nusiteikusių asmenų žalingą poveikį jaunimui per kraštotyros ir turistų klubus – „jie skatina nacionalinio egoizmo ir išskirtinumo jausmus, skatina rinkti faktus ir įrodymus apie lietuvių tautos rusifikaciją“⁵². Lietuvos KGB operatyvinės veiklos dokumentuose buvo nuolat fiksuojami panašaus pobūdžio faktai, mėginama kontroliuoti aktyvią kraštotyrinę, etnografinę veiklą⁵³. Valdžia bijojo šios „kenkėjiškos“ veiklos formos, kuri taikliai buvo įvardyta kaip „organizacija be organizacijos“⁵⁴. Natūralu, kad totalitarinės sistemos sąlygomis legalios, valdžios sankcionuotos visuomeninės draugijos tapdavo KGB domėjimosi objektu. Iki tol, kol jomis atvirai nesidomėjo valstybės saugumo sergėtojai, jos galėjo skiepyti jaunimui tautinės idėjas. Aktyvius „kenkėjiškos“ veiklos vykdytojus KGB profilaktiškai apdoroavo. Nepavyko rasti duomenų, kad tik už šią veiklą kas nors būtų patrauktas baudžiamojon atsakomybėn.

Nelegalus jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui vyko įvairiomis formomis: buvo rašomi antisovietiniai šūkiai ant sienų, pašomos karikatūros, rengiami ir platinami antisovietiniai lapeliai. Didžiausią nerimą saugumo organams keldavo Lietuvos Nepriklausomybės šventė. Būtent Vasario 16-ąją ne tik didžiausiuose Lietuvos miestuose, bet ir provincijoje slaptos jaunimo grupelės arba pavieniai asmenys iškeldavo tautinės vėliavas, išplatindavo antisovietinius lapelius.

Be pavienių jaunimo pasipriešinimo atvejų, mėginta sukurti ir pagrindines jaunimo organizacijas.

Negausioje istoriografijoje dažnai minima septintojo dešimtmečio pradžioje Vilniaus 16-osios vidurinės mokyklos grupės moksleivių įkurta pagrindinė organizacija „Laisvoji Lietuva“⁵⁵. Ši organizacija buvo įkurta 1958 m. rudenį, o 1961 m. kovo mėn. KGB ją išaiškino⁵⁶. Vienas iš narių steigėjų – Vladas Šakalys. Organizacijai priklausęs Romualdas Ragaišis savo prisiminimuose teigė, kad iš viso organizacija turėjo 30 narių⁵⁷. KGB išaiškino 16 organizacijos narių⁵⁸. Tai viena masiškiausių nagrinėjamojo laikotarpio antisovietinė jaunimo organizacija, turėjusi tam tikrą struktūrą, programą, įstatus, prisaikos tekstą. „Laisvosios Lietuvos“ nariai privalėjo mokėti nario mokestį, dalyvauti susirinkimuose. Kaip teisme teigė V. Šakalys, viena iš organizacijos sukūrimo priežasčių – Vengrijos įvykiai⁵⁹. Organizacijos tikslas buvo kovoti dėl Lietuvos atsiskyrimo nuo Sovietų Sąjungos, siekti Lietuvos nepriklausomybės. „Laisvajai Lietuvai“ vadovavo V. Šakalys, 1960 m. jį pakeitė Algimantas Vidmantas Baltrūnas. V. Šakalys jau iki organizacijos sukūrimo buvo patekęs

į KGB akiratį, nes dar 1955 m. (būdamas 13 metų) Vilniuje išplatino 20 antisovietinių lapelių⁶⁰.

Kaip ir daugelis kitų jaunimo organizacijų, „Laisvosios Lietuvos“ nariai antisovietines nuostatas išreiškėdavo tradiciniais metodais. „1958 metų lapkričio mėnesį, naktį iš 6 į 7 dieną Vilniuje ant Petro–Povilo bažnyčios supančios sienos, Vilniaus valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto, pirmos ir antros vidurinių mokyklų pastatų, Pedagoginio instituto kieme esančio garažo sienų, Gedimino aikštės laikrodžio bokšto <...> raudonais dažais, stambiomis raidėmis buvo užrašyti analoginio antitarybinio turinio šūkiai“⁶¹.

1960 m. balandžio 29 d. organizacijos dalyviai nuplėšė 11 Lietuvos SSR ir SSRS valstybinių vėliavų; kaip patys vėliau aiškino KGB tardytojams, šis veiksmas buvo idėjinio pobūdžio, nes vėliavos buvo okupuotos Lietuvos simbolis⁶². 1960 m. gegužės 1-osios švenčių išvakarėse Kalnų parke organizacijos nariai iškabino tautinę vėliavą.

Šios organizacijos vardu 1960 m. pabaigoje Vilniuje ir Kaišiadoryse buvo išplatinta apie 800 antisovietinio turinio lapelių, kuriuose raginama kovoti su sovietų valdžia. Tais pačiais metais organizacijos lyderiai savo mokykloje įkūrė „savišvietos“ grupę⁶³. Jai priklausę vienuoliktos klasės moksleiviai diskutuodavo lietuvių literatūros, istorijos temomis (pagrindinė tema – nepriklausomos Lietuvos istorija), tarptautinės politikos klausimais.

Aktyviausi „Laisvosios Lietuvos“ dalyviai buvo patraukti baudžiamojon atsakomybėn. V. Šakalys, V. Vosylis nuteisti laisvės atėmimu 6 metams, Romualdas Ragaišis, Stanislovas Žvirgždas – 4 metams⁶⁴.

1970 m. gruodžio 4 d. Klaipėdoje už analogiškais veiksmais pasireiškusią antisovietinę veiklą buvo nuteisti Jonas Šilinskas, Stasys Balkaitis, Aleksas Alfonsas Pašilis⁶⁵. Antisovietinė organizacija susikūrė 1966 m. pabaigoje Klaipėdos 12-ojoje vidurinėje mokykloje. Organizacijos tikslas – „antitarybinė propaganda ir agitacija“, kuri buvo skleidžiama platinant antisovietinius lapelius. Organizacijai priklausė 12 mokinių. Po vienerių veiklos metų ji buvo KGB išaiškinta, visi jos nariai profilaktiškai apdoroți⁶⁶. Moksleiviai nukentėjo ir 1969 m., kai vėl mėgino suburti pagrindinę organizaciją „Lietuvos išlaisvinimo komitetas“⁶⁷. Klaipėdos mieste 1969–1970 m. jie išplatino apie 800 lapelių, kuriuose buvo raginama kovoti su sovietų valdžia, burtis į pagrindines patriotines organizacijas⁶⁸. Šios organizacijos pastangomis Klaipėdoje suplevėso trys tautinės vėliavos su antisovietiniais šūkiais.

Antisovietinės moksleivių grupės ir organizacijos kūrėsi visoje Lietuvoje – ne tik didžiausiuose miestuose, bet ir provincijoje. 1972 m. pradžioje išaiškinta Kelmės aštuonmetėje mokykloje veikusi organizacija „Naujoji Nepriklausoma Lietuva“⁶⁹. 1972 m. gegužės mėn. Šiauliuose antisovietinius lapelius paršė ir išplatino Šiaulių 10-osios vidurinės mokyklos moksleivės – Livaitė, Valatkaitė, Jamantaitė (iš viso 12 mokinių)⁷⁰. Tais pačiais metais Kaune Vasario 16-osios proga išplatintų keturių antisovietinių lapelių autorė buvo aštuonmetės mokyklos mokytoja Vištakaitė⁷¹.

Ne mažiau aktyviai sovietų valdžiai priešinosi ir Lietuvos studentai. Studentų opozicinės nuotaikos išryškėjo Vilniaus universitete, Pedagoginiame institute, Valstybinėje konservatorijoje ir

kitose aukštosiose mokyklose. Vien 1966 m. aukštosiose mokyklose buvo išplatinta 120 antisovietinių atsišaukimų⁷².

1965 m. Lietuvos valstybinės konservatorijos studentas Jonas Volungevičius subūrė grupę jaunimo kovai su sovietine santvarka⁷³. Tarp aktyvesnių narių buvo Alvydas Petras Šeduikis, Airija Gudelytė, Algirdas Valentinas Kaliūnas. J. Volungevičius su pagalbininkais studentų bendrabučiuose išplatino apie 150 antisovietinių lapelių, ant Konservatorijos stendų lentos išklijavo politinio pobūdžio karikatūras. Taigi šios antisovietinės akcijos visiškai identiškos anksčiau aptartoms, tačiau antisovietinės grupės narių veiklai būdinga tai, kad buvo rašomi antisovietiniai laiškaitsišaukimai Estijos ir Latvijos aukštųjų mokyklų studentams. Juose buvo raginama kartu kovoti dėl Baltijos valstybių išlaisvinimo⁷⁴. Akivaizdu, kad grupės nariai pasisakė už nepriklausomos Lietuvos atkūrimą.

Saugumiečiai itin greitai susekė šią antisovietinę grupę, maždaug po metų A. P. Šeduikis buvo nuteistas 5 metams, o J. Volungevičius – 4 metams griežto režimo pataisos darbų kolonijos⁷⁵.

1963 m. Vilniaus universitete buvo mėginama įkurti organizaciją „Lietuvos pozityvistų solidarumas“⁷⁶. Svarbu tai, kad jos veikloje dalyvavo VU vokiečių kalbos dėstytojas Jonas Vytautas Žukauskas. Ši organizacija išsiskyrė iš kitų ne tik neįprastu pavadinimu, bet ir originalia programa. Kaip teigė organizacijos dalyviai, jų veiklos tikslas – siekti politinio ir ekonominio Lietuvos savarankiškumo arba net absoliutaus Lietuvos atsiskyrimo nuo Sovietų Sąjungos, be to, organizacijos ideologijos kūrėjai

mėgino suformuluoti naujos pozityvistinės visuomenės sukūrimo idėją⁷⁷. Pozityvistinę visuomenę jie suprato kaip teisingą, teigiamą. Organizacijos lyderių Vytauto Berentos ir Jono Vytauto Žukausko rengtoje programoje pateikiami teoriniai samprotavimai apie politiką, ekonomiką, teisę. Tai absoliučiai utopinis valstybės, visuomenės modelis. Kai kurie terminai ir idėjos akivaizdžiai rodo marksistinės ideologijos poveikį programos kūrėjams. Ekonominė organizacijos programa grindžiama nacionalinės nuosavybės principu, joje numatoma visiškai panaikinti „žmogaus išnaudojimą žmogumi ir žmogaus išnaudojimą valstybe“. Programos autoriams trūko kompetencijos aptariant, pavyzdžiui, ekonomikos sistemų funkcionavimo ypatybes: teigiama, kad kapitalistinė gamybos sistema kaip ir fašistinė yra viena biurokratiškiausių ir nenašiausių⁷⁸. Ateities valstybės vizijoje pabrėžiamas nacijos vaidmuo, nacija visuomenės formuotėje suprantama kaip šeima, kuri kalba viena kalba, turi bendrus papročius, savo kultūrą, istoriškai susiformavusią nacionalinę teritoriją, nacionalinius gamybinius santykius. Visa Lietuvos Respublikos žemė, jos teritorijoje esančios pramonės įmonės – nacijos nuosavybė.

Vis dėlto iš plataus programos teksto neaišku, kokią ateities visuomenės santvarką mėginama siūlyti. Kritikuojamas komunizmas, „pavergiantis, naikinant žmogaus asmenybę“, bet vietoj vienos neįgyvendinamos visuomenės sanklodos siūloma kita, ne mažiau utopinė ideologija: „žmogus yra virš politinės ideologijos <...>. Tikėjimas žmogaus protu, laisvos nacijos idėja, <...> socialinis ir nacinis teisingumas – štai

mūsų politinė ideologija“⁷⁹. Ateities visuomenės modelyje galima išvelgti anarchizmo doktrinos elementų, pabrėžiamas visuomenės pranašumas prieš visokias politines struktūras, prieš valstybę. Programoje teigiama, kad „valstybė – tai politinis įrankis palaikyti valstybinį, tautinį ir socialinį engimą“⁸⁰. Programos pabaigoje atvirai deklaruojamas valstybinės ir privačios nuosavybės likvidavimas bei pačios valstybės panaikinimas. „Lietuvos pozityvistų solidarumo“ nariai negailestingai kritikuoja biurokratizmą, kuris būdingas tiek kapitalistinei, tiek socialistinei sistemai, tačiau net savo sukurtame ateities visuomenės modelyje neišvengia biurokратиškumo. Didžiąją programos dalį sudaro organizacijos struktūros aptarimas. Aukščiausias vadovaujamas organas – Nacitūra, susidedanti iš Solidarumo lyderio, Solidarumo ideologijos inspiratoriaus ir Kadro tarnybos viršininko; Nacitūrai būtų pavaldus Vykdomasis komitetas, pastarajam pavaldus – Generalinis štabas, kurį renka vietiniai štabai⁸¹.

Nors šios jaunimo organizacijos ideologijoje iš pirmo žvilgsnio ne itin išreikštos tautinės nuostatos, vis dėlto organizacijos dalyviams kėlė rūpestį lietuvių rusifikavimo problema, jie idealizavo Lietuvos praeitį, žavėjosi tarpukario Lietuva. Ši studentų organizacija iš daugelio kitų išsiskyrė tik jaunatviškai išradinga, originalia ateities visuomenės viziją perteikiančia programa.

1974 m. kovo mėn. už dalyvavimą pagrindinėje politinėje organizacijoje buvo nuteisti penki asmenys: Antanas Gintautas Sakalauskas, Šarūnas Žukauskas, Izidorius Rudaitis, Vidmantas Povilionis, Aloyzas Mackevičius⁸². Organizacijos nariai planavo leisti pagrindžio

leidinį pavadinimu „Varpas“ arba „Naujasis varpas“⁸³. Nors planuojamo leidinio pasirinktas pavadinimas rodo liberaliai tautinę orientaciją, šios organizacijos nariai vadovavosi daugiau tautine ideologija. Leidinyje planuota spausdinti istorinės, kraštotyrinės tematikos straipsnius. Viena iš šios jaunimo organizacijos užduočių buvo savišvieta. Jos nariai skaitė Aleksandro Solženycino, tarpukario Lietuvos politikos veikėjų Stasio Raštikio, Petro Klimo atsiminimus. Antisovietiniuose atsišaukimuose, pasirašytuose „Jaunosios Lietuvos Sąjungos“ vardu, iškeliamas Lietuvos nepriklausomybės siekis, kviečiama „savo kasdieniniu gyvenimu, mintimis ir darbais“ įsitraukti į laisvės kovą⁸⁴.

Jaunimo organizacijų kūrimasis ir jų veikla ypač suaktyvėjo po 1972 m. gegužės mėn. įvykių Kaune. 1972 m. gegužės 14 d. Kauno muzikinio teatro skverelyje sušukęs „Už Lietuvą“ susidegino Romas Kalanta⁸⁵. Ši auka yra laikoma politinio protesto išraiška. Susideginimas kaip protesto forma tuo metu buvo gana paplitusi. Ją 1968 m. pasirinko Janas Palachas, protestuodamas prieš sovietų invaziją į Čekoslovakiją.

Kai kurie autoriai teigia, kad R. Kalanta priklausė jaunuolių grupei, kurios nariai tragiško įvykio išvakarėse traukė burtus, kam vykdyti protesto savižudybę, be to, siekta, kad ši protesto akcija sutaptų su JAV prezidento R. Niksono vizitu į Maskvą⁸⁶. Tiesioginių įrodymų, kad R. Kalanta galėjo būti susijęs su konkrečia organizuota jaunimo grupe, nepavyko rasti, išskyrus vieno įvykio liudininko – V. Matulaičio profilaktinio apdorojimo metu duotus parodymus, kuriuose teigiama, kad per susideginimą šalia R. Kalantos stovėjo būrys ilgaplau-

kių jaunuolių, kurie stengėsi neleisti suteikti pagalbos degančiam R. Kalantai⁸⁷. KGB dokumentuose užfiksuota informacija rodo, kad 1972 m. JAV prezidento R. Niksono vizito metu Lietuvos KGB ypač baiminosi dėl respublikoje galimų antisovietinių išpuolių; per agentūrinį tinklą KGB pareigūnai buvo gavę informacijos, kad Vilniaus, Kauno hipių atstovai rengiasi vykti į Maskvą ir Leningradą, todėl buvo imtasi griežtų saugumo priemonių, įsakyta uoliau sekti aktyviausius hipius, opoziciškai nusiteikusius kunigus, Lietuvoje gyvenančius žydų aktyvistus⁸⁸. Visa tai rodo politinio protesto (R. Kalantos susideginimas) bei jo sąmoningo organizavimo galimybę. Nors sudėtinga nuspėti ir analizuoti tikrąsias R. Kalantos savižudybės priežastis, aišku viena, kad politiniai šio poelgio motyvai yra visiškai realūs.

R. Kalantos susideginimas, slapta laidotuvių ceremonija Kaune sukėlė spontaniškus protesto veiksmus, kurie buvo vieni masiškiausių Sovietų Sąjungos mastu. Gegužės 18–19 d. politinėse demonstracijose dalyvavo keli tūkstančiai žmonių, jie sukėlė tikras riaušes Kauno gatvėse⁸⁹. Mieste pasirodė atsišaukimai „Tegyvuoją nepriklausoma Lietuva“, „Tegyvuoją gegužės 18“ (Kaune vykusią demonstracijų data)⁹⁰. Demonstracijos buvo aiškiai tautinės pakraipos, jų metu buvo keliamas šūkis „Laisvę Lietuvai“. Demonstracijų dalyviai nebuvo vien studentai – tradiciškai jie visada buvo politiškai aktyvūs, – bet ir jauni Kauno darbininkijos atstovai. KGB ir vidaus kariuomenės pastangomis jaunimo maištas buvo nuslopintas, suimta daugiau kaip 400 žmonių, 50 iš jų patraukta administracinėn, 10 – baudžiamojon atsakomybėn⁹¹.

Kauno įvykių atgarsiai greitai pasklido po visą Lietuvą. Vilniuje, Klaipėdoje, Šiauliuose, Šilalės, Telšių, Ukmergės ir kituose rajonuose padaugėjo antisovietinių lapelių platinimo atvejų. Kai kuriuose miestuose buvo mėginta suorganizuoti panašias masines antisovietines akcijas. Gegužės 27 d. Šiauliuose prie Lenino paminklo buvo susprogdintas sprogstamasis paketas, akciją įvykdė jauni Šiaulių gamyklų darbininkai Algimantas Kairys, Edmundas Raila, Vladas Gricius⁹². Savo pasiaiškinimuose jie teigė, kad šiais veiksmais norėjo sukelti panašias į Kauno demonstracijas⁹³.

Iš KGB ataskaitų matyti, kad 1972 m. Vilniaus mieste už antisovietinius veiksmus buvo profilaktiškai apdoroji 94 jaunuoliai, 60 iš jų – studentai⁹⁴. Tais pačiais metais Vilniuje 9 dėstytojai neteko darbo, 18 studentų buvo pašalinti iš aukštųjų mokyklų, 11 – iš VLKJS gretų⁹⁵. Ši statistika rodo, kad 1972 m. itin dažnos antisovietinės akcijos, inspiruotos Kauno įvykių, buvo akibrokštas Lietuvos KGB. Maskvai, taip pat ir Lietuvos žmonėms buvo stengiamasi įrodyti, jog visa tai tėra eilinis chuliganizmas. Net oficialiojoje Lietuvos spaudoje pasirodė straipsnis, kuriame buvo mėginama diskredituoti R. Kalantą ir politinių akcijų dalyvius⁹⁶. R. Kalanta buvo vadinamas psichiniu ligoniu, o demonstracijoje dalyvavę aštuoni jaunuoliai, patraukti baudžiamojon atsakomybėn – kriminaliniais nusikaltėliais.

R. Kalantos pasiaukojimas nebuvo užmirštas ir vėlesniais metais. Jo žūties metinės sukeldavo daug rūpesčių KGB. R. Kalanta tapo pasipriešinimo simboliu, apie jį buvo kuriami eilėraščiai, jis buvo laikomas tikru lietuvių tautos kankiniu (lyginamas su kunigaikš-

čiu Margiriu) ir galbūt net sektinu pavyzdžiu kitiems.

Lietuvoje 1972–1973 m. įvyko dar 13 panašaus pobūdžio savižudybių. KGB pareigūno ataskaitoje teigiama, kad visi tie žmonės buvo arba psichiniai ligoniai, arba alkoholikai⁹⁷. Tarp tų 13 savižudybių galėjo būti ir politinių savižudybių. 1972 m. gegužės 29 d., praėjus dviem savaitėms po R. Kalantos susideginimo, Varėnoje, prieš tai iškėlęs trispalvę, susidegino Stonys; tų pačių metų birželio 3 d. Kaune susidegino Andrius Andriuškevičius⁹⁸. Istoriografijoje, remiantis pagrindžio spauda, be R. Kalantos, politinėmis savižudybėmis laikomos Mindaugo Tomonio (1975 m. lapkričio 5 d.) ir Antano Kalinausko (1976 m. rugpjūčio 10 d.) mirtys⁹⁹. (1990 m. balandžio 26 d., protestuodamas prieš Sovietų Sąjungos vykdomą blokadą, Maskvoje susidegino Stanislovas Žemaitis.)

A. Štomas, analizuodamas to laikotarpio lietuvių politinę sąmonę, pažymėjo, kad Lietuvos mąstančioji visuomenė po R. Kalantos susideginimo suskilo į dvi grupes – kalantininkus ir antikalantininkus; autorius šiose pozicijose išvelgia rezistentų gretose nuolat egzistavusių du skirtingus požiūrius į rezistencinės veiklos būdus – „konservacinį“ ir „aktyvistinį“¹⁰⁰. Antikalantininkai, t.y. konservatyvaus požiūrio atstovai, teigė, kad tokie aktyvūs veiksmai tik sustiprina Maskvos kontrolę, „per tokius veiksmus statomos į pavojų optimalios tautos išsaugojimo sąlygos“¹⁰¹. Kalantininkai, kurių, A. Štomo manymu, buvo mažuma, sveikino R. Kalantos žygį ir po jo kilusias demonstracijas. Jie buvo įsitikinę, kad „teigiamos R. Kalantos poelgio pasekmės istorinėje perspektyvoje žymiai persvers visus tuos neigiamus, ta-

čiau laikinus neigiamo pobūdžio reiškinius“¹⁰². Ir išties, nors R. Kalantos susideginimas buvo dramatiškiausios bei drastiškiausios formos protestas prieš sovietinį režimą, bet pozityvus momentas išvelgiamas būtent rezonanse, kurį visuomenėje sukėlė jaunuolio pasiaukojimas. Tai suaktyvino nacionalinę opoziciją Lietuvoje ir ypač jaunuomenės opoziciją. Ši politinė savižudybė buvo suvokiama kaip jaunimo protestas, įkvėpęs daugelį kitų priešintis sovietiniam režimui. Neįmanoma tokių spontaniškų aktyvizmo apraiškų vertinti griežtai teigiamai ar neigiamai, nes jas inspiravo nuoširdžios emocijos, nepasiduodančios kontrolei.

Vienas iš Kauno įvykių padarinių galėtų būti 1972 m. lapkričio mėn. Šilutėje įkurta pagrindinė jaunimo organizacija „Laisvę Lietuvai“; jos steigėjas Algirdas Mirauskas 1972 m. gegužės mėn. dalyvavo Kauno įvykiuose ir buvo jų liudininkas¹⁰³. Kaltinamojoje išvadoje pažymima, kad būtent Kauno įvykiai paskatino priešišką sovietinei santvarkai pažiūrų susiformavimą. Vienas iš A. Mirauskui pateiktų kaltinimų – dalyvavimas 1972 m. gegužės 18 d. Kauno mieste „grupiniuose veiksmuose, kuriais buvo šiurkščiai pažeista viešoji tvarka“¹⁰⁴. Šios organizacijos, kaip ir daugelio kitų, tikslas – platinti antisovietinio turinio lapelius, kelti tautines vėliavas. Siekta Lietuvos išstojimo iš Sovietų Sąjungos. Įdomi organizacijos struktūra. Buvo sudarytos šešios grupės ir paskirti jų vadai. Saugumo grupė turėjo rūpintis saugumu iškeliant vėliavas, diversinė – platinti antisovietinius lapelius, literatūrines grupes vadas turėjo verbuoti naujus narius, sukurti lapelių tekstus, parašyti priesaiką, organizacijos himną

ir įstatus, tiekimo grupė – aprūpinti organizacijos dalyvius reikalingomis priemonėmis. Be šių grupių, dar buvo įsteigtos politinio švietimo ir išdo grupės. Dalyviai numatė priimti į organizaciją ir kitų tautybių asmenis – estus, latvius, ukrainiečius, išskyrus rusus, „nes tarybinė santvarka yra jų atstovų įkurta“¹⁰⁵. Visa tai rodo ryžtingą organizacijos dalyvių nusiteikimą priešintis režimui ir griežtai tautines jų nuostatas.

Dar vienas nesėkmingas mėginimas sukelti panašius neramumus užfiksuotas Kalvarijoje. Ten buvo platinami antisovietiniai lapeliai, kuriuose agituoja vyti „iš savo žemės bolševikus, <...> padėti Kauno draugams“¹⁰⁶. Kai kurie lapeliai pasirašyti „Jaunųjų lietuvių sąjungos“ vardu. Šios antisovietinės veiklos dalyviai buvo tik trys asmenys: Algirdas Degutis, Valdemaras Kupčinskas ir Vladas Poviliūnas¹⁰⁷.

IŠVADOS

Septintojo–aštuntojo dešimtmečio jaunimo pasipriešinimą suaktyvino 1956 m. įvykiai Vengrijoje, 1968 m. – Čekoslovakijoje, Lenkijoje bei R. Kalantos politinis protestas 1972 m. Pagrindinė jaunimo pasipriešinimo forma – organizuotas pasipriešinimas. Jaunimo grupių ir organizacijų veikla apėmė antisovietinių lapelių rašymą ir platinimą, tautinių vėliavų kėlimą, SSRS ir LSSR vėliavų niekinimą, antisovietinių šūkių rašymą viešose vietose. Dėl šių radikalių ir šiek tiek drastiškų aktyvumo apraiškų jaunimo organizacijas KGB gana greitai išaiškindavo. Jų veikla tetrukdavo daugiausia dvejus trejus metus. Po Kauno demonstracijų susikūrusios pagrindinės organizacijos būdavo dar greičiau susekamos.

Visuose be išimties antisovietinių lapelių tekstuose propaguojamos tautinės idėjos, rašoma apie rusifikacijos žalą, „lietuviškos dvasios atėmimą“, Lietuvos didžiosios praeities niekinimą, idealizuojamas nepriklausomos Lietuvos laikotarpis. Tėvynės nepriklausomybės poreikis yra vienas iš esminių tautinio judėjimo bruožų. Lietuvos jaunimo politinis idealas – nepriklausoma Lietuva. Radikalus ir tiesioginis Lietuvos nepriklausomybės idėjos propagavimas buvo pagrindinė antisovietinių lapelių tema. Dažniausiai tai buvo išreiškiama šūkiais „Šalin sovietus, laisvę Lietuvai“, „Ruoškites kovai už Lietuvos išlaisvinimą“, „Tegyvuoja laisva ir nepriklausoma Lietuva“, „Broliai, sujunkime širdis, rankas ir protus šventai kovai už laisvę Lietuvos“¹⁰⁸.

Organizacijoms būdingi skambūs pavadinimai („Laisvoji Lietuva“, „Lietuvos išlaisvinimo komitetas“, „Laisvę Lietuvai“), kiekviena organizacija turėjo tam tikrą struktūrą, įstatus, programą, prisaikdinimo ritualą ir slapyvardžius. Kartais, jaunatviško maksimalizmo vedami, organizacijos dalyviai kurdavo drastiškus, nerealius kovos užmojus – suorganizuoti perversmą Lietuvoje, apsiginkluoti savigynos tikslais.

Jaunimo pasipriešinimo judėjimas, pasireiškęs aktyviu antisovietinių nuotaikų, politinių siekių demonstravimu, buvo ne mažiau reikšmingas už „profesionalių“ rezistentų, disidentų veiklą. Kiekvienas antisovietinis veiksmas liudijo egzistuojančią opoziciją sovietinei sistemai. Jaunimo pasipriešinimas sudarė sąlygas vėlesnei rezistencinės, disidentinės kovos evoliucijai.

(Tęsinys kitame numeryje)

Nuorodos

¹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), baudžiamoji byla Nr. 47756/3, t. 1–25.

² Ibid., baudžiamoji byla Nr. 47753/3, t. 1–18.

³ Ibid., Nr. 47725/3, t. 1–8.

⁴ Ibid., Nr. P-16649, t. 1–4.

⁵ Ibid., Nr. P-14140, t. 1–8.

⁶ Ibid., Nr. P-17371, t. 1–5.

⁷ Ibid., Nr. 47599/3, t. 1–6; Nr. 47599/3, t. 1–6; Nr. 47653/3, t. 1–4; Nr. 47524/3; Nr. 47637/3; Nr. 47668/3; Nr. P-1414, t. 1–9.

⁸ Ibid., f. K-1, ap. 3, b. 112, 658, 662; ap. 10, b. 377.

⁹ Asmenų, Lietuvos SSR AT nuteistų pagal LSSR BK 68 str. 1961–1987 m. sąrašas, ibid., ap. 46, b. 1654, l. 3.

¹⁰ Lietuvos laisvės lygos tautinės tarybos narių sąrašas, ibid., b. 1747, l. 33–35.

¹¹ *Nenugalėtoji Lietuva. Antisovietinis pogrindis. Kalba dokumentai* (toliau – *Nenugalėtoji Lietuva*), Vilnius, 1993, t. 1–2.

¹² *Tikinčiųjų teisėms ginti Katalikų komiteto dokumentai*, Vilnius, 1994.

¹³ „Lietuvos nacionalinio liaudies fronto deklaracija“, *Europos lietuvis*, 1976, Nr. 29, l. 3; „Balsas iš Lietuvos“, *Europos lietuvis*, 1979, Nr. 19, p. 3.

¹⁴ *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika*, Čikaga, 1975–1976, t. 3.

¹⁵ *Aušra*, Čikaga, 1977–1980, t. 1–3.

¹⁶ *Laisvės šauklis*, 1976–1977, Nr. 1–5.

¹⁷ *Vytis*, 1979, Nr. 1–3.

¹⁸ *Perspektyvos*, 1978–1979, Nr. 1–17.

¹⁹ T. Venclova, *Vilties formos. Eseiistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.

²⁰ G. K. Vaigauskas, *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, Vilnius, 1992.

²¹ J. P. Kedys, *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991*, Klaipėda, 1994; R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės – priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992; V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994.

²² A. Liekis, „Antisovietinis pogrindis ir Lietuvos nepriklausomybė“, *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 5–146.

²³ V. Gurskis, *Lietuvių laisvės kovos. 1940–1990 (istorijos bruožai)*, Vilnius, 1996.

²⁴ A. Terleckas, *Didysis sąmokslas prieš Lietuvą*, Kaunas, 1996.

²⁵ J. Bagušauskas, „Lietuvos jaunimas laisvės kovoje“, *Lituanica*, Vilnius, 1992, Nr. 2, p. 59–69.

²⁶ N. Gaškaitė, „Jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, Nr. 19, p. 5–53.

²⁷ A. Jakubčionis, „Pasipriešinimo genezė“, *Katalikų pasaulis*, 1997, Nr. 3, p. 22–24.

²⁸ L. Aleksejeva, *Istorija inakomyslija v SSSR. Noveišij period*, Moskva, 1992.

²⁹ Th. Remeikis, *Opposition to soviet rule in Lithuania. 1945–1980*, Chicago, 1980.

³⁰ V. S. Vardys, *The catholic church, dissent and nationality in soviet Lithuania*, New York, 1978.

³¹ A. Štromas, *Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos* (toliau – *Politinė sąmonė Lietuvoje*), London, 1980.

³² V. Alantas, *Romas Kalanta. Gyvieji deglai Nemuno slėnyje*, Cleveland, 1976.

³³ A. Lieven, *Pabaltijo revoliucija. Estija, Latvija, Lietuva – kelias į nepriklausomybę* (toliau – *Pabaltijo revoliucija*), Vilnius, 1995.

³⁴ V. S. Vardys, op. cit.

³⁵ „Taškento konferencijos rekomendacijos“, *Pasaulio lietuvis*, 1979, Nr. 11–12, p. 37–39.

³⁶ G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 66.

³⁷ V. Tininis, op. cit., p. 79.

³⁸ *Žmogaus teisių apsauga: Pagrindiniai tarptautiniai dokumentai*, Vilnius, 1989, p. 39–84.

³⁹ *Helsinkioje dviženije*, New York, 1982, s. 15.

⁴⁰ Asmenų, Lietuvos SSR AT nuteistų pagal LSSR BK 68 str. 1961–1987 m., sąrašas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1654, l. 3.

⁴¹ *Nenugalėtoji Lietuva*, t. 1, p. 397.

⁴² Ibid., p. 374.

⁴³ G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 65.

⁴⁴ Ibid., p. 74.

⁴⁵ Ibid., p. 79.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ N. Gaškaitė, op. cit., p. 12.

⁴⁸ G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 80.

- ⁴⁹ A. Terleckas, op. cit., p. 35.
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ N. Gaškaitė, op. cit., p. 11–12.
- ⁵² G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 80.
- ⁵³ LSSR KGB agentūrinio-operatyvinio ir tardymo darbo 1972 m. ataskaitos medžiaga, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 658, l. 77.
- ⁵⁴ G. K. Vaigauskas, op. cit., p. 79.
- ⁵⁵ J. Bagušauskas, „Lietuvos jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas“, *Lituanistica*, 1992, Nr. 2, p. 68.; V. Tininis, op. cit., p. 88; A. Liekis, op. cit., p. 15.
- ⁵⁶ Kaltinamoji išvada V. Šakalio, A. V. Baltrušio, V. Vosylio, R. J. Ragaišio baudžiamojoje byloje (toliau – kaltinamoji išvada), LYA, baudžiamoji byla Nr. P-17371, t. 5, l. 189, 174.
- ⁵⁷ A. Liekis, op. cit., p. 15.
- ⁵⁸ Kaltinamoji išvada, LYA, baudžiamoji byla Nr. P-17371, t. 5, l. 174.
- ⁵⁹ Lietuvos TSR Aukščiausiojo teismo posėdžio protokolas, ibid., l. 249.
- ⁶⁰ Kaltinamoji išvada, ibid., l. 180–181.
- ⁶¹ Ibid., l. 173–174.
- ⁶² Lietuvos TSR Aukščiausiojo teismo posėdžio protokolas, ibid., baudžiamoji byla Nr. P-17371, t. 5, l. 257.
- ⁶³ Kaltinamoji išvada, ibid., l. 175.
- ⁶⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiojo teismo nuosprendis, ibid., kontrolinio stebėjimo byla Nr. P-17371, l. 170.
- ⁶⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiojo teismo nuosprendis, ibid., baudžiamoji byla Nr. 47599/3, t. 6, l. 145.
- ⁶⁶ KGB tardymo skyriaus viršininko pranešimas, ibid., f. K-1, ap. 10, b. 377, l. 62.
- ⁶⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiojo teismo nuosprendis, ibid., baudžiamoji byla Nr. 47599/3, t. 6, l. 146.
- ⁶⁸ Daiktiniai įrodymai, ibid., t. 5, l. 4–50.
- ⁶⁹ LSSR KGB Šiaulių miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1972 m., ibid., f. K-1, ap. 3, b. 662, l. 42.
- ⁷⁰ Ibid., l. 54.
- ⁷¹ LSSR KGB agentūrinio-operatyvinio ir tardymo darbo 1972 m. ataskaitos medžiaga, ibid., b. 658, l. 67.
- ⁷² N. Gaškaitė, op. cit., p. 12.
- ⁷³ Kaltinamoji išvada A. P. Šeduikio, J. Volungevičiaus baudžiamojoje byloje, baudžiamoji byla Nr. 47484/3, t. 3, l. 133–134.
- ⁷⁴ J. Volungevičiaus apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 163.
- ⁷⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiojo teismo nuosprendis, ibid., t. 3, l. 240.
- ⁷⁶ Kaltinamoji išvada J. V. Žukausko baudžiamojoje byloje, ibid., baudžiamoji byla Nr. 47524/3, l. 224.
- ⁷⁷ J. Žukausko apklausos protokolas, ibid., l. 38.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Ibid., l. 29.
- ⁸⁰ Daiktiniai įrodymai, ibid., l. 199–11.
- ⁸¹ Ibid., l. 199–5, 6.
- ⁸² Kaltinamoji išvada A. G. Sakalausko, Š. Žukausko, I. Rudaičio, V. Povilionio, A. Mackevičiaus baudžiamojoje byloje, ibid., baudžiamoji byla Nr. 47668/3, t. 8, l. 41.
- ⁸³ I. Rudaičio apklausos protokolas, ibid., t. 3, l. 68.
- ⁸⁴ Daiktiniai įrodymai, ibid., t. 7, l. 264–1.
- ⁸⁵ V. Alantas, op. cit., p. 14.
- ⁸⁶ V. S. Vardys, op. cit., p. 173.
- ⁸⁷ LSSR KGB Šiaulių miesto skyriaus pažyma apie V. Matulaičio profilaktinį apdorojimą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 112, l. 44.
- ⁸⁸ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas 1972 04 25, ibid., l. 50–53.
- ⁸⁹ Th. Remeikis, op. cit., p. 118.
- ⁹⁰ V. Tininis, op. cit., p. 96.
- ⁹¹ LSSR KGB agentūrinio-operatyvinio ir tardymo darbo 1972 m. ataskaitos medžiaga, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 658, l. 64.
- ⁹² Ibid., l. 54.
- ⁹³ Ibid.
- ⁹⁴ Ibid., l. 81.
- ⁹⁵ Ibid.
- ⁹⁶ P. Jankauskas, A. Marcinkevičius, „Tvarkos ardytojai nubausti“, *Tiesa*, 1972, spalio 5.
- ⁹⁷ LSSR KGB agentūrinio-operatyvinio ir tardymo darbo 1972 m. ataskaitos medžiaga, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 658, l. 73.
- ⁹⁸ V. Alantas, op. cit., p. 61.
- ⁹⁹ A. Liekis, op. cit., p. 18.

¹⁰⁰ A. Štromas, *Politinė sąmonė Lietuvoje*, London, 1980, p. 72.

¹⁰¹ Ibid., p. 73.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Kaltinamoji išvada A. Mirausko, B. Vilčiausko, V. Valiaus, K. Ruplėno, V. Vaitkaus baudžiamojoje byloje, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47653/3, t. 4, l. 138.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ A. Mirausko apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 115, 162.

¹⁰⁶ Daiktiniai įrodymai, ibid., baudžiamoji byla Nr. 47637/3, l. 19.

¹⁰⁷ Kaltinamoji išvada A. Degučio, V. Kupčinsko, V. Poviliūno baudžiamojoje byloje, ibid., l. 192–198.

¹⁰⁸ Daiktiniai įrodymai, ibid., baudžiamoji byla Nr. P-17371, t. 4, l. 166-1, 166-92; Nr. 47484/3, t. 2, l. 183; Nr. 47599/3, t. 6, l. 4–50.

Živilė Račkauskaitė

THE YOUTH ANTI-SOVIET RESISTANCE MOVEMENT IN LITHUANIA IN THE SEVENTIES AND EIGHTIES

S u m m a r y

The events in Hungary in 1956, in Czechoslovakia and Poland in 1968, and R. Kalanta's act of protest by burning himself to death in Kaunas in 1972, boosted the youth movement against the Soviet regime in Lithuania. Underground youth organisations, as a rule, had resounding names such as: "The Free Lithuania," "The Committee for the Freedom of Lithuania" or "Freedom for Lithuania!". Each organisation had its own structural pattern, regulations, programme and putting on oath ritual. The members of these organisations had their own code names. Their activities were focused on printing and distributing

anti-Soviet leaflets. Those leaflets very radically and openly disseminated the idea of Lithuania's independence. The youth organisations were responsible for a continuous appearance of anti-Soviet slogans in public places. They also hoisted national flags on pre-war Lithuania's national holidays and desecrated the USSR and the Soviet Lithuania's flags.

The youth resistance movement and its drastic expression of anti-Soviet moods was none the less important than the dissidents' movement in the fight for the independence of Lithuania.

Stasio Lozoraičio ir VLIK'o santykiai (1947–1948)

Diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio (bei kitų pasiuntinių¹⁾ ir Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK'o)² santykių epopėja turėjo išskirtinę vietą lietuvių išeivijos politinėje sąmonėje. Tai – dvi lygiagrečiai, ta pačia linkme ėjusios, tačiau iš principo tarpusavyje nesutarusios politikos linijos. Lietuvos diplomatijos šefas S. Lozoraitis ir VLIK'as bei jų tarpusavio santykiai buvo ašis, apie kurią sukosi beveik visa penktajame–šeštajame dešimtmėčiais Europoje gyvenusi lietuvių politinė išeivija. Nors ir turėdami skirtingus statusus, tiek S. Lozoraitis su kitais pasiuntiniais, tiek VLIK'as buvo vieno likimo susaistyti ir išgyveno tą patį valstybės netekties jausmą, tačiau tarpusavio bendradarbiavimas trukdavo tik tol, kol nesusikryžiuodavo jų politiniai interesai. VLIK'as nepripažino S. Lozoraičio kaip Lietuvos diplomatijos šefo ir „Kybartų aktų“ tituliaro. Antra vertus, Lietuvos pasiuntinius piktino tai, kad VLIK'as, planuodamas pasiskelbti Lietuvos egziline vyriausybe išeivijoje, taip pat siekė Lietuvos pasiuntinių subordinacijos.

Prieš nagrinėjant šią temą derėtų trumpai atskleisti įvykių priešistorę.

1940 m. birželio 1 d. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys nusiuntė visiems pasiuntiniams šifruotą telegramą: „Jeigu čia mus ištiktų katastrofa, tai užsieniuose likusios mūsų diplomatijos šefu laikykite Lozoraitį, pirmuoju pavaduotoju Klimą, antruoju Šaulį“³.

Nepadėjus tvirto juridinio pagrindo (nebuvo parengtas nei prezidento, nei vyriausybės dekretas), buvo skubiai *ad hoc* sukurtos iki tol neegzistavusios diplomatijos šefo pareigos. Viena priežasčių, paskatinusi J. Urbšį parašyti telegramą, buvo tuometinė „karšta“ Lietuvos padėtis, nes kiekvieną momentą grėsė okupacija. Galima daryti prielaidą, kad J. Urbšys pats ėmėsi iniciatyvos ir pasitaręs su prezidentu, neperžengdamas užsienio reikalų ministro kompetencijos ribų, įtaigiai (tai rodo telegramoje pavartotas žodis „laikykite“) paskyrė S. Lozoraitį diplomatijos šefu.

Dėl J. Urbšio telegramos formuluotės tarp Lietuvos pasiuntinių nekilo jokių nesusipratimų ar kolizijų. Užsienio reikalų ministro pavedimą S. Lozoraitis 1940 m. birželio 28 d. aptarė su dr. Jurgiu Šauliu, o liepos 4 d. – su Kaziu Škirpa⁴. Pastarasis vėliau rašė, kad jam pačiam „nebuvo kilę jokios abejonės dėl suminėtos telegramos legalumo bei suderinamumo su Lietuvos įstatymais, taip pat dėl jos tikslingumo kaip instrukcijos veikiančiai užsienyje mūsų diplomatijai“⁵. Karo sąlygomis S. Lozoraičiui Italijoje buvo sudėtinga aktyviai veikti, nes tuo metu iš Romos susisiekti su kitais kraštais, išskyrus „ašies“ valstybes, buvo beveik neįmanoma, todėl diplomatijos šefo funkcijas jis laikinai perdavė neutralioje Šveicarijoje gyvenančiam savo pavaduotojui dr. J. Šauliui, kuris šias pareigas ėjo

nuo 1942 m. pradžios iki 1945 m. lapkričio 15 d.⁶

Pirmieji nesutarimai dėl diplomatijos šefo institucijos kilo su 1945 m. Vokietijoje savo veiklą atkūrusiu Vyriausiuoju Lietuvos išlaisvinimo komitetu. Mykolas Krupavičius laiške S. Lozoraičiui teigė, kad VLIK'as pirmą kartą apie J. Urbšio telegramą išgirdo iš S. Lozoraičio 1946 m. liepos 21–27 d. Berne vykusioje pirmojoje pasiuntinių ir VLIK'o konferencijoje⁷, nors kun. prof. Ladas Tulabai 1945 m. spalio mėn. S. Lozoraičiui pasakė, kad VLIK'as yra informuotas apie J. Urbšio telegramą⁸. S. Lozoraitis užsienio reikalų ministro J. Urbšio paskyrimą suprato ne tik kaip vadovavimą diplomatinei tarnybai, tačiau ir, ištikus katastrofai, kaip užsienio reikalų tvarkymą, o tai kirtosi su VLIK'o interesais, nes pastarasis taip pat to siekė. Tarkime, Latvijoje 1940 m. gegužės 17 d. Ministrų kabinetas, praradus valstybingumą, nepaprastuosius įgaliojimus suteikė Latvijos pasiuntiniui Londone Karliui Reinholdsui Zarinšui. Latvijos pasiuntinio veiklos sritis buvo apibrėžta septyniais punktais: ginti Latvijos interesus, duoti nurodymus kitoms Latvijos pasiuntinybėms, tvarkyti pasiuntinybių kontroliuojamą valstybės turtą, atleisti pasiuntinius bei misijų personalą, panaikinti pasiuntinybes (išskyrus JAV), skirti delegatus į susirinkimus ir konferencijas, taip pat, esant sudėtingoms aplinkybėms, savo įgaliojimus perduoti Latvijos pasiuntiniui JAV Alfredui Bilmaniui⁹. Šis paskyrimas buvo patvirtintas tik Latvijos vyriausybės kanceliarijos vadovų, tačiau tarp latvių išeivių nesukėlė tokio neigiamo rezonanso kaip S. Lozoraičio atvejis.

Dar viena S. Lozoraičio ir VLIK'o nesutarimo priežastis buvo „Kybartų aktai“. Jo ištakos siekia 1940 m. rudenį,

kai Prezidentas Antanas Smetona būdamas Šveicarijoje pareiškė, kad neketina likti Europoje. Tada tarp pasiuntinių kilo diskusijos dėl valdžios tęstinumo išsaugojimo. Manyta, jog galbūt Vokietija, kilus karui su Sovietų Sąjunga, norėtų „sumegzti valstybės tęstinumo giją Lietuvoje“¹⁰, taigi tuomet galėjo būti tikslinga Europoje turėti A. Smetonos įpėdinį. Tokiais sumetimais A. Smetona 1940 m. lapkričio 23 d. pasirašė valstybinius aktus, vėliau pavadintus „Kybartų aktais“. Šie aktai buvo pasirašyti atgaline data – 1940 m. birželio 15 d. A. Smetona, remdamasis Lietuvos Konstitucijos 97 ir 71 straipsniais, pirmuoju aktu iš pareigų atleido Antaną Merkį bei jo sudarytą Ministrų Tarybą ir ministru pirmininku paskyrė S. Lozoraitį; antruoju aktu pavedė S. Lozoraičiui pavaduoti respublikos prezidentą¹¹. Buvusio Lietuvos atstovo prie Tautų Sąjungos ir vieno iš „Kybartų aktų“ liudininkų Edvardo Turausko žodžiais tariant, aktai buvo sudaryti „vieninteliam ir išimtinam atvejui bei eventualumui: kada vokiečiai, susikibę su sovietais ir norėdami pasaulio akyse pademonstruoti diametrališkai priešingą politiką Sovietų Sąjungos praktikuotajai Pabaltijy, ims ieškoti Lietuvos nepriklausomos valstybės tęstinumo nešėjų <...>. Apie jokią bendresnę, platesnę, visuotinesnę tų „aktų“ reikšmę nebuvo kalbos – nei prieš juos pasirašant, nei po jų sudarymo“¹². Po A. Smetonos žūties (1944 m. sausio 9 d.) S. Lozoraičiui kilo idėja pasiremti „Kybartų aktais“. 1944 m. vasario 26 d. jis laiške klausė dr. J. Šaulio, ar tikslinga su aktais supažindinti JAV ir Didžiosios Britanijos valstybių vadovus. Dr. J. Šaulys atsakė, kad „Prezidentas paliko teisėtą įpėdinį, kurio pavardę paskelbsime, kai leis karo sąlygos“¹³. Jau tų pačių metų liepos 16 d. Povilas Žadeikis telegramo-

je dr. J. Šauliui minėjo, kad liepos 2 d. JAV valstybės departamentui praneštas „Kybartų aktų“ turinys¹⁴.

Tarptautinėje aplinkoje S. Lozoraitis „Kybartų aktais“ pasirėmė tik vieną kartą, kai 1945 m. rugsėjo 19–20 d. nusiuntė laiškus Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir JAV valstybių vadovams. Tikėtina, jog šitaip S. Lozoraitis siekė įteisinti Prezidento A. Smetonos pasirašytus aktus didžiausią politinį vaidmenį vaidinusiose valstybėse ir kartu sustiprinti savo išskirtinumą prieš VLIK'ą.

1946 m. pavasarį S. Lozoraitis dar kartą pasirėmė aktais – paskyrė dr. J. Šaulį, E. Turauską ir dr. Albertą Gerutį Lietuvos delegacijos nariais į paskutinį Tautų Sąjungos posėdį, tačiau minėti nariai paskyrimu nepasinaudojo ir pačių aktų niekam nepateikė¹⁵.

S. Lozoraičiui „Kybartų aktai“ buvo tarsi įrankis, kuriuo jis mėgino pasipriešinti atviram VLIK'o siekiui savintis vienvaldžio „lyderio“ teises. Nors „Kybartų aktais“ daugiau ir nebuvo pasiremta, tačiau jų neigiamas aspektas buvo nuolat jaučiamas.

1945 m. balandžio 18 d. VLIK'as Viurcburge parengė memorandumą sąjungininkų kariuomenės vyriausiajam vadui gen. Duaitui Deividui Eizenhauiui (pasiuntiniams buvo išsiuntinėti memorandumo nuorašai). Jame diplomatai įvardyti kaip priklausantys nuo VLIK'o ir pabrėžtas komiteto kaip vienintelės ir vyriausiosios Lietuvos išsivadavimo organizacijos išskirtinumas: „Lietuvos diplomatiniai atstovai, esantys įvairiose šalyse, subordinuojasi Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui“¹⁶. Kiek anksčiau, 1944 m. vasario 16 d., VLIK'as atsisaukimu paskelbė deklaraciją¹⁷, kuria nubrėžė savo politinės veiklos gaires. Remiantis deklaracija tą pačią dieną

VLIK'o vardu buvo parašytas laiškas Lietuvos pasiuntiniams ir konsulams¹⁸, kuriame komitetas prisistatė kaip pagrindinė tuo metu Lietuvoje buvusi pasipriešinimo (rezistencinė) organizacija: „VLIK-o, kaip vienintelės politinės vadovybės Lietuvoje, nurodymai yra autoritetingi ir vykdomi“¹⁹.

Galima prielaida, kad VLIK'as laiške Lietuvos pasiuntiniams ir konsulams bei memorandumu gen. D. Eizenhauiui, subordinuodamas sau kitų valstybių tebepripažįstamus Lietuvos pasiuntinius, nežinojo nei apie 1940 m. birželio 1 d. J. Urbšio telegramą pasiuntiniams, nei apie 1940 m. lapkričio 23 d. pasirašytus „Kybartų aktus“, kuriais remdamasis S. Lozoraitis tarsi sujungė tris pagrindines valstybės aukščiausiosios valdžios institucijas – užsienio reikalų ministro (diplomatijos šefas), ministro pirmininko ir prezidento. 1945 m. liepos 3 d. VLIK'e buvo parengtas pareiškimas, kuriame atsispindėjo VLIK'o siekis savo veiklą apibrėžti Seimo kompetencijos ribomis. Tame pareiškime VLIK'as įsipareigojo priimti laikinuosius valstybės Konstitucijos nuostatus pagal 1922 m. Lietuvos Konstitucijos principus²⁰.

* * *

Nagrinėjamos temos chronologinės ribos – 1947–1948 m. Tuo laikotarpiu S. Lozoraičio ir VLIK'o santykiams didelę įtaką darė Lietuvos pasipriešinimo judėjimas. Po Antrojo pasaulinio karo išeivijos ryšiai su kraštu dėl įvairių priežasčių buvo gana komplikuoti, todėl tiek Lietuvos pasiuntiniams, tiek VLIK'ui buvo sunku suprasti tuometinę Lietuvos pasipriešinimo judėjimo situaciją. Šio darbo tikslas – remiantis kai kuriais dar nepublikuotais S. Lozoraičio, dr. Stasio Antano Bačkio ir dr. A. Geru-

čio archyvų dokumentais bei papildoma medžiaga atskleisti Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio ir VLIK'o santykius Lietuvos pasipriešinimo judėjimo kontekste.

Kaip rodo pasitarimų protokolai, apie Lietuvos pasiuntinių ir VLIK'o siekį užmegzti ryšius su Lietuvos pasipriešinimo judėjimu pirmą kartą kalbėta antrojoje pasiuntinių ir VLIK'o konferencijoje, įvykusioje 1947 m. rugpjūčio 5–10 d. Paryžiuje²¹. Viename konferencijos posėdžių buvo aptariamas pasipriešinimo vaidmuo Lietuvoje. Nei VLIK'as, nei pasiuntiniai neturėjo patikimų žinių apie tikrąją padėtį krašte. Turint galvoje tuometinio VLIK'o vicepirmininko Stepono Kaminsko (nepriklausomoje Lietuvoje buvęs Steponu Kairiu) pasakymą, kad pasipriešime dalyvauja 80 proc. tautos, kurią sieja ne tik bendros mintys, bet daugiau ar mažiau vienoda taktika, galima sakyti, jog VLIK'as mažai žinojo apie Lietuvos padėtį²². Daugiau nei tris valandas trukusiame posėdyje, kuriame kalbėta apie Lietuvos pasipriešinimo judėjimą, Vaclovas Sidzikauskas pareiškė, kad būtų naudinga užmegzti ryšius su aktyviuoju pasipriešinimu (apie pasyvųjį pasipriešinimą Lietuvoje nei VLIK'as, nei pasiuntiniai nebuvo informuoti), ir pabrėžė, kad tautos potencialo taupymo sumetimais krašte būtų tikslinga „nedėti vilčių vien į mišką“²³.

Panašios politikos laikėsi ir Lietuvos diplomatijos šefas S. Lozoraitis, kuris jau anksčiau, susirašinėdamas su Vyriausiojo Lietuvos atstatymo komiteto (toliau – VLAK'o) ideologu ir šio komiteto Informacijos centro nariu Stokholme Jonu Deksnium ir galbūt paveiktas pastarojo nuomonės, pritarė pasyviojo pasipriešinimo judėjimo minčiai, nes

skeptiškai vertino Lietuvoje vykusią ginkluotą kovą²⁴. Išskyrus anksčiau minėtą pasikeitimą bendromis idėjomis užmegzti ryšius su krašto pasipriešinimo judėjimu, Paryžiaus konferencijos posėdžiuose šis klausimas daugiau nebuvo nagrinėjamas.

Po Paryžiaus konferencijos apsilankęs VLIK'e, S. Lozoraitis nuvyko į Berną, ten 1947 m. rugpjūčio 27–30 d. susitiko su Lietuvos pasipriešinimo judėjimo atstovais užsienyje J. Deksnium ir dr. Algirdu Vokietaičiu. Jų susitikimas buvo planuojamas gerokai anksčiau prieš Paryžiaus konferenciją. Iš pradžių jie tarėsi susitikti Paryžiuje, tačiau negavę Prancūzijos vizų nusprendė pasimatyti Berne²⁵. J. Deksnys (jo ir dr. A. Vokietaičio kelionę finansavo bei organizavo anglų ir švedų žvalgybos²⁶) norėjo, kad apie jų planuojamą susitikimą nesužinotų išeivijos visuomenė²⁷. Tikriausiai J. Deksnys nenorėjo, kad apie susitikimą sužinotų VLIK'as.

Susitikimo Berne metu S. Lozoraičiui buvo perduotas Vyriausiojo Lietuvos ginkluotojo partizanų štabo specialiųjų įgaliotinių Vytauto (Jurgio Krikščiūno) ir Kęstučio (Juozo Lukšos) slapto laiškas, kuriame rašoma, jog „politinėje krašto vadovybėje bei ginkluoto pasipriešinimo jėgų štabe nebuvo ir nėra padarius kitų įgaliojimų, pavedimų ar pageidavimų, išskyrus tuos, apie kuriuos Tamsta buvai painformuotas A. Hektoro [J. Deksnys. – L. J.]“²⁸. Šis laiškas galėjo sustiprinti J. Deksnio pozicijas Lietuvos diplomatijos šefo S. Lozoraičio akyse ir parodyti, kad Lietuvos pasipriešinimo judėjimo vadovybė juo pasitiki.

Susitikimo metu S. Lozoraitis buvo supažindintas su Lietuvos pasipriešinimo judėjimu bei VLAK'o ir Bendrojo demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio

(BDPS) dokumentais. J. Deksnys, dr. A. Vokietaitis ir Vytautas Stanevičius-Staneika buvo pristatyti kaip krašto pasipriešinimo judėjimo atstovai užsienyje. Jie išdėstė Lietuvos pasipriešinimo vadovybės požiūrį į politinius išeivijos veiksmus: pasipriešinimo vadovybė, save laikiusi vyriausiąja lietuvių politine organizacija, nesiėmė konstitucinių funkcijų (aliuzija į VLIK'ą, kuris siekė vykdyti Seimo, o Vykdomoji taryba (toliau – VT) – vyriausybės funkcijas) ir pripažino, kad diplomatinė akcija ir vadovavimas jai priklauso pasiuntiniams, taigi išreiškė krašto pasitikėjimą ir norą bendradarbiauti su jais. Buvo pabrėžta, jog „krašto politinė vadovybė yra nuomonės, kad jokia lietuvių išeivių ar tremtinių organizacija, organizacijų junginiai neturi teisės pretenduoti į Lietuvos suverenumą ir tautos atstovavimą ar į vadovavimą tautai, o juo labiau imtis tokio vaidmens“²⁹.

S. Lozoraičio ir Lietuvos atstovų slapto pasitarimo turinys rodo, jog buvo siekiama sudaryti naują santykių grandinę (Lietuvos pasipriešinimo judėjimas – jo atstovai užsienyje – diplomatinė tarnyba) ir sumažinti VLIK'o įtaką išeivijai bei jo pretenzijas vadintis Lietuvos vyriausybe išeivijoje. VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus, S. Lozoraičio ir dr. J. Šaulio susitikimo 1947 m. rugsėjo 27 d. Lugane (Šveicarija) metu diplomatai pasakė M. Krupavičiui, kad sieks bendradarbiauti su VLIK'o informacijos centru Stokholme, nes, anot jų, VLIK'as nepalaiko ryšių su Lietuva ir dėl to komiteto veikla neturi realios bazės³⁰. VLIK'as dar iki pasitarimo Berne žinojo (tikėtina, jog VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius apie tai sužinojo iš buvusio vicekonsulo Ciuriche Stepono Garbačiausko), kad S. Lozoraitis pla-

nuoja susitikti su krašto atstovais, tačiau komitetą labiausiai papiktino tai, kad komiteto nariai nebuvo nei pakviesti į pasitarimą, nei informuoti apie jo eigą. M. Krupavičius iškėlė prielaidą, jog krašto vardu iš VLIK'o buvo norima atimti „politinę akciją“ ir perduoti ją diplomatomams³¹. Dr. J. Šaulys VLIK'o pirmininkui rašė, jog norint pasiekti, kad pasiuntiniai bei Lietuvos pasipriešinimo centras glaudžiai ir harmoningai bendradarbiautų, reikia išsižadėti VLIK'o „vyriausybinių pretenzijų“³².

Diplomatai ir VLIK'as skirtingai suprato 1946 m. Berno ir 1947 m. Paryžiaus konferencijų priimtas Seimo ir vyriausybės sąvokų sampratas. VLIK'as ir Vykdomoji taryba plačiai interpretavo Berno konferencijoje priimtą deklaraciją, jog VLIK'as vykdo Seimo, o VT – vyriausybės funkcijas. VLIK'o norą savarankiškai spręsti užsienio politikos klausimus rodo ir V. Sidzikausko 1947 m. kovo 14 d. raštas Lenkijos išeivijos vyriausybės užsienio reikalų ministrui dėl diplomatinių santykių užmezgimo ir jų formos nustatymo (V. Sidzikauskas pasirašė kaip einantis užsienio reikalų ministro pareigas). VLIK'as nuolat ir kryptingai siekė sudaryti Lietuvos vyriausybę išeivijoje, tačiau tam visą laiką priešinosi diplomatai. Pastarieji laikėsi nuomonės, kad „organas, kuriam leidžiama eiti vyriausybės funkcijas, nėra dar vyriausybė (kitais būdais taip ir pavadintas), o tik jos surogatas, atliekantis kaip ir, tarytum, vyriausybės funkcijas“³³. Diplomatai, nurodydami savo padėtį reziduojamose valstybėse, kaskart kartodavo, kad ne tik nėra sąlygų sudaryti išeivijos vyriausybę, bet ir laikas tam dar netinkamas. Jie nuogąstavo, kad jei VLIK'as, neturintis tarptautinės ben-

drijos pripažinimo, pasiskelbs išeivijos vyriausybę, tai turės neigiamos įtakos Lietuvos diplomatinėms atstovybėms darbui ir statusui.

Šioje situacijoje S. Lozoraičio ir krašto atstovų, ypač J. Deksnio, užmegzti ryšiai buvo naudingi abiem, tačiau 1947 m. pabaigoje pro „geležinę uždangą“ į Vakarus prasiveržę BDPS prezidiumo įgaliotiniai J. Lukša ir Kazimieras Pyplys pakeitė S. Lozoraičio ir J. Deksnio santykių raidą. Nors J. Lukša su K. Pypliu ir atvežė J. Deksniui patvirtinimą, kad jis yra pasipriešinimo judėjimo atstovas užsienyje ir BDPS prezidiumo narys, tačiau patys turėjo BDPS prezidiumo įgaliojimus sureguliuoti bei nustatyti VLIK'o ir J. Deksnio santykius³⁴.

1948 m. liepos 7–9 d. Baden Badene įvyko VLIK'o ir VT pasitarimas su krašto pasipriešinimo atstovais. VLIK'ui atstovavo: M. Krupavičius – pirmininkas, V. Sidzikauskas – VT pirmininkas, J. Kaminskas – VT vicepirmininkas, ir Juozas Brazaitis – VT narys; pasipriešinimo judėjimui – Skrajūnas (J. Lukša) – BDPS prezidiumo specialusis įgaliotinis, VLIK'o ir BDPS prezidiumo narys, J. Deksnys – Lietuvos pagrindinio atstovas užsienyje. Svečio teisėmis dalyvavo Jonas Pajaujis. J. Deksnys, remdamasis krašto vardu (tikriausiai tai darė savo iniciatyva) pageidavo, kad pasitarime dalyvautų S. Lozoraitis ir BDPS užsienio delegatūros atstovas³⁵, tačiau VLIK'o vadovai – M. Krupavičius ir J. Kaminskas – nesutiko pakviesti S. Lozoraičio į Baden Badeno pasitarimą³⁶. Galbūt S. Lozoraitis nebuvo pakviestas todėl, kad 1947 m. rudenį į Berne įvykusį jo paties ir krašto atstovų pasitarimą nebuvo pakviestas VLIK'as. Nors VT pirmininkas V. Sidzikauskas P. Ža-

deikiui ir Broniui Kaziui Balučiui minėjo, kad S. Lozoraitis yra laukiamas atvykstant į pasitarimą³⁷, tačiau vėliau laiške S. Lozoraičiui rašė, kad jo į pasitarimą nekvieta, nes iki susitikimo nebuvo aiškus nei pasitarimo pobūdis, nei atvykstančių pasipriešinimo judėjimo atstovų mandatai³⁸. Toks VT pirmininko nenuoseklumas aiškintinas paties V. Sidzikausko žodžiais, kad „Krivulė [Lietuvos pasipriešinimo atstovai užsienyje. – L. J.] susitikimo reikalu susirašinėjo su kun. Mykolu [Krupavičius. – L. J.] ir prof. Kaminsku. V. T. su visu tuo reikalu toje fazėje neturėjo nieko bendra“³⁹.

Liepos 9 d. Baden Badene pasitarimo dalyviai (be svečio teisėmis dalyvaujančio J. Pajaujo) pasirašė susitarimą, kuriuo VLIK'as ir VT buvo pripažinti kaip vadovaujantys Lietuvos laisvinimo kovai užsienyje organai ir turintys teisę sudaryti išeivijos vyriausybę be krašto pritarimo⁴⁰. Nors susitarimas užsienyje įsigaliojo nuo jo pasirašymo dienos, tačiau formaliai turėjo būti dar patvirtintas Lietuvos pasipriešinimo judėjimo vadovybės. 1950 m. gruodžio 10 d. iš Vilniaus buvo nusiųstas šifruotas laiškas (šifravo Julius Būtėnas), kuriuo paliudyta, kad krašto pasipriešinimo vadovybė patvirtino Baden Badeno susitarimą⁴¹.

Šis susitarimas ir Baden Badeno pasitarimas parodė, kad Lietuvos pasipriešinimo judėjimo vadovybė vis dėlto buvo labiau linkusi pirmenybę teikti VLIK'ui. Tokį pasirinkimą lėmė ir tai, kad Lietuvos diplomatai, reziduojantys Lietuvos okupacijos nepripažįstančiose valstybėse, turėjo ribotas galimybes laisvai veikti, todėl jų veiklos pobūdis labiau atitiko reprezentuojantį, simbolinį vaidmenį, besiremiantį tik nustatytomis diplomatinėmis normomis. Kita vertus, J. Lukšos suartėjimą su VLIK'u galėjo

lemti dvi priežastys: pirma, sutapo jo paties ir VLIK'e vyraujančio krikščionių demokratų bloko politinės pažiūros, antra, S. Lozoraičio rėmimąsi „Kybartų aktais“ krašto pasipriešinimo judėjimo vadovybė įvertino neigiamai – siejo tai su Lietuvoje visiškai nepopuliariu buvusiu A. Smetonos tautininkų režimu⁴². Baden Badeno susitarimu VLIK'as įgijo pretekstą būti pranašesnis S. Lozoraičio, saistančio save su J. Urbšio telegrama bei „Kybartų aktais“, ir kitų diplomatų atžvilgiu.

Lietuvos pasipriešinimo atstovas užsienyje Stasys Žymantas, slapyvardžiu Butautas (jam buvęs VLAKE'o ir BDPS prezidiumo narys J. Deksnys prieš išvykdamas į Lietuvą perdavė turėtus įgaliojimus), pasirašytą susitarimą įvertino neigiamai. Jis Prapuoleniui (J. Deksnui) pareiškė, kad „susitarimas neturi praktinės reikšmės, nes jis nesaisto ir negali saistyti oficialių Lietuvos valstybės valdžios atstovų užsieny – Lietuvos įgaliotų ministerių ir nepaprastų pasiuntinių“ ir kad „formaliai Lietuvos valstybė tebeegzistuoja ir dar tebeveikia jos konstitucinė santvarka, pagal kurią buvo akredituoti ir šiandien oficialiai tebeveikia atitinkamų vyriausybių pripažinti ir prie jų akredituoti Lietuvos įg. ministrai“⁴³. Atstovas taip pat išsakė pageidavimą, kad Lietuvos valstybės ir kovojančios tautos interesų gynimo politikai bei diplomatijai užsienyje vadovautų diplomatijos šefas S. Lozoraitis.

Prieš tai, kad J. Deksnys pasirašė Baden Badeno susitarimą, protestavo vienas jo bendražygių, laikęs save Lietuvos pasipriešinimo atstovu užsienyje – V. Stanevičius-Staneika. Jis laiške S. Lozoraičiui teigė, kad J. Deksnys „toli peržengęs krašto pavedimą ir autentiškų savo įgaliojimų ribas“⁴⁴.

Baden Badeno susitarimą skeptiškai įvertino buvęs pasiuntinys Vokietijoje K. Škirpa. Laiške Juozui Audėnui jis rašė, kad „krikams [krikščionims demokratams – L. J.] pavyko pertraukti Skrajūną [J. Lukšą – L. J.], buv. ateitininką po Krupo sutonu, bei pasirašyti Baden Badeno tariamą susitarimą, tikrą juoką ir kabaretinio triko popiergalį, iš kurio dabar juokiasi ir patys jo pasirašytojai, pagrindžio ryšininkai. Bet krikai tuo popiergaliu vis tik išdrįsta girtis, kaip kate su barškalių pūsle, siekdami nušalinti kitas sroves nuo ryšių su kraštu“⁴⁵.

1948 m. liepos 28 d. VT pirmininkas V. Sidzikauskas pakvietė S. Lozoraitį atvykti pasitarti dėl veiksmų, kurių vienas buvo išeivijos „vyriausybės sudarymo ir eventualaus prezentavimo“ klausimas⁴⁶. S. Lozoraitis atsakomajame laiške pasipiktinęs rašė, kad VLIK'as neleido jam susitikti su pagrindžio atstovais, ir pabrėžė, kad V. Sidzikausko teiginys: „Mes buvome tikri, kad Tamsta pasirodysit mūsų padangėj tuo laiku, kai pas mus viešėjo „Krivulė“ iš Rytų ir Šiaurės“⁴⁷, yra lengvapėdiškas, apgailėtinas ir neleistinas. V. Sidzikauskui pasiūlius atvykti ir aptarti bendrus reikalus, S. Lozoraitis pageidavo, kad VLIK'as pirmiausia pateiktų savo pasiūlymus, kuriuos jis galėtų aptarti su diplomatais⁴⁸.

Vėliau S. Lozoraitis ir dr. J. Šaulys pasirašė bendrą komunikatą. Jame pritarė pasiektam VLIK'o ir pasipriešinimo organizacijų atstovų susitarimui, kuris, jų manymu, išsprendė iki tol buvusius jų nesutarimus, tačiau apgailestavo, kad į Baden Badeno pasitarimą nebuvo pakviestas diplomatijos šefas S. Lozoraitis⁴⁹. Jie pabrėžė, kad VLIK'o ir krašto atstovų priimtas susitarimas „negali pakeisti Lietuvos Valstybės santvarkos, Lietuvos Atstovų įgaliojimų, jų pareigų

bei atsakomybės, išplaukiančių iš teisinės bei faktinės padėties, ar nustatyti jiems naują tarnybinės ar politinės priklausomybės tvarką, ar iš viso būti jiems privalomas⁵⁰. Lietuvos atstovas Paryžiuje dr. S. A. Bačkis kiek kitaip vertino Baden Badeno susitarimą. Jo nuomone, Baden Badeno rezultatai buvo rimtesni ir svarbesni negu traktavo S. Lozoraitis ir dr. J. Šaulys. Dr. S. A. Bačkis pasiūlė kuo greičiau su VLIK'u ir VT surasti *modus vivendi* dėl vieningos ir koordinuotos veiklos⁵¹. S. Lozoraitis laikėsi anksčiau išsakytos nuomonės, kad *modus vivendi* su VLIK'u tebeieškoma, „tačiau sunku jį rasti tame insinuacijų kely, ant kurio atsistojęs kun. Krupavičius B. [Baden. – L. J.] Badeno pasitarime“⁵².

1948 m. rugsėjo 3 d. VT pirmininkas V. Sidzikauskas nuvyko į Luganą (Šveicarija) ir informavo dr. J. Šaulį bei ten buvusį S. Lozoraitį apie Baden Badeno susitarimo aplinkybes, taip pat perdavė VLIK'o kvietimą atvykti į Vokietiją sureguliuoti santykių. V. Sidzikauskas, neturėdamas įgaliojimų tartis su diplomatais, pasiūlė išsiaiškinti tolesnę susitarimo procedūrą. S. Lozoraitis ir dr. J. Šaulys pakartojo anksčiau išreikštą nuostatą, kad VLIK'as ir VT patys suformuluotų savo pasiūlymus dėl tolesnio bendradarbiavimo⁵³.

1948 m. rugsėjo 7 d. posėdyje VT provizoriškai suformulavo pasiūlymus S. Lozoraičiui bendradarbiauti: VT reorganizuojama, kad atitiktų „Ministrų Tarybos egzilyje *inspe* sudėtį“; diplomatams atstovauja S. Lozoraitis (jam negalint – J. Šaulys), o krašto rezistencijai atstovauja „krašto reikalų ministerio, kurį pasiūlytų krašto rezistenciją sujungiąs organas“⁵⁴. Kol kas „Ministrų Taryba egzilyje“ turėjo veikti ankstesniu Vykdomosios tarybos pavadinimu, iki

politinė situacija būtų tinkama prisistatyti lietuvių išeivijos vyriausybės vardu. Diplomatus santykiai su Vykdomąja taryba turėjo būti grindžiami tokiu pačiu lygiu kaip vyriausybės ir diplomatinių atstovų, tačiau vėliau V. Sidzikauskas patikslino, kad tokie santykiai bus tik Vykdomajai tarybai tapus Ministrų Taryba išeivijoje⁵⁵. VLIK'as „Kybartų aktus“ „išaldė“ pabrėžęs, kad visiems pritarus jie galėtų būti panaudoti⁵⁶. Tai rodo, jog VLIK'as neakcentavo „Kybartų aktų“ nelegalumo (tai buvo išsakyta 1946 m. Berne įvykusioje pirmojoje Lietuvos pasiuntinių ir VLIK'o konferencijoje), o laikėsi nuosaikesnės linijos pažymėdamas, kad būtų galima juos panaudoti ateityje. P. Žadeikis vieningumo sumetimais ir pabrėždamas valstybės tęstinumo formalią liniją buvo linkęs nelaukti galimybės ateityje⁵⁷. Tikėtina, kad jis norėjo „Kybartų aktus“ panaudoti artimiausiu metu. Jo nuomone, jei S. Lozoraitis vadovautųsi tų aktų turiniu, tai padėtų suvienyti visas jėgas. Po Baden Badeno pasitarimų, VLIK'ui sustiprinus lietuvių išeivijoje savo padėtį ir autoritetą, tiesiog buvo nerealu tikėtis, kad P. Žadeikio mintys galėtų tapti realybe.

S. Lozoraičiui atvykti į VLIK'o būstinę sutrukdė 1948 m. spalio 10 d. dr. J. Šaulio mirtis, todėl jo susitikimas su VLIK'o ir VT vadovais buvo nukeltas po jų numatytos kelionės į JAV⁵⁸.

Dvišaliai S. Lozoraičio ir VLIK'o (taip pat VT) santykiai tiek 1947 m. vasarą vykusioje Paryžiaus konferencijoje, tiek vėliau daugiausia buvo grindžiami bendradarbiavimu su Lietuvos pasipriešinimo judėjimu. VLIK'o ryšių su kraštu sistema buvo labai silpna, todėl S. Lozoraitį suartėti su VLIK'o užsienio delegatūros atstovais paskatino tikslas užmegzti ryšį su Lietuva ir galbūt

noras sumažinti VLIK'o reikšmę ne tik tarp lietuvių išeivijos, bet ir Vakarų žvalgybų akyse. Antra vertus, prokatalikiškas VLIK'as, stipriai veikiamas savo pirmininko M. Krupavičiaus, turėjo ne mažesnių pretenzijų vadovauti nepriklausomos Lietuvos valstybės išlaisvinimui. Galima daryti prielaidą, kad viena esminių nesutarimų priežasčių buvo skirtinga tiek S. Lozoraičio (ir kitų Lietuvos pasiuntinių), tiek VLIK'o tuometinė padėtis. Pasiuntinių nuomone, jie buvo legitimiskai veikiantys Lietuvos valstybės teisiniai subjektai, juos pripažino kelių pagrindinių pasaulio valstybių vyriausybės. Antra vertus, A. Smetonos ir J. Urbšio suteikti įgaliojimai S. Lozoraičiui leido vykdyti savarankišką politiką. VLIK'as, daugiapartinis principu pagrindyje susiformavusi politinė organizacija, skelbėsi vykdomoji Seimo funkcija, o jo padalinys Vykdomoji taryba – vyriausybė. Tačiau VLIK'o nepripažino užsienio valstybės, jo pozicijas silpnino ir gana menki ryšiai su Lietuvos pasipriešinimo judėjimu.

Šiandien sunku pasakyti, kaip ši lietuvių išeivijos politinė drama būtų pakrypusi, jei Vakaruose nebūtų atsiradę nauji, turintys įgaliojimus Lietuvos pasipriešinimo judėjimo atstovai, kurie VLIK'ą pripažino vyriausiąja pasiprieši-

nimo organizacija užsienyje. Tuo remdamasis VLIK'as iš karto pradėjo kelti egzilinės vyriausybės sudarymo išeivijoje klausimą. Diplomatinis šefas taip pat buvo kviečiamas tai apsvarstyti⁵⁹. Tačiau S. Lozoraitis ir diplomatai, nesitikėdami, kad kitos valstybės pripažins egzilinę vyriausybę ir baimindamiesi galimos žalos, nesutiko su VLIK'o pageidavimu. VLIK'as, nepripažintas kitų valstybių, nedrįso vienašališkai pasiskelbti vyriausybe, nes be turinčių teisinį statusą diplomatų paramos būtų patyręs nesėkmę.

Esant tokiems nepastoviems S. Lozoraičio ir VLIK'o (taip pat – VT) santykiams, esminiai principai, įsitikinimai, savo padėties aktualinimas, pareigų suvokimo interpretavimas sunkino bendradarbiavimą politinėje išeivijos terpėje. Vis dėlto S. Lozoraitis ir VLIK'as niekada neabejojo, kad būtina atkurti Lietuvos valstybę. Lietuvos pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis tarpusavio santykius su VLIK'u apibūdino taip: „Nors mes, pasiuntiniai, kartais su VLIK'u susikertame dėl taktikos bei principų interpretavimo ir dažnai vieni laikomės už vienos pavadės, kiti už kitos, bet visa tai nekliudo bendrajai talkai, nes visi važiuojame viena linkme į Lietuvos nepriklausomybės atstatymą“⁶⁰.

Nuorodos

¹ Turima mintyje Lietuvos diplomatiniai atstovai, oficialiai tebetęsę diplomatinę veiklą ir po 1940 m. birželio 15 d. tose valstybėse, kurios nepripažino Lietuvos okupacijos.

² Tautos tarybos ir Vyriausiojo lietuvių komiteto pagrindu 1943 m. lapkričio 25 d. Lietuvoje buvo sudarytas bendras vyriausiasis pasipriešinimo centras Lietuvoje – VLIK'as, faktiškai sujungęs beveik visas to meto Lietuvos politines orga-

nizacijas bei okupacijos metu susikūrusius kovos sąjūdžius. 1944 m. vokiečių gestapui suėmus daugumą komiteto vadovų, VLIK'as persikėlė į Vokietiją, kur buvo įsteigta VLIK'o delegatūra. Galutinai atkurtas 1945 m. kovo 9 d. Viurcburge.

³ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant*, Kaunas, 1990, p. 12.

⁴ „Pasikalbėjimas su Lietuvos dipl. šefu S. Lozoraičiu“, *Dirva*, 1951, rugpjūčio 23; „Žodį turi diplomatų šefas“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1951, rugpjūčio 23; „Pasikalbėjimas su Lietuvos diplo-

matijos šefu ministriu Stasiu Lozoraičiu“, *Vienybė*, 1951, rugpjūčio 24; „Pasikalbėjimas su Lietuvos dipl. šefu S. Lozoraičiu“, *Tremtis*, 1951, rugpjūčio 28; „Pasikalbėjimas su Lietuvos dipl. šefu S. Lozoraičiu“, *Mūsų Lietuva*, 1951, rugsėjo 1; „Pasikalbėjimas su Lietuvos diplomatijos šefu S. Lozoraičiu“, *Britanijos lietuvis*, 1951, rugsėjo 7.

⁵ Min. K. Škirpos laiškas, *Dirva*, 1952, spalio 9.

⁶ S. A. Bačkis, „Lietuvos diplomatinė tarnyba (1940 06 15 – 1990 03 11)“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija*, Vilnius, 1997, t. 36, p. 5.

⁷ M. Krupavičiaus 1946 m. liepos 27 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁸ S. Lozoraičio 1945 m. spalio 16 d. atmintinė, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁹ *Resolution Concerning Emergency Authority*, No. 64; *The Occupation and Annexation of Latvia: 1939–1940. Documents and Materials*, Riga, 1995, p. 173–174.

¹⁰ A. Gerutis, „Kybartų aktai“, *Aidai*, 1976, Nr. 4, p. 166.

¹¹ Ibid, p.168.

¹² E. Turauskas, op. cit., p. 265.

¹³ A. Gerutis, op. cit., p. 170.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ E. Turauskas, op. cit., p. 266.

¹⁶ The memorandum of the Presidium of the Supreme Lithuanian Committee of Liberation to General D. Eisenhower, Supreme Commander of the Allied Expeditionary Forces, April 18, 1945, Nr. 75, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹⁷ VLIK'o deklaracija, *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, 1953, t. 1, p. 378.

¹⁸ Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto 1944 m. vasario 16 d. laiškas Lietuvos pasiuntiniams ir konsulams, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

¹⁹ Ibid.

²⁰ VLIK'o 1945 m. liepos 3 d. protokolas, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

²¹ Pirmoji Lietuvos pasiuntinių ir VLIK'o konferencija įvyko 1946 m. liepos 21–27 d. Berne.

²² Lietuvių tautos reikalams vadovaujančių veiksmų antrosios konferencijos devintasis posėdis, 1947 m. rugpjūčio 10 d., S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

²³ Ibid.

²⁴ L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, Vilnius, 1997, p. 220.

²⁵ J. Deksnio 1947 m. liepos 26 d. laiškas dr. J. Šauliui, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, dr. A. Geručio archyvas: Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas (VLAK'as) 1946–1948 m., f. 155–308.

²⁶ L. Mockūnas, op. cit, p. 223; J. Jakaitis, *Išdavystės keliu*, Vilnius, 1976, p. 193.

²⁷ J. Deksnio 1947 m. liepos 17 d. laiškas dr. J. Šauliui, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, dr. A. Geručio archyvas, f. 155–308.

²⁸ Vyriausiojo Lietuvos ginkluotojo partizanų štabo specialiųjų įgaliotinių Vytauto (J. Krikščiūno) ir Kęstučio (J. Lukšos) 1947 m. gegužės 24 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

²⁹ *Pro memoria* apie užsienyje likusios diplomatijos šefo S. Lozoraičio, iš vienos pusės, ir krašto rezistencijos atstovų J. Deksnio ir dr. A. Vokietaičio, iš kitos, pasitarimą 1947 m. rugpjūčio 27–30 d., ibid.

³⁰ L. Mockūnas, op. cit., p. 225.

³¹ M. Krupavičiaus 1947 m. spalio 5 d. laiškas dr. J. Šauliui, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, dr. A. Geručio archyvas, f. 155–308.

³² Dr. J. Šaulio 1947 m. spalio 14 d. laiškas M. Krupavičiui, ibid.

³³ Dr. J. Šaulio 1947 m. spalio 29 d. laiškas M. Krupavičiui, ibid.

³⁴ *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1996, p. 464–467.

³⁵ J. Deksnio 1948 m. gegužės 30 d. laiškas M. Krupavičiui ir J. Kaminskui, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, dr. A. Geručio archyvas, f. 155–308.

³⁶ L. Mockūnas, op. cit., p. 288; V. Sidzikausko 1948 m. rugpjūčio 25 d. laiškas B. K. Balučiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

³⁷ V. Sidzikausko 1948 m. liepos 5 d. laiškas P. Žadeikiui; V. Sidzikausko 1948 m. liepos 6 d. laiškas B. K. Balučiui, ibid.

³⁸ V. Sidzikausko 1948 m. liepos 28 d. laiškas S. Lozoraičiui, ibid.

³⁹ V. Sidzikausko 1948 m. rugpjūčio 25 d. laiškas B. K. Balučiui, ibid.

⁴⁰ Politinės Lietuvos laisvinimo vadovybės vieningumo reikalu susitarimas Baden Badene 1948 m. liepos 9 d., dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas; *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 493.

⁴¹ J. Brazaičio laiškas M. Krupavičiui (be datos), S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁴² 1948 m. liepos 7–9 d. Baden Badene įvykusio pasitarimo tarp VLIK'o ir krašto rezistencijos atstovų protokolas, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 492.

⁴³ Butauto 1949 m. balandžio 21 d. laiškas (nuorašas) Prapuoleniui, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

⁴⁴ V. Staneikos 1948 m. rugpjūčio 19 d. laiškas S. Lozoraičiui, dr. A. Geručio archyvas, f. 155–308.

⁴⁵ K. Škirpos 1951 m. lapkričio 16 d. laiškas J. Audėnui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁴⁶ V. Sidzikausko 1948 m. liepos 28 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ L. Mockūnas, *op. cit.*, p. 302–303.

⁴⁹ S. Lozoraičio ir dr. J. Šaulio 1948 m. rugpjūčio 22 d. raštas, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Dr. S. A. Bačkio 1948 m. rugpjūčio 27 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*

⁵² S. Lozoraičio 1948 m. rugsėjo 9 d. laiškas dr. S. A. Bačkui, *ibid.*

⁵³ V. Sidzikausko 1948 m. rugsėjo 3 d. *pro memoria*, *ibid.*

⁵⁴ V. Sidzikausko 1948 m. rugsėjo 12 d. laiškas P. Žadeikiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Ištrauka iš Vykdomosios tarybos 1948 m. rugsėjo 7 d. posėdžio protokolo Nr. 78, dr. S. A. Bačkio asmeninis archyvas.

⁵⁷ P. Žadeikio 1948 m. rugsėjo 27 d. raštas dėl Vykdomosios tarybos rugsėjo 7 d. protokolo, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁵⁸ „Demokratinio ir vadistinio principų tarpusavinė kova laisvinimo organizacijoje“, *I laisvę*, 1954, Nr. 2, p. 43.

⁵⁹ V. Sidzikausko 1948 m. rugpjūčio 18 d. laiškas S. Lozoraičiui, S. Lozoraičio asmeninis archyvas Romoje.

⁶⁰ P. Žadeikio 1948 m. rugsėjo 15 d. laiškas V. Rasteniui, *ibid.*

Laurynas Jonušauskas

THE RELATIONSHIPS BETWEEN STASYS LOZORAITIS AND THE CHIEF COMMITTEE FOR LITHUANIA'S LIBERATION IN 1947–1948

S u m m a r y

The character of the relations between Stasys Lozoraitis, the Head of Lithuania's diplomats in emigration, and the Chief Committee for Lithuania's Liberation played an exceptional role for the development of political mind of the Lithuanian emigrants abroad. S. Lozoraitis and the Chief Committee was the core, that consolidated the political mind of the Lithuanian emigrants in Europe in the fifties and sixties. That is why the

character of the relationships between these two bodies mattered so much for the Lithuanians abroad. The fact is, that the Chief Committee did recognise S. Lozoraitis as the Head of Lithuania's diplomats abroad. Despite of it, both S. Lozoraitis and the Chief Committee for Lithuania's Liberation had never doubted, that the independence of Lithuania had to be restored.

Žydų gelbėjimas

„Yra legenda, kad pasaulį laiko 36 teisuoliai. Jie niekuo nesiskiria nuo paprastų mirtingųjų ir dažnai nenujaučia esą teisuoliais. Bet jei nors vieno iš jų nebūtų kiekvienoje kartoje, žmogiškasis skausmas pražudytų net naujagimių sielas, ir žmonės uždustų nevilties jūroje. Teisuoliai – tai žmonijos širdis, į kurią, kaip į bedugnį šulinį, susirenka mūsų kančios“¹.

Žydų istorikas Ichakas Aradas rašė: „Per visą karą sąjungininkai (Vašingtonas, Maskva ir Londonas) nežengė nė žingsnio, kad išgelbėtų žūstančius žydus. Taip, jie kovojo su Vokietija ir pagreitino pergalę. Tačiau milijonai žydų visoje Europoje neturėjo laiko laukti pergalės. Iki savo pralaimėjimo fašistai spėjo sunaikinti 6 milijonus žydų“².

Ir toliau: „Okupuotoje Sovietų Sąjungos teritorijoje nebuvo organizuotos nei antifašistinio, nei kito pagrindinio judėjimo pagalbos žydams. Tokia, tegul ir nelabai didelės apimties, pagalba buvo kai kuriose Vakarų Europos šalyse ir lenkų pagrindiniame judėjime, kuriame egzistavo maža grupė „Žegota““³.

Sunku nesutikti su cituojamų eilučių autoriumi, jo išvadomis. Tuo labiau kad Ichakas Aradas tyrinėja atskirus žydų gelbėjimo atvejus bendrame jų naikinimo procese. Apžvelgus tuos atvejus įsitikini, kad gelbėjo ne tie, kurie garsiausiai kiekvienoje sankryžoje šaukia: „Tebūnie šviesa!“, o tie, kurie tamsoje sugebėjo išsaugoti trapią gyvybės žvakę.

Žydai atsidūrė lietuvių žemėse 14 amžiuje, valdant Gediminui, sunkiu Europos žydams laikotarpiu ir per šimtmečius sukūrė čia palyginti nedidelę, bet labai savitą bendruomenę, kuri ilgą laiką turėjo garbingą vietą visos žydų tautos istorijoje. Kiekvienoje naujoje vietoje žydų istorija buvo ne pradžia, o tik tęsinys bendros žydų tautos raidos, trunkančios daugiau kaip penkis tūkstančius metų. Remdamiesi tvirtu dvasiniu pagrindu ir sukaupia patirtimi, žydai niekur ir niekada absoliučiai neištirpo kitų tautų, tarp kurių gyveno, istorijoje. Jie adaptuodavosi naujoje aplinkoje, prisitaikydavo prie naujų sąlygų, bet išsaugodavo savo tikėjimą, kultūrą, istoriją. Ištiesos kartos žydų ir lietuvių gyveno, dirbo, augino vaikus kaimynystėje ir puikiai sutardavo tarpusavyje.

1939 m. Lietuvoje gyveno apie 240 tūkst. žydų*. Devyniasdešimt keturi iš šimto atgulė po velėna. Tokio tautos išnaikinimo Baltijos žemės nematė nuo prūsų sukilimų laikų.

ĮAMŽINTI, TIRTI IR AUKLĖTI

Žydų padavimuose kalbama apie „*lamed vov* – teisiuosius“, paprastus, kuklius žmones; jau vien būti šalia jų – laimė. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve saugomi dokumentai, nuotraukos, prisiminimai apie lietuvių, lenkų, rusų, baltarusių šei-

* Žr.: LTE, Vilnius, 1978, t. 4, p. 670.

mas, gyvenusias Lietuvos teritorijoje ir karo metais gelbėjusias žmones.

Gelbėtojų skyriaus archyve kaupiama Lietuvos ir užsienio spaudos informacija apie žydų gelbėjimo atvejus, susirašinėjimas su gelbėtojais ir išgelbėtaisiais ar jų giminėmis, kaimynais. Labai vertinami išgelbėtų žydų liudijimai, laiškai, nuotraukos. Visos bylos, kuriose sukaupta informacija apie gelbėtojų šeimas, numeruotos ir aprašytos⁴.

1953 m. Izraelyje specialiu Kneseto nutarimu buvo įkurtas Jad Vašemo Holokausto ir didvyriškumo atminties institutas. Jis siekia trijų tikslų: įamžinti, tirti ir auklėti. Jad Vašemas – tai tautos liūdesio paminklas. Institute peržiūrimi išlikusių gyvų žydų pristatyti dokumentai ir gelbėtojams suteikiamas Pasaulio Tautų Teisuolio vardas, jie apdovanojami atminimo medaliu ir garbės raštu, jų garbei Teisuolių alėjoje pasodinamas medis (žr. 1 pav.).

1975 m. vasario mėn. Onos ir Juozo Audėjų dukra Aldona Audėjūtė-Krutulis gavo laišką iš Izraelio⁵ (žr. 2 pav.).

1992 m. rugsėjo 23 d. pirmą kartą grupę gelbėtojų Lietuvos Prezidentas apdovanojo Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi (žr. 3 pav.). Šio apdovanojimo iniciatoriai – Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Vytautas Landsbergis ir Žydų muziejaus direktorius Emanuelis Zingeris.

...AŠ IŠLIKAU...

Gelbėjimą lėmė įvairios priežastys: politinės arba konjunktūrinės, visuomeninės, asmeninės arba konspiracinės, diplomatinės arba teritorinės, taip pat ir kitos, sunkiai klasifikuojamos, bet daugiausia subjektyvios.

Pažangiosios lietuvių inteligentijos atstovai neliko abejingi to sunkaus laikotarpio įvykiams. Taip Kipro Petrausko šeimoje išliko Siuzi Pomerancaitė. Dabar Siuzi-Danutė Pomerancaitė – Bostono universiteto profesorė. Žydų bendrijos surengtame susitikime su artimaisiais, pažįstamais ir bičiuliais ji pasakojo:

„Aš buvau niekada neverkiantis geto kūdikis. Kai tėveliai sužinojo, kad Kipro Petrausko šeima sutiko mane priklausti, jie gete surado daktarą, kuris suleido man migdančių vaistų. Vaistų dozė buvo tokia didelė, kad visi galvojo, ar aš užmigsiu, ar numirsiu. Aš užmigau, bet nujausdama, kad manęs laukia išsiskyrimas su tėvais, vis atsi-
busdavau. Mane įkišo į maišą su bulvėmis ir nešė iš geto. Būtent tuo momentu, kai vokiečių karininkas paklausė: „Kas čia yra?“, aš atsibudau; man turbūt trūko oro kvėpavimui ir aš pradėjau inkšti. Ponas Simonavičius, kuris mane nešė, atsakė – „maža kiau-
liukė“. Taip aš išsigelbėjau iš geto – kaip maža kiau-
liukė bulvių maiše.

O Petrauskai mane mylėjo taip, kad aš niekad nepagalvojau, jog turiu kitus tėvus. Kai aprašiau savo gyvenimą, prašydama suteikti Elenai Žalinkevičaitė-Petrauskienei Pasaulio Tautų Teisuolio vardą, parašiau, kad jos meilė man buvo karštesnė už saulę“⁶.

Respublikos nusipelnusi artistė Olga Kuzmina-Dauguvietienė Kaune slėpė ir globojo Ilją Tauberą, Solomoną Nabrickį, Borisą Voščiną, Margitą Stenderytę, Frumą Vitkinaitę, Irutę Bagrianskytę⁷.

Šiaulių burmistras Jackus Sondeckis išgelbėjo dabar žinomą ir garsų teatrologą Marką Petuchauską su motina⁸.

M. K. Čiurlionio duktė Danutė Zubovienė ir jos vyras Vladimiras Zubovas

WHOEVER SAVES ONE LIFE IS AS THOUGH HE HAD SAVED THE ENTIRE WORLD

זכירה סוד הגאולה
 (חכמה)
 Remembrance is the
 Secret of Redemption
 (Boat-Shem-Tov)

כל המקיים נפש אחת

תעודת כבוד

Certificate of Honour

THIS IS TO CERTIFY THAT IN ITS SESSION OF OCTOBER 25, 1994, THE COMMISSION FOR THE DESIGNATION OF THE RIGHTEOUS, ESTABLISHED BY YAD VASHEM, THE HOLOCAUST HEROES & MARTYRS' REMEMBRANCE AUTHORITY, ON THE BASIS OF EVIDENCE PRESENTED BEFORE IT, HAS DECIDED TO HONOUR

וזאת לתעודה שבישיבתה פיוס כ חשון תשנ"ד החליטה הוועדה לציון חסידיו אומות העולם שליד רשות המיסוד ושם על יסוד עדויות שהובאו לפניה לדעת כבוד ויקר ל

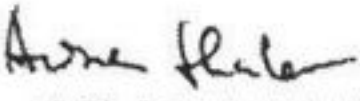
Stasys Žilėvičius

סטאסיס זיליביציוס

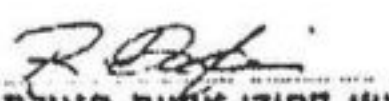
WHO, DURING THE HOLOCAUST PERIOD IN EUROPE, RISKED HIS LIFE TO SAVE PERSECUTED JEWS. THE COMMISSION, THEREFORE, HAS ACCORDED HIM THE DESIGNATION OF RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS. HIS NAME SHALL BE PROPERLY ENGRAVED ON THE HONOUR WALL IN THE GARDEN OF THE RIGHTEOUS, AT YAD VASHEM, JERUSALEM.

על אשור בשנות השואה באירופה עליו נפשו כבוד להצלת נפשות נרדפות מידי רודפיהם הענקיים את המדליה להצלת אומות העולם. שמו יונצח לעד על ידי כבוד בחורשת חסידיו אומות העולם ביד ושם.

Jerusalem, Israel
NOVEMBER 24, 1994

 בשם רשות הזיכרון יד ושם
 ON BEHALF OF THE YAD VASHEM DIRECTORATE

ניתן היום בירושלים
 כא בסלו תשנ"ד

 בשם הוועדה לציון חסידיו אומות העולם
 ON BEHALF OF THE COMMISSION FOR THE DESIGNATION OF THE RIGHTEOUS

WHOEVER SAVES ONE LIFE IS AS THOUGH HE HAD SAVED THE ENTIRE WORLD

Gerb. p. Aldona Krutulis

Praėjo 30 metų nuo to laiko, kai Lietuvoje buvo likviduota
naacistinė okupacija, kurios metu Jūs parodėte gilų humaniškumą
ir didvyriškumą, gelbėjant Rachilę ir Abėlę Feinšteinus

Mes, žydai, dabartiniai Izraelio piliečiai, pergyvenę klaidius
okupacijos metus Lietuvoje, aukštai vertiname Jūsų pasiaukojimą,
kai teikėte pagalbą persekiojamam žydai, statydami mirtinam pavojui
ne tik savo, bet ir savo artimųjų gyvybę.

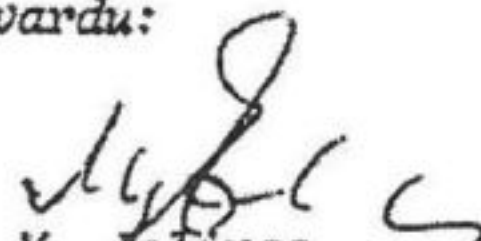
Žydų tautos istorija ilga, besitęsianti tūkstančius metų.
Bet mes visuomet minime ir nešiojame savo širdyse vardus tų,
kurie sunkiausiais laikais parodė esą tikri žmonės, - neišblėsta
jų istorinis atminimas, pagal mūsų tautinę tradiciją ^{jei} vadinami
"Pasaulio Teisuoliais, ant kurių laikosi pasaulis".

Ir Jūsų vardas nebus užmirštas.

Su gilia pagarba,

Išgelbėtųjų Lietuvos žydų vardu:

Gyd. F. Gurvičienė

M. Jėlinas
Rašytojas

J. Meras
Rašytojas

1975-II

3 pav. Lietuvos Respublikos Prezidento 1993 m. rugsėjo 20 d. dekretas dėl Vytauto Kaunecko apdovanojimo (po mirties) Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi

Kaune slėpė keletą žydų iš geto, juos globojo ir parūpino dokumentus. Tarp jų buvo M. ir D. Elinai, jų duktė Estera, Tamara Levi, Ruth Peer, Judita Zupavičienė-Sperling, Leonas Gurevičius, Anatolijaus Rozemblumo penkių asmenų šeima, Marija Kamberienė ir jos sūnus Aleksandras⁹.

Gydytoja Elena Kutorgienė ir jos sūnus Viktoras Kaune gelbėjo Gordonaitę-Lyrovienę, F. Švabaite ir kt.¹⁰

Palčinskų šeima Kaune slėpė ir globojo penkis Šulgaserių šeimos narius: Sarą, jos 1942 m. gimusią dukrą Violetą, brolius Bernardą ir Leoną ir jų žmonas. Poetė Violeta Palčinskaitė savo prisiminimuose rašo:

„...Gimti neturėjau teisės. Būtent tada mano geltonkasė senelė, visomis savo šaknimis atsirėmusi į lietuvišką kaimą, pasakė mano motinai – žydei: „Nežudyk. Karas greit baigsis, turėsime anūką...“ Tačiau karas baigėsi negreit. Mane slėpė spintoje ir baltinių pintinėje, nes menkiausias mano riksmas galėjo baigtis šeimos sušaudymu. Tai buvo labai retas atvejis, kai anyta gelbėjo marčią, rizikuodama savo vaikų gyvybe... Keista, bet mano tėvas retai kada užsimindavo apie tuos baisius laikus. Tik tą paskutinį kartą, kai ligos iškamutas tėvas kliedėjo priešmirtiniame patale, jis sugriebė mamos ranką ir sušuko: „Paimk mūsų vaiką ir bėk“. Tada, pokariniame Kaune, galbūt jam prisisapnavo anas geto sargybinis, kurį kažkada papirko už penkiasdešimt cigarų, kad galėtų perduoti maisto davinį saviškiams – už spygliuotos vielos...“¹¹

Kitas Lietuvos poetas Alfonsas Bukontas – taip pat išgelbėtas žydų vaikas. Apie savo gelbėtojus A. Bukontas prisimena:

„Rizikuodami savo gyvybe mane išūnijo ir augino Dapšių kaimo ūkininkai Marija ir Jeronimas Bukontai. Jų namuose aš buvau ne tik saugus, bet ir nepaprastai mylimas. Čia po kurio laiko mane slapta aplankė kunigas V. Martinuskus, pakrikštijo Alfonso vardu ir suteikė Bukonto pavardę. Po to, kažkam įskundus, kunigas turėjo rimtų nemalonumų su policija, tačiau laikėsi tvirtai ir laimėjo (taip rašė man viename laiške). Užėjus sovietų valdžiai Jeronimas Bukontas 1945 metais buvo suimtas ir ištremtas į Archangelsko lagerius, kur dėl nežmoniškų sąlygų 1948 metais mirė. Aš su savo antrąja motina Marija Bukontiene buvau įrašytas į buožių sąrašą ir turėjome būti išvežti į Sibirą. Turėjome slapstytis, ir tik taip išvengėme tremties. Mano motina darė viską, kad mano gyvenimas būtų kuo šviesesnis ir laimingesnis. Pati būdama beraštė, ji skatino mane mokytis, mylėti knygas ir būti garbingu“¹².

Tiek vaikus, tiek suaugusius pasiaukojamai gelbėjo lietuvių poeto Kazio Binkio šeima. Sunku šiandien pasakyti, keliems žmonėms mirtino pavojaus valandą padėjo Sofija Binkienė, jos dukterys Lilijana bei Irena, taip pat smuikininkas Vladas Varčikas. Pirmas Binkių priglauistas vaikas buvo Gita Judelevičiūtė. Jų namuose prieglobstį rado gydytojas M. Ginka, jo sūnus Kama, V. Rabinavičius, Stenderių šeima¹³.

Vaikų gydytojas Petras Baublys Kaune, vaikų namuose „Lopšelis“, gelbėjo geto vaikus T. Levinienę, V. Kacą, R. Milnerytę, Tamarą Ratnerytę, M. Kotlerį ir kt.¹⁴

Kauno profesorius Pranas Mažylis slapta gabeno iš geto mažamečius vaikus ir rūpinosi tolesne jų apsauga bei globa¹⁵.

Gelbėjo žydus Lietuvos kaimiečiai, pasibaisėję nežmoniškais žudynėmis. Žydai atbėgdavo iš sušaudymo vietų sužeisti, pusnuogiai ir rasdavo prieglobstį. Ypač daug žydų vaikų išliko paprastų ūkininkų šeimose. Lietuvos valstiečio sąmonėje buvo susiformavusi nuostata – kuo šeima didesnė, tuo ji bus turtingesnė, kai vaikai užaugs. Uršulės ir Vlodo Šleževičių šeimoje Užvenčio rajone Labnavos kaime išvengė pavojaus 20 žmonių¹⁶.

Dora Kaganaitė-Tallat-Kelpšienė prisimena:

„Po keletos dienų mus suvarė į Laukuvos žydų sinagogą, o po to išvežė į Telšių apskrities Gerulių žydų stovyklą. Praėjus kelioms dienoms į Gerulių stovyklą atvažiavo manęs ieškoti Stasys Šeireika. Mes mokėmės kartu su juo Telšių gimnazijoje. Jis buvo labai kuklus, doras ir taurus, todėl man nebuvo nuostabu, kad kaip tik jis, o ne kas kitas taip šiltai atsiliepė į mano sielvartą. Jis atnešdavo man savo Mamos darytus sumuštinis su sūriu ir šiltos kavos su pienu. Rodos, ir dabar nuryju seiles, kaip tai buvo skanu.

Lapkričio mėnesį Stasio mama mane parsivedė į namus kaip samdytą darbininkę, nors nieko pas juos nedirbau, visi trys sūnūs mane mylėjo kaip seserį, o tėvai kaip savo dukterį...“¹⁷

Antanina Žemeckienė Vidiškiuose, Ukmergės rajone, išgelbėjo Rozetą Solomovič. Ši prisimena:

„Gimiau 1940 m. gegužės 1 d. Karui prasidėjus, mano tėvą išsiuntė į frontą (jis žuvo karo pabaigoj), o mudvi su mama pabėgome iš Kauno. Pravažiuojant Ukmergę, prasidėjo bombardavimas, mašinos vairuotojas pabėgo. Mama liko ir paguldė mane į ligoninę, nes aš sirgau skarlatina. Mamą kažkas įskundė

ir vokiečiai ją suėmė. Greitai mamą bei dar kelias merginas išvedė į kelią, pasodino ant dviračių ir pasakė: „Tik tas, kas aplenks vokiečių, liks gyventi“. Mama aplenkė vokiečių; šis išsitraukė pistoletą ir ją nušovė. Tai vėliau man papasakojo vietiniai gyventojai, įvykio liudininkai. Aš pasveikau, bet niekas nepasiėmė manęs iš ligoninės. Ligoninėje sanitare dirbo Antanina Žemeckienė. Ji mane priglaudė ir auklėjo iki 1949 m., kol atsirado mano giminės“¹⁸.

Antanina Šneiderienė, gyvenanti Vilkaviškio rajone, turėdama savo keturis vaikus, išgelbėjo S. Fruminą, R. Veberytę, Š. Veberytę, mergaitę Belą iš Vilkaviškio geto, Šperlingaitę ir kt.¹⁹

Jadvyga ir Mykolas Šimeliai iš Stošiūnų girininkijos augino penkis mažamečius vaikus ir išgelbėjo 14 žmonių, tarp jų M. Muselį su dviem vaikais, Korną su žmona, Aranovičių su žmona ir kt.²⁰

Bronė Grigalaitienė Daugeliuose prie Šiaulių išgelbėjo, o vėliau augino Liubą Funkaitę.

Atėjo diena, kai Daugelių gete vaikus atskyrė nuo suaugusiųjų. Kilus visuotinei sumaiščiai Funkas spėjo sušnibždėti Pranui Grigalaičiui, kad vaiką paslėpė kanalizacijos šulinyje. Praną pažinojo, nes šis tarpininkaudavo maistą keičiant į žydų turimus daiktus.

Žydus išvežė: tuščia, tylu. P. Grigalaitis pradėjo atidarinėti iš eilės visus kanalizacijos šulinius. Viename rado mergaitę. Ketverių metų vaikas iki pusės buvo įsmigęs į dumblą, bet tylėjo. Parnešė namo, nuprausė, pavadino Aldute. Mergaitė buvo tamsiaplaukė, todėl Grigalaičiai labai bijojo, kad kas nors neišduotų. Galima tik pasidžiaugti, kad daugeliškiai tylėjo visą vokiečių okupacijos metą.

Aldutės tėvai liko gyvi. Buvo taip išsekę, kad porą metų gydėsi. Kartą vasaros pavakary kaimo pakraštyje pasirodė du pagyvenę žmonės ir pustekiniai pasileido Grigalaičių namo link Guragių kumetyne. Pamatę dukrą, apkabino ją, o ši vis tvirtina, kad jau turinti mamą – Bronę Grigalaitienę. Po trijų dienų vaikas nė per žingsnį nesitraukė nuo tikrosios mamos.

Liuba-Aldutė gyvena Izraelyje. Kai važiuoja į Lietuvą, Aldutės motina visada prašo: „Atvežk kaimiškos duonos kepalą“. Bent taip palaiko ryšį su Lietuva²¹.

Daugiausia žydų išliko slapstydami kaimėse pas ūkininkus: nuošaliuose sodybose buvo lengviau pasislėpti nuo svetimų akių, religingi kaimiečiai gyvybės gelbėjimą laikė šventa pareiga.

Buvo dar vienas gelbėjimo motyvas, toks būdingas lietuviui (ypač žemaičiui) charakteriui. Vokiečiai draudė gelbėti žydus, o priešintis visokiai prievartai tiesiog užprogramuota lietuviui charakteryje. Šiaip ar taip, daugiausia žydų išgelbėta Žemaitijoje.

GELBĖJIMO FORMOS

Yra išlikęs kunigo Simono Morkūno rašytas laiškas plk. gydytojui Baliui Matulioniui:

6839 So. Claremont Ave
Chicago, Ill. 60636

Lietuvos žydų gelbėjimo klausimu

Mielas Baly,

Jums esant Kauno tuberkuliozinių ligoninės direktorium, Aukštaičių 4, o man ūkio ir administracijos skyriaus viršininku,

1941 m. birželio 28 d., apie 11 valandą rytą Jums man papasakojus apie sužinotą iš ten buvusių ir mačiusių labai patikimų ir padorių pažįstamų kelių dešimčių žydų nepaprastai žiaurų užmušimą viename Kauno Vytauto Prospekto kieme. Kad ateities istorija nepakaltintų lietuvių visuomenės ir jos dvasinės vadovybės žydų gelbėjimo neveiklumu, nutarėm vykti pas J. E. Kauno Arkivyskupą Metropolitą Juozapą J. Skvirecką, įtaiguodami, kad jis Lietuvos Katalikų vardu kreiptųsi į vokiečių vadovybę prašydamas sustabdyti žydų žudymą Lietuvoje. Arkivyskupas mudu labai maloniai priėmė ir pažadėjo daryti žygius pas vokiečius. Tačiau J. E. kreipimasis į vokiečius nedavė vaisių, kadangi A. Hitlerio buvo įsakymas ne tik Lietuvoje gyvenančius žydus, bet ir visos Europos sunaikinti. Mudu, plk. Baly, buvome vieni iš pirmųjų, kurie atlikome savo pareigą Lietuvos žydų gelbėjimo reikalui.

Kun. Simonas Morkūnas

*Šv. Kazimiero Lietuvių Parapijos
Klebonas (parašas)*

1974 m. vasario 16 d.

Sioux City, Iowa USA²²

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotojams pavyko surasti vienuolės iš panaikinto po karo dominikonų vienuolyno Pavilnyje, kur 1941 m. laikiną prieglobstį rado 17 žydų, tarp jų Aba ir Michailas Kovneriai, Arje Vilneris, Vitka Kempneris ir kt. Štai ką mums parašė 1991 m. iš Krokuvos vienuolyno seserys Cecilija (pasaulietiškas vardas Rošakuvna) ir Stefanija (pasaulietiškas vardas Bednarska). „Jis [arkivyskupas metropolitas Romualdas Jalbžikovskis. – V. S.] leido gelbėti žmones tik tuo atveju, jei visa atsakomybė kris ant vienuolyno vyresniosios pečių. Vė-

liau vienuolyno vyresnioji, sesuo Bertranda (Ana Borkovska), buvo areštuota ir įkalinta“.

Dėmesingam skaitytojui gali susidaryti įspūdis, kad liudijimus rašė tik gelbėtojai. Taip nėra. Daug prisiminimų parašė išgelbėtieji karo metais arba tuoj po karo.

Muziejų nuolat pasiekia laiškai su prašymais:

„Aš, Mirijam Gordonaitė-Kuperšteinienė [Izraelis, atgalinis adresas], ieškau savo gelbėtojų: inžinieriaus Jono Graževičiaus, jo žmonos Marijos-Vandos Graževičienės ir jų dukros Vandutės, 1941 m. jai buvo 12 metų, Marijos brolio Karolio Žalgevičiaus – inžinieriaus-statybininko. Karo metais jie gyveno Stoties gatvėje 25. Rūsčiais okupacijos metais ši drąsi šeima išgelbėjo dešimtis žydų. Rizikuodami savo gyvybe padėjo jiems iš paskutinių jėgų. Graževičių šeima slėpė mus iki hitlerinės okupacijos pabaigos.

Gerbiamas Pone. Būčiau labai dėkinga, jeigu Jūs padėtumėte surasti mano gelbėtojus ir jų dukrelę Vandutę²³. Laiško autorė nenurodė miesto, kuriame yra ši gatvė. Patikrinus Lietuvos getų sąrašus nustatyta, kad M. Kuperšteinienė buvo Šiaulių gete, o Šiaulių mieste yra Stoties g. 25.

„Kreipiuosi į jus su prašymu, kad padėtumėte rasti žmones, gelbėjusius mane Antrojo Pasaulinio karo metais. Aš, Šlomo sūnus Maksimas Brojeris, gimiau 1941 m. Kaune... Prieš geto likvidavimą buvau išneštas ir paslėptas lietuvių Bagurskių šeimoje“²⁴.

O štai kaip atrodo septynių žydų išgelbėjimo detalės, aprašytos Pereco Remeno laiške, atsiųstame iš Niujorko 1992 m. vasario 18 d.

„Antanaitis išvežė mus iš Šiaulių geto [Antanaičio vardas nenurodytas. –

V. S.], keletą mėnesių slėpėmės šeimoje, kuri gyveno netoli Rietavo [nenurodyta nei vieta, nei pavardės. – V. S.], po to gyvenome Žilevičių šeimoje, po to – jo valdytojo namuose“²⁵.

Muziejaus darbuotojus džiugina kiekviena informacija; juk svarbiausia – signalas, o paieška – tai jau patirties, laiko ir noro klausimas.

Verta prisiminti katalikų prieglaudą Vaiguvoje, kuriai vadovavo Marija Rusteikaitė. Čia rado prieglobstį 15 žydų iš Kauno ir Šiaulių geto, tarp jų: Dveira Mesnickienė, jos duktė Fruma, Liuba Gisaitė, trys Tatjanos Klibanskajos sūnūs – septynerių metų Samuilas, šešerių metų Abramas ir Asafas, Eta Gavronskaja, jos duktė Polė Froman ir anūkė Sulamita Froman-Lev.

M. Rusteikaitė buvo pasiturinti moteris, ji įsteigė prieglaudą savo lėšomis. Žydes ir jų vaikus slėpė kaip krikščionė, neprašydama jokio atlygio. Moterims ji parūpino fiktyvius pasus, vaikams – krikšto metrikus.

Štai trys liudijimai, parašyti tuoj po karo ir patvirtinti įvairiose įstaigose.

1. Tatjana Klibanskaja liudija, kad buvo išgelbėti trys jos sūnūs – septynerių metų Samuilas ir šešerių metų dvyniai Asafas ir Abramas.

2. Polė Froman liudija apie jos, dukros Sulamitos ir motinos Etos Gavranskos išgelbėjimą.

3. Dveira Mesnickienė liudija apie savo dukros Frumos ir anūkės Liubos Gisaitės išgelbėjimą.

Polė Froman laiške Marijai Rusteikaitei vėliau rašė:

„Gerb. Motinėle,

aš Jums amžinai dėkinga už suteiktą pagalbą sunkioj valandoj. Jeigu ne Tamstos geraširdiškumas ir drąsa, mes visi būtumėm žuvę. Kai mes buvome iš

visų pusių apsupti priešų ir neturėjom kur dingti, Jūs mums ištiesėt pagalbos ranką ir mus priglaudėt. To užmiršti negalėsime. Padėdama mums rizikavot savo gyvybe.

Brangi Motinėle, saugokit savo sveikatą ir galvokit bent kiek apie save. Juk aš žinau, kad Jums pirmoj eilėj kiti, o paskui tik Jūs pati. Dažnai ir pavalgyti užmirštat.

Gyvenam mes kaip ir pirmiau. Sunku pradėti viską iš naujo. Trūkumų daug, bet aš jau pripratau tenkintis mažu. Svarbu, kad yra laisvė, o visa kita susitvarkys pamažu.

Vilnius, 1945 m. kovas²⁶.

Du liudijimai, pasirašyti Simono Bastickio ir Dovydo Gitelmano ir patvirtinti įvairiose Vilniaus įstaigose apie tai, kad Aleksandra Dževecka, mielaširdinga katalikė, išgelbėjo 8 mažamečius vaikus savo namuose Užupio g. 5. Kelis jų, pakeitusi vardus, atidavė į vaikų prieglaudą Subačiaus g. 16. Liudijime minimi vaikai: trijų mėnesių amžiaus Sulamita Bactockaja (išgalvotas vardas Rūta Užupytė) buvo perduota 1941 m. lapkričio 3 d. po antrosios „geltonųjų lopų“ akcijos; Griša ir Haelė Šereševskiai (pasipriešinimo dalyvio B. Šereševskio vaikai); dvejų su puse metų Getelė Gitelman (išgalvotas vardas – Teresė). Liudijimų originalai saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve²⁷.

Kunigai neretai pageidavo, kad daugelis žydų taptų katalikais, ypač vaikai. Žydų krikštijimas karo metais nebuvo išimtinis reiškinys. Tačiau dažniausiai ši procedūra buvo atliekama formaliai, kad būtų registracijos įrašas; taip apsisaugodavo ir gelbėtojas, ir išgelbėtasis.

O štai visai priešingas atvejis, kai buvo atsakyta norinčiai apsikrikštyti žydei. Kanauninkas Stankevičius, dėstęs

„Aušros“ moterų gimnazijoje, dalyvavo gelbstint žydų mergaitę Leną. Iš pradžių nusiuntė ją į moterų vienuolyną Pažaislyje, vėliau paprašė Gervelės kunigo Pranciškaus Leono pasirūpinti ja. Taip mergaitė pateko į Antano ir Marijos Dagilių šeimą Jonučių kaime, netoli Gervelės.

Būtina tarti keletą žodžių apie Marijos Dagilienės asmenybę. Ji buvo tikinti, uoli parapijietė. Pažinojo Vaižgantą. Ji atkalbinėjo Leną, kuri buvo pasirengusi apsikrikštyti, kad išliktų gyva²⁸.

Apskritai išgelbėjimo aplinkybės maždaug panašios. Visi išgelbėtieji elgėsi panašiai: jie patikėdavo savo gyvybę žmogui, pasiryžusiam jiems padėti.

Kitas dalykas, kai žmogus sąmoningai atsisako priimti pagalbą ir būti išgelbėtas. Šiuo atveju pasireiškia žmogaus individualybė. Du liudijimai mūsų teoriniams apmąstymams – tik liudijimai, o ne faktai; faktas šiuo atveju yra dviejų žmonių mirtis. Šiuos pavyzdžius parinkome iš dviejų pasakojimų.

Dovydas Gecas, filosofas, teisininkas, gerai išmanęs tiek Lietuvos, tiek Vakarų Europos teisę, atsisakė palikti Šiaulių getą ir išlikti gyvas apsimetęs krikščioniu. Šiaulių juristai, daugelį metų kreipęsi į D. Gecą juridinės konsultacijos ar tiesiog patarimo, nuoširdžiai rūpinosi jo gyvybės išsaugojimu. (Iš Gražinos Venclauskaitės, advokatės, prisiminimų.)

Daktaras J. Kamberis prieš karą garsėjo tuo, kad skrupulingai laikėsi higienos normų. Karo metais jis atsisakė palikti žydų darbininkų brigadą, kasusią durpes Tyrulių durpyne. Apie baisias gyvenimo ir darbo sąlygas durpynuose sužinome iš šiam durpynui vadovavusio vokiečio užrašų; jis pažymėjo didelį mirtingumą. J. Kamberis atsisakė palikti

stovyklą motyvuodamas tuo, kad jis esąs gydytojas ir negalįs tokioje situacijoje palikti žmonių. (Iš žmonos Marijos Kamberienės prisiminimų. Ji kartu su sūnumi Aliku buvo išgelbėta iš durpynų pragaro²⁹.)

Muziejaus archyvuose yra du beveik vienodi dokumentai, atskleidžiantys kitokio pobūdžio įvykius. Jie abu pasirašyti k/d Nr. 04446 vado majoro Zotovo ir politinio skyriaus vadovo majoro Kočanova. Dokumentas, išduotas Juozui Kerpauskui, liudija, kad jis išgelbėjo 15 žydų. Pasirašyta 1944 m. spalio 14 d. Dokumento originalas saugomas gelbėtojų sūnaus Aleksandro Kerpausko, Kauno technologijos universiteto docento namuose³⁰.

Kitas dokumentas išduotas Juozui Striaupiiui, jame nurodoma, kad jo namuose prieglobstį rado 26 žydai. Su šiais dokumentais galima susipažinti knygoje „Ir be ginklo kariai“³¹. Abi šeimos Jad Vašemo pripažintos Pasaulio Tautų Teisuoliais (1992 m. rudenį Izraelio pasiuntinys Arve Levinas įteikė Stanislavai Striaupienei garbės raštą ir atminimo medalį). Manome, kad šias šeimas prisiminė ir apdovanojimui pristatė kas nors iš išgelbėtojų: Faktoriai arba Blatai, Šapiro ar Traubai³².

A. Kerpauskas prisimena: „Rašytojo Vytauto Mačernio tėvų žemė ribojosi su mūsų tėvų žeme, Vytautas dažnai būdavo mūsų namuose. Atmenu, kaip ne kartą, sėdėdamas pievelėje kieme, kalbėjo: „Ką daryti? Bėgti ar ne?“ O kartais klausdavo mūsų: „Ar jūs bėgsite?“ Mūsų tėvas jam atsakė, kad šeima didelė, iš dešimties žmonių, ir kad mes niekur nebėgsime. Mes negalėjome palikti globojamų žydų bunkeryje ir, nors Vytautas buvo prisiklausęs kalbų apie tai, niekada nieko neklausinėjo“.

Manome, kad poeto tylėjimas atskleidžia jo charakterio savybes; jis viską žinojo. Vytautas Mačernis iš gimtosios žemės nepasitraukė; 1944 m. jo gyvybės siūlą nutraukė atsitiktinė kulka.

Karo pabaigoje daugeliui reikėjo apsispręsti: emigruoti ar likti Lietuvoje, nors tai grėsė ištrėmimu į Sibirą.

Plungės rajono Babrungėnų kaime gyveno gausi Gadeikių šeima. Karo metus Julija Gadeikytė su broliu Pranu praleido tėviškėje. Šie nuoširdūs, tikintys žmonės negalėjo likti nuošalyje, kai buvo persekiojami ir žudomi aplinkinių miestelių žydai. Gadeikių tėviškėje prieglobstį ir išsigelbėjimą rado Sara Braudienė ir jos nepilnametė duktė Gita, Taubė Braudaitė ir Gita Litmanaitė iš Alsėdžių, gydytojai Dovydas Kaplanas ir Blatas. Slėptuvę jiems įrengė daržinėje po šieną. Atnešusi maisto, Julija tyliai uždainuodavo – tai buvo ženklas, kad galima išlįsti. Gal kas ir įtarė Babrungėnuose, kad Gadeikiai slapsto žydus, bet niekas neišdavė. Duonos užteko visiems.

Pokaris. Vėl prievarta, netektys, mirtys. 1948 m. Julija ir Pranas atsidūrė Buriatijos-Mongolijos žemėje. Sunkus ir alinantis darbas kolūkyje, prie statybų, geležinkelių. Tačiau surėmę pečius gelbėjo vienas kitą kuo galėjo. Gadeikiai buvo pirmieji, kurie subūrė žmones, ieškojo būdų ir nežmoniškais sąlygomis išlikti žmonėmis.

Gadeikių gyvenimą visur lydėjo širdies gerumas. Tai brangiausias jų turtas. Julija Gadeikytė liko ištikima savo pačios 1930 m. užrašytiems žodžiams, kuriuos ji skyrė broliui Pranui: „Pirmiausia pyniau meilę Aukščiausiam, o po jos seka mamos geriausios, trečia iš eilės meilė artimo, tebūn tau saldu dirbti dėl kito. Žmonijai vargą stenkis mažinti, tautai tarnauti, ją ugdyti“³³.

Įsidėmėtinas Sofijos Lukauskaitės-Jasaitienės gyvenimas ir veikla. Jos tėvas advokatas Stanislovas Lukauskas buvo socialdemokratas. Dar jaunystėje, mokymdamasis Liepojos gimnazijoje, dalyvavo judėjime, buvo artimai pažįstamas su P. Kalniniu, Latvijos socialdemokratų vadu. Už lietuviškų knygų platinimą S. Lukauskas buvo ištremtas. 1904 m. grįžęs į Šiaulius kartu su J. Jablonskiu, V. Zubovu ir P. Vileišiu siekė, kad būtų leista spauda lietuvių kalba.

Vien šių kelių biografijos duomenų pakanka, kad suprastum, kokioje aplinkoje buvo auklėjama S. Lukauskaitė. 1919 m. ji baigė Šiaulių gimnaziją ir tą pačių metų rudenį kartu su V. Požėla ir K. Bieliniu įkūrė partizaninio pasipriešinimo bermontininkams štabą (frontui vadovavo K. Ladyga). 1922–1923 m. Sofija mokėsi aukštesniojoje žemės ūkio mokykloje Berlyne, dalyvavo lietuvių socialistų būrelio veikloje. 1925–1926 m. ji organizavo pirmąją gyvulininkystės parodą Lietuvoje, buvo aktyvi visuomenės veikėja.

Antrojo pasaulinio karo metais S. Lukauskaitė daug nuveikė gelbėdama žydus, kalinamus Šiaulių gete. Vėliau ji emigravo į JAV. Jos sesuo, poetė Ona Lukauskaitė-Poškienė, buvo ištremta į Sibirą.

Gen. Kazimieras Ladyga, vienas iš kovotojų dėl Lietuvos laisvės, iki 1926 m. vadovavo Generaliniam štabui. 1926 m. jis atsisakė palaikyti A. Smetonos organizuotą valdžios perversmą ir išėjo į atsargą. 1940 m. K. Ladyga buvo įkalintas, o 1941 m. išvežtas į Sibirą ir ten sušaudytas. Jo žmona Stefanija Paliulytė-Ladygienė ir keturi vaikai – Algis, Marija, Benediktas ir Joana – jau po karo buvo ištremti į Sibirą. Už išgelbėtą gyvybę Stefanijai Ladygienei dėkin-

ga Irena Veisaitė, Vilniaus pedagoginio universiteto docentė. Ji prisimena:

„1944 metų kovo mėnesį apsigyvenau pas Lietuvos generolo Kazimiero Ladygos našlę. Turėdama šešis vaikus ji priėmė mane septintą. Savo vaikams ji pristatė mane kaip našlaitę, kuri dabar bus jų sesutė. Vienintelis Stefanijos Ladygienės motyvas priimant mane buvo jos gilus žmogiškumas, artimo meilė. Giliai tikinti katalikė – ji tapo mano antrąja motina. Ji dalinosi su manim sunkiais okupacijos ir pokario metais paskutiniu duonos kąsniu. Ji neturėjo atskiro buto, tame pačiame name buvo SS štabas. Jeigu mane pagautų, tai Stefanija Ladygienė būtų sušaudyta Paneriuose su visais savo vaikais. Bet jos poelgis, sakyčiau heroizmas, buvo toks natūralus, tarytum kitaip ir būti negalėjo. Man tai suteikė tuo metu nepaprastą saugumo jausmą.

Stefanijos Ladygienės šeimoje gyveno iki jos suėmimo. 1946 m. kovo 14 d. ji buvo KGB trijulės nuteista ir kalėjo Sibire. Mirė Vilniuje ant mano rankų. Mano santykiai su visa šeima išliko labai glaudūs iki šiolei. Jaučiu, kad jos vaikai yra mano broliai ir seserys, o jų vaikai – mano sūnėnai ir dukterėčios.

Aš prisimenu visus man padėjusius išsigelbėti. Tai Ona ir Juozas Strimaičiai, chirurgas Pranas Bagdonavičius, Izidorius Rudaitis, Marija Meškauskienė. Deja, tūkstančiams žmonių sušaudyti reikalingi tik keli vyrai su automatais ir jie niekuo nerizikuoja, išskyrus savo sielą. Tačiau vienam žmogui išgelbėti reikėjo daugelio žmonių nepaprasto pasišventimo, neišpasakytos drąsos, ir jie rizikavo ne tik savo, bet ir savo vaikų gyvybe“³⁴.

Neįtikėtinas Vilniaus knygų archyvo darbuotojų Juozapo Stakausko, Vlodo

Žemaičio, vienuolės Marijos Mikulskos žygdarbis. Knygų archyve ištisus metus jie slėpė 12 žmonių. Tarp jų buvo Libo, Jaffo ir Jašiunskių šeimos, J. Žirnauskas, Mira Lissauskienė, E. Kantoravičienė ir kiti.

Išgelbėtoji E. Kantoravičienė prisimena:

„Nutarėme visų pirma išvesti iš geto mano senutę motiną ir brolio dukrelę, tuomet turėjusią tik ketverius metus. Mergaitę Žemaitis perdavė dviem senutėm, kurias jis įtaisė centrinio archyvo patalpoje. Mama turėjo gyventi buvusiam vienuolyne pas archyvo darbininkę Mariją Mikulską³⁵, kuri noriai ją priėmė ir laikė kaip tetą, atvykusią iš provincijos.

Mamą atvedė pas Mikulską vakare. Rytą ji nuėjo į vonios kambarį, bet ilgai negrižo. Mikulska nuėjo pažiūrėti ir pasibaisėjo pamačiusi sukniubusią ant grindų senutę. Matyt, mirtis buvo staugi – sena moteris, patyrusi tiek vargo gete, neturėjo jėgų priešintis.

Aštuntą valandą ryto į darbą ateidavo archyvo darbuotojai. Reikėjo nuslėpti nuo jų mamos mirtį.

Visą dieną Žemaitis kambarėlyje, kur jis paprastai darbavosi, slaptai darė iš lentų karstą. Buvo nutarta palaidoti mamą po grindimis, nes kitos išeities nebuvo. Grindys buvo išklotos plytelėmis, ir jas išardyti buvo labai sunku. Dirbti teko labai tyliai ir greitai, kad iki ryto darbas būtų baigtas. Iškasę duobę, Žemaitis ir Stakauskas nuleido į ją karstą su mamos lavonu. Paskui užbėrė žemėmis, vėl išklojo grindis plytelėmis ir uždėjo ant tos vietos daug knygų. Visą sekmadienio dieną iškastas žemes Žemaitis nešiojo ant aukšto, barstė palėpėje.

Padėtis gete darėsi vis pavojingesnė.

Archyve mes slėpėmės 12 žmonių. Kasdien mūsų gelbėtojai atnešdavo lagaminą su duona ir produktais. Brangus buvo kiekvienas duonos kąsnis žinant, kaip rizikuoja žmonės dėl mūsų. Po 11 mėnesių mes grįžome į gyvenimą.

Niekas iš mūsų neužmiršome, kam turime būti dėkingi, kad išvengėme baisios mirties Panerių duobėse. Baisiu laiku, rizikuodami savo gyvybe, mūsų gelbėtojai išsaugojo ne tik mus, bet ir mūsų tikėjimą Žmogumi³⁶.

Kunigas Bronislovas Paukštys apie savo gelbėjimo darbus retai užsimindavo. „Jūs manote, – rašė jis, – kad aš daug padėjau žydams, bet man skauda širdį galvojant apie tai, kad aš galėjau padaryti žymiai daugiau, jeigu tik Visagalis Dievas būtų apdovanojęs mane geresniu supančio pasaulio supratimu“.

Žydų gelbėtojas visada vaikščiojo tuščiomis kišenėmis: per daug buvo vargšų, kad būtum turtingas, per daug buvo stokojančių, kad galėtum visiems padėti.

Apie kunigo B. Paukščio darbus pasakoja jo išgelbėtieji žydai. Jis parūpindavo švarius pasus, gimimo liudijimais aprūpino net 120 žydų vaikų, slėpdavo žydus klebonijose ir bažnyčiose, maitino, naktimis išvežiodavo pas patikimus Suvalkijos žmones.

Rachilė Rosencveigaitė rašė:

„Brangus Tėve. Leiskite Jus taip vadinėti, nes ar ne Jūs su manim pasielgėte kaip tėvas? Kai aš tokia nelaiminga po daugelį pergyvenimų pas Jus atėjau, argi manęs nepriglaudėte? Iš manęs nieko nereikalavote ir neklausinėjote. Jums buvo viskas suprantama. Jūs man tik pasakėte, kad pasilikčiau pas Jus, nusiramčiau ir kurį laiką pabūčiau...“

1946 m. kunigas B. Paukštys buvo bolševikų suimtas ir išvežtas į Sibirą,

kur dešimt metų skaldė akmenis. Į Lietuvą grįžo 1956 m. Sovietų valdžia neleido kunigauti. Ilgą laiką keliavo iš kaimo į kaimą ir slapta aukėjo šv. Mišias.

Po trečio širdies priepuolio kunigas B. Paukštys 1966 m. mirė. Laidotuvės buvo kuklios, nes daug kas nedrįso pagerbti vienuolio, Sibiro kankinio. Paminkle iškalti žodžiai: „Lūšnų Paukščiai ir mirę labai myli Mariją“.

1982 m. susiorganizavo grupė kunigo B. Paukščio išgelbėtų žmonių ir vadovaujami advokato Avrahamo Tori kreipėsi į Jad Vašemo memorialą prašydami paskelbti kunigą Paukštį Pasaulio Tautų Teisuoliu. Į iškilmes nuvyko jo draugas kunigas Antanas Sabaliauskas, kuris priėmė jo vardu medalį. Kunigo B. Paukščio atminimui buvo pasodintas medelis Jeruzalėje³⁷.

Šiaulių dramos teatro aktoriaus, o Holokausto metais – Vilniaus geto teatro įkūrėjo Izraelio Segalio dukterį Rachilę gelbėjo aktorė Galina Jackevičiūtė. 1961 m. I. Segalis jai parašė: „...aš niekada neužmiršiu Tavo pagalbos Rachilei, gelbstint ją nuo pražūties; Tu tada taip smarkiai rizikavai“³⁸.

Georgijus Petrovas, gimęs 1932 m., dabar gyvenantis Kaliningrade, yra iš mišrios šeimos – jo tėvas rusas, o mama žydė. Be visų kitų išbandymų, karo metais jam teko kovoti dėl būvio. G. Petrovas gimė ir ilgą laiką gyveno Lietuvoje. Prieš karą jis lankė rusų mokyklą (motyvas – tėvo atminimui), ją baigė 1938 m. Karo metais Šiaulių gete, kur kaliniai tarpusavyje bendravo lietuvių arba jidiš kalba, jis jautėsi „balta varna“. Motina už kepalą duonos pasamdė jam ivrito kalbos mokytoją. „Juk berniukas turi suprasti, kokiam Dievui meldžiamasi šiame gete“.

Šiaulių geto medžiaga, saugoma Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje, leidžia objektyviai įvertinti, kodėl buvo mokomasi vienos iš žydų kalbų. Anketoje apie Rubinšteinų šeimą nurodyta, kad G. Petrovas – augintinis, jo gimtoji kalba – jidiš ir lietuvių; šie punktai užpildyti kita ranka ir kitokiu rašalu. Įrašai padaryti vėliau, matyt, po to, kai nuspręsta Georgijų mokyti ivrito kalbos.

Plačiai žinoma „vaikų akcija“ nepalietė Georgijaus, nes jis buvo palyginti aukšto ūgio berniukas. Pagal susitarimą iki pamainos pabaigos darbininkai jį paslėpė Frenkelio avalynės fabrike, o po to, glaudžiai apspitę berniuką, išvedė jį už fabriko sienų. Žydų darbininkai į fabriką ir atgal buvo lydimi sargybinių, lietuvių darbininkus sargyba saugojo tik prie vartų, o mieste jiems nereikėdavo žengti kolonoje.

Vėliau Georgijus slapstėsi įvairiose vietose. Atvykęs jo dėdė Ivanas Petrovas, tėvo brolis, išsivežė berniuką į Daugpilį. Čia prieglobstis buvo patikimesnis, nes buvusio baltagvardiečio I. Petrovo abu sūnūs tarnavo vokiečių armijoje. Vėliau dėdė išsiuntė giminaitį į tolimą vienkiemį, kad šis susipažintų su evangelija ir rusų tikėjimu.

Paskutinis epizodas: „Aš atsibudau naktį ir pamačiau palinkusį virš manęs vokiečių karininką. Pirma mintis – „vaikų akcija“. Aš nusiritau po lova, tačiau karininkas, ištiesęs stiprią ilgą ranką, ištraukė mane. Atmenu, kaip mane mėto į viršų ir kalba: „Na na, paskraidyk, nes ant žemės tu jau prisišliaužiojai“. Po to aš sėdėjau ant jo kelių vienais marškiniais už stalo, o senelis Provas mane egzaminuoja tikybos klausimais. Pusbrolis kalba, kad gerai būtų išmokti vokiečių kalbą, tik jau laiko nebėra ...“

GYVYBĖS KAINA

Karo metais už žydų gelbėjimą grėsė įvairios bausmės. Jei žydus slėpęs asmuo išduotas valdžios atstovams aiškindavo, jog tai darė dėl pinigų, jam buvo skiriama trys mėnesiai kalėjimo. Tie gelbėtojai, kurie savo veiksmus motyvuodavo kaip kataliko gailestį žūstančiai gyvybei, buvo priskiriami partizanams ir jų šeimos sušaudomos kartu su mažamečiais vaikais, o ūkiai sudeginami arba perduodami įskundėjui.

Štai keli tragiški pavyzdžiai:

Vytas Vaitkus – už pagalbą žydams sušaudytas;

Vytautas Žakevičius – už žydų slėpimą ir pagalbą jiems sušaudytas;

Bronius Jocys – žuvo IX forte;

Vytautas Kadzevičius – sušaudytas;

Visa Kerzų šeima – sušaudyta;

Antanas Koženauskas – sušaudytas;

Jonas Miniotas – sušaudytas kartu su žydais;

Petras Požėla – sušaudytas;

Simonas Rimkevičius – sušaudytas;

Jablonskių šeima – sušaudyta kartu su slėptaisiais žydais;

Viduklės miestelio klebonas, mėginęs bažnyčioje paslėpti 30 žydų vaikų, sušaudytas kartu su jais;

Juozas Rutkauskas – sušaudytas.

1996 m. lapkričio 18 d. dienraštyje „The Sydney Morning Herald“ rašoma: „Tarp Lietuvos žydų bendruomenės Juozas Rutkauskas buvo žinomas kaip Vilniaus Oskaras Schindleris“.

Kaip ir Schindleris, įamžintas knygoje ir filme už herojiškus veiksmus gelbstint lenkų žydus Antrojo pasaulinio karo metu, J. Rutkauskas slėpė žydus savo namuose ir padirbinėjo dokumentus; taip jis išsaugojo daugiau kaip 150 gyvybių.

1944 m. nacių okupantai jį nužudė.

J. Rutkauskui po mirties suteiktas „Teisingojo tarp tautų“ titulas – vienas žymiausių Izraelio valdžios apdovanojimų kitatikiams, kurie gelbėjo žydus nuo sunaikinimo.

Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimo archyvineame fonde yra žinių, kad Juodka Vytautas, Romualdo, 1941 m. gruodžio 12 d. buvo suimtas, uždarytas į Vilniaus sunkiųjų darbų kalėjimą ir 1942 m. sausio 31 d. perduotas Ypatingojo būrio žinion.

Saugumo policijos archyvineame fonde suimtų ir sušaudytų asmenų kartotekoje įrašytas Juodka Vytautas, gyv. Vilniuje, Domaševičiaus g. 6–9. Savo bute jis slėpė du žydų tautybės asmenis – Mirjam ir Izabelą (pavardės, tėvų vardai ir gimimo metai nenurodyti), pabėgusias iš geto. Už tai 1942 m. sausio 31 d. sušaudytas Paneriuose³⁹.

Tebus atleista, kad paminėti ne visi nukentėjusieji.

Ir dar viena ištrauka, šį kartą iš E. Roberto Gudkindo prisiminimų. Jis buvo Globėjų tarybos prie Žydų pagalbos krikščionims gelbėtojams fondo, sukurto 1986–1987 m., pirmininkas. „Šiuo atveju mūsų darbas – pavėlavęs žydų bendruomenės noras pareikšti pagarbą ir, kada tai būtina, suteikti pagalbą tiems krikščionims, kurie rizikavo savo gyvybe, o dažnai ir savo šeimos narių gyvybe, kad išgelbėtų žydus Holokausto metu. Manychiau, kad tokie žmonės, veikę pavieniui didžiausiojo 20 amžiaus košmaro tamsybėse, ir bus žymiausi to amžiaus didvyriai“.

Muziejaus archyve saugoma medžiaga apie Lietuvos dvasininkus (lietuvius ir lenkus, rusus ir baltarusius), kurie tiesiogiai ir netiesiogiai dalyvavo gelbstint žydus. Sakydami „netiesiogiai“, kal-

bame apie tuos dvasininkus, kurie patys žydų neslėpė, bet jų patariamai tai darė jų parapijiečiai. Tai nebuvo parodomojo gailėsčio išraiška; šitaip buvo formuojama visuomenės nuomonė apie tas parapijas. Be to, jie aprūpindavo žydus klas-totais dokumentais, rūpinosi materialine parama ir pan. Be jau minėtų, štai dar keliolika:

Pavelas Babulevičius, Nečių mieste-lio kunigas;

Vincas Byla, kunigas iš Šiaulių;

Ana Borkovska, Pavilnio vienuolė;

Andžejus Grodskis, kunigas iš Vilniaus;

Antanas Gobys, kunigas iš Pasvalio;

Bronius Gotautas, vienuolis;

Feliksas Jereminas, kunigas iš Šiaulių;

Jefstafijus Kaliskis, kunigas iš Kauno;

Feliksas Kapočius, kunigas iš Kauno;

Janas Kretovičius, kunigas iš Vilniaus;

Juozas Liubšys, Joniškėlio kunigas;

Rapolas Liukas, kunigas iš Prienų;

Vaclovas Martinkus, kunigas iš Židikų;

Polikarpas Macijauskas, Kolainių klebonas;

Stanislavas Milkovskis, Naujosios Vilnios kunigas;

Simonas Morkūnas, kunigas iš Kauno;

Vladas Požėla, kunigas iš Šiaulių;

Juozas Stakauskas, kunigas iš Vilniaus;

Ipolitas Hruščelis, vikaras iš Verkių;

Aloyzas Jaunius, kunigas iš Kauno.

Okupacijos laikotarpiu kunigus įkalindavo, daugelio jų likimas iki šiol nežinomas. Baigiantis karui, nemažai jų turėjo emigruoti, likusieji jau po karo buvo ištremti į Sibirą.

KAS BUVO NUTYLIMA

Išskirtini keli gelbėjimo proceso aspektai, kai susiduriame su nutylėtomis detalėmis, kurios dažnai sunkina išsamų proceso suvokimą.

Tyrinėjant mokslines publikacijas (tai daugiau kaip 200 straipsnių laikraščiuose ir žurnaluose, taip pat knygos) atsižvelgiama į pateikiamos informacijos objektyvumą, informacijos šaltinių patikimumą, šifruojami „nutylėjimai“, tikslinami vardai, pavardės ir vietovardžiai.

Apžvelkime keletą būdingų to laikotarpio pavyzdžių.

1944 m. gruodžio 14 d. „Tiesoje“ išspausdinta M. Eglinio apybraiža „Moteris didvyrė“ apie Mariją Leščinskienę. Smulkiai pasakojama apie pagalbą Kauno geto žydams, tačiau nepaminėta nė viena pavardė. Daug vėliau išaiškėjo vienos išgelbėtųjų asmenybė – tai žydų tautybės mergaitė Gita Bereznickienė-Abramsonaitė. Izraelio suteiktas Pasaulio Tautų Teisuolės vardas pasiekė Lietuvą po pusės amžiaus, jau po M. Leščinskienės mirties⁴⁰.

1945 m. kovo 13 d. „Tiesoje“ paskelbta to paties autoriaus apybraiža „Žmoniškumo pergalė“ apie Antaniną ir Joną Paulavičius. Neminimos išgelbėtųjų žydų nei pavardės, nei vardai. Apie juos sužinojome tik po kelių dešimtmečių. Tai buvo J. Fain, A. ir M. Neimarkos, gydytojas Ipas su žmona, M. Krakovska. A. ir I. Paulavičių bei jų vaikų Danutės ir Kęstučio žygdarbis pripažintas 1983 m.⁴¹

1945 m. birželio 15 d. laikraštyje „Tarybų Lietuva“ išspausdinta vėlgi to paties autoriaus apybraiža „Kūdikio gelbėtoja“ apie Juliją Dautartienę. Minimas žydų mergaitės vardas – Ariela ir pirmoji tėvo pavardės raidė „A“. Tyrinė-

jant nustatyta, kad mergaitės tėvas – gydytojas Jokūbas Abramovičius⁴². Toje pat apybraižoje minimas ir „Gyd. B.“ Beabejonės, kalbama apie vaikų prieglaudų vedėją gydytoją Petrą Baublį⁴³.

Minėtos trys senos publikacijos gerai atspindi epochos dvasią ir jokių neaiškumų dėl jų nekyla.

Dabar panagrinėkime didesnės apimties darbą ir jame pateiktą gausią informaciją.

Laikraštyje „Atgimimas“⁴⁴ 1991–1992 m. (iš viso 16 numerių) išspausdintas didelis pluoštas rankraštinės medžiagos, pavadintos „Lietuvių kova už žydų laisvę“. Paskelbta keli šimtai gelbėtojų ir išgelbėtųjų pavardžių, nurodytos jų profesijos, ikikariniai, karo meto ir pokariniai adresai, aprašomos gelbėjimosi aplinkybės, žmonių likimai ir kitos tyrinėjimui svarbios detalės. Tyrinėjant pateiktą medžiagą vis daugiau klausimų kilo autoriams: kodėl tiek daug nesutapimų rašant apie šeimas, kurių gelbėjimosi detalės seniai žinomos ir patikrintos, kodėl tos pačios pavardės ir vardai kartojasi įvairiuose Lietuvos regionuose?

„Elena Žalinkevičaitė-Petrauskienė slėpė ir globojo mažametę Daną Pomerancaitę, kurią buvo atsivežusi Vokietijon“⁴⁵.

Jau septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo aišku, kad „Dana“, arba „Danutė“ – tai Suzi Pomerancaitės slapyvardis. Iš Vokietijos į Lietuvą E. Žalinkevičaitė-Petrauskienė kartu su vaikais grįžo tuoj po karo⁴⁶.

Dar trys žinutės. Kuršėnai: „Mokytojas Pranas Laucevičius slėpė ir globojo Rūtą Gurevičiūtę [taip pavardė parašyta „Atgimime“. – V. S.] iš Telšių“⁴⁷.

Telšiai: „Jadvyga Kudirkienė slėpė ir globojo keletą Telšių žydų“⁴⁸.

„Laucevičienė Ežero gatvėje slėpė ir globojo Gurvičiūtę iš Telšių“⁴⁹.

Visose žinutėse kalbama apie tą pačią šeimą iš Telšių, iš tikrųjų gyvenusią Ežero gatvėje: Laucevičienė – motina, jos vaikai – Pranas Laucevičius ir Jadvyga Kudirkienė-Laucevičiūtė (jos pirmojo vyro pavardė – Feliksas Kudirka). Gelbėjo Rūtą Gurvičiūtę ir jos bei Prano sūnų Telesforą⁵⁰.

Tik po penkerių metų išaiškėjo, kuo remiantis buvo pateiktas rankraštis ir išspausdinta medžiaga „Atgimime“. 1996 m. vasarą kūrybinės komandiruotės Čikagoje metu garbus išeivijos istorikas p. Jonas Dainauskas pasiūlė susipažinti su pluoštu anketų (iš viso 231), kurias daug metų saugojo savo archyve. Anketos buvo išplatintos perkeltųjų asmenų stovyklose Vakarų Vokietijoje (Hanau, Rotenburge, Liubeke ir kitur). Anketa sudarė Lietuvos tautinės martirologijos centras (toliau – Martirologas). Anketos tema – žydų tautybės asmenų globa nacių okupacijos metais Lietuvoje; kas žinoma apie lietuvių pagalbą žydams, kokia ji buvo, kas ją teikė, ar pažįsta žmonių, kurie dėl šios pagalbos nukentėjo. Lietuvių išeivių buvo dešimtys tūkstančių, į anketa atsiliepė vos pustrečio šimto. Tačiau tie, kurie ryžosi padiktuoti atsakymus arba užrašė juos savo ranka, pranešinėjo tik tai, ką tiksliai žinojo. Anketa buvo anoniminė ir tikrovės niekas negražino, nemelavo. Pirmoji anketa užpildyta 1947 m. spalio 18 d., paskutinė – 1948 m. rugsėjo 1 d.

„Atgimime“ išspausdinto rankraščio autoriai naudojos Martirologo anketo-
mis. Sistemindami jose pateiktas žinias administraciniu-geografiniu principu, jie savo nuožiūra „ištaisė, patikslino“ duomenis, dažnai iškraipydami tikrąjį anketų tekstą ir pakeisdami prasmę.

„Atgimimas“: „Kaunas. Mockaitis J., diplom. agr., globojo ir šelpė žydų gimnazijos direktorių Šulvaserį“⁵¹.

Martirologas (anketa Nr. 4): „Dipl. agr. J. Mockaitis, gyv. Kaune, darė pastangų globoti ir tuo atveju, jei iš Kauno geto pabėgtų, paslėpti buv. žydų gimnazijos direktorių Schulgasierį [kalbama apie Bernardą Šulgaserį. – V. S.]“⁵².

„Atgimimas“: „Romualdas Gugis, gyv. Savanorių pr., globojo ir savo namuose slėpė vieną žydų tautybės inžinierių, kuris anksčiau gyveno Jonavos g-vėje ir čia turėjo savo fabriką“⁵³.

Martirologas: „Gugis Romualdas, Kaunas, savanorių pr. Fabriko savininką inžinierių Kaune Jonavos g-vėje. Inžinieriaus šeima buvo remiama maistu, paslėptas jų turtas“⁵⁴.

Elena Gugienė, Romualdo Gugio žmona, savo prisiminimuose rašo, kad fabrikas priklausė Živčiūnams, kad jų turtą slėpė Gugiai. Živčiūnienės nurodymu E. Gugienė jai į getą perduodavo reikalingus daiktus. Živčiūnai buvo išvežti į koncentracijos stovyklą Estijoje, o Gugių šeimoje slapstėsi Gražina Suvalskytė, kuri laimingai sulaukė karo baigties⁵⁵.

Lietuvos tautinės martirologijos centre surinktas anketas būtina išsaugoti tokias, kokios pasiekė mus. Jas galima tik komentuoti, nes tai labai vertingas istorinis palikimas.

Džiugu, kad po kūrybinės komandiruotės į Lietuvą atkeliavo ne tik Martirologo anketos. Užrašyta nemažai prisiminimų, gauta nuotraukų, laiškų ir kitų dokumentų apie JAV gyvenančius V. ir A. Paulionius, O. ir J. Krikščiūnus, A. Didžiulį, J. Dainauską, J. Dagį, kun. J. Želvį, rabiną Sniegą, V. Misiūnaitę, S. Vanagaite-Petersonienę ir visą Vanagų šeimą, E. Stankevičiūtę-Lukaus-

kienę, J. Paruškevičių, prof. P. Mažylį, kunigą S. Morkūną, S. ir A. Žilevičius, O. ir J. Tamulaitytes, A. ir J. Valaičius, Konstanciją Bražėnienę, Prezidentą J. Grinių, žymų keliautoją Antaną Pošką ir išgelbėtus žydus – Ruveną Levitaną, Gitalą Goldbergaitę, Olgą Gurvičiūtę, Oną Mendelevičiūtę, Šliomkę Vilkomirskį.

Taip buvo išaiškintos dar vienos istorijos detalės. Vienoje iš Martirologo anketų minima, kad „Kaune O. Krikščiūnienė išgelbėjo žydų tautybės mergaitę“. Daugiau jokių detalių, jokių smulkmenų. Tuo tarpu Čikagoje mane susirado Onos Petrauskaitės-Krikščiūnienės dukterė Dana Krikščiūnaitė-Karužienė ir štai ką papasakojo:

„Ši mergaitė buvo mano mamos mokinė Kauno meno mokykloje. Mama dėstė pedagogiką. Kartą 1943 metais į ją kreipėsi tuometinis Kauno meno mokyklos direktorius Šlapelis. Jis paprašė, kad O. Krikščiūnienė priimtų Idą Galantaitę pagyventi kaip tarnaitę. Tėvai pasitarę nutarė ją priimti. Ji buvo pabėgusi iš Kauno geto, kuriame liko jos motina. Prisimenu, kai ji gyveno tarnaitės kambarėlyje, ant jos stalo gulėjo senoviškos sidabrinės šukos ir šepetys plaukams. Manau, tai buvo vienintelis jai likęs daiktas iš namų. Manau, kad ji buvo gimusi maždaug 1912 metais; sprendžiu pagal amžių tų žmonių, su kuriais ji kartu mokėsi. Ji turėjo netikrus metrikus, kuriuos jai išrašė man nežinomas kunigas. Kokia pavarde buvo išrašyti metrikai, aš nežinau, bet mes ją vadinom Elena. Iš visos šeimos tėvai tik man pasakė, kad ji žydė, o nei brolis, nei sesuo nieko nežinojo. Ji iš veido buvo visai nepanaši į žydaite, tik labai garbanotais plaukais. Ji manė, kad tai labai nelietuviškai atrodė, ir siuntė mus

kažką pirkti plaukams plauti. Ji tuos plaukus vis plaudavo ir plaudavo, bet man atrodė, kad nuo to jie dar labiau garbanavosi. Net giminės, kurie lankydavosi mūsų namuose, neįtarė, kad ji žydė. Ir pati Ida stengėsi niekam nesirodyti. Net mano sesuo, kuri nežinojo apie jos tautybę, labai piktinosi sakydama, kad „turim tarnaitę, o pačiai reikia duris atidaryti“⁵⁶.

Malonu buvo susitikti ir pabendrauti su Pasaulio Tautų Teisuolės K. Bražėnienės dukra Nijole. Ji papasakojo, kaip jų šeimoje buvo išgelbėta Sara Šilingovskaitė. Po vyro ir visų giminaičių žūties Šilingovskienė pasiryžo gelbėti savo dukrytę. Tai buvo galima padaryti, kai geto kalinių kolona eidavo pro vartus. Žmonės suardė gretas, susispietė į būrį ir išstūmė mergaitę į šaligatvį, prieš tai nuėmę geltoną antsiuvą. Sara to neprišimena, bet turbūt šitaip įvyko. (Būdavo ir taip, kad vaikus, kartais miegančius, išnešdavo kuprinėse.) O čia jau laukė Tetulės (taip buvo vadinama K. Bražėnienė) sūnus Mindaugas. Sara atmena, kad pati ėjo per Vilijampolės tiltą ir kad jai buvo labai baisu. Paskui atėjo į Aleksotą, į Dariaus ir Girėno gatvės 30-ąją namą, kur gyveno K. Bražėnienė-Tetulė.

Čia Sara gyveno kelerius metus. Šviesiaplaukę, žydraakę mergaitę pakrikštijo Vytauto Didžiojo bažnyčioje. Sara tapo Kotryna Bražėnaite, neva mirusios Bražėnų giminaitės dukra.

Tetulė ir jos šeima puikiai suprato, kas būtų, jei vokiečiai sužinotų apie slepiamą žydaite. Niekas neišdavė.

Kartu su Sara buvo išvestas dar vienas berniukas – Aleksandras Gringhausas, klaipėdiečio žydo sūnus. Jis irgi liko gyvas, gyvena JAV su tėvu. Motina buvo nužudyta čia.

K. Bražėnienę 1949 m. kovo mėn. sovietai ištrėmė į Sibirą. Mat dvi jos dukras, dvynes Nijolę ir Vidą, už antivokišką agitaciją universitete rudieji buvo išsiuntę Vokietijon. Mamos prašymu jos nebegrižo gyventi į Lietuvą. Vida, Nijolė ir Algimantas Bražėnai ištisus 17 metų stengėsi išvaduoti savo motiną iš Sibiro vergijos per JAV vyriausybę, bet nesėkmingai. Pagaliau per vieną sovietinį žurnalistą su dolerių pagalba pavyko gauti Sovietų Sąjungos leidimą K. Bražėnienei emigruoti į JAV. Tai įvyko 1966 m. gegužės mėn. Niujorke ją išnešė ant neštuvų – buvo labai suvargusi ir susenusi. Mirė 1970 m., sulaukusi 78-erių metų.

Jad Vašeme K. Bražėnienei pasodintas medis Atminimo giraitėje. Jį pasodinti iš JAV buvo pakviesta Nijolė Bražėnaite. Pati gelbėtoja jau ilsėjosi amžinybėje⁵⁷.

1994 m. gruodžio 23 d. laikraštyje „Šiaulių kraštas“ pasirodė straipsnis „Teisuolių gretos didėja“. Jame rašoma: „Telšiuose, Plungės gatvės 16-tame name, gyvena gerbiamas pagal darbą ir amžių Adomas Žilevičius, gimęs 1905 metais. Rizikuodamas savo ir šeimos narių gyvybe jis išgelbėjo nuo pražūties 24 žydų tautybės mergaites. 1941 metų gruodžio 24 dieną, kai buvo likviduojamas Telšių žydų getas, du baltaraiščiai vedė į Rainių miškelį sušaudyti 24 žydų tautybės mergaites ir vieną berniuką. Netoli duobės vienas iš baltaraiščių sušuko pasmerktiesiems: „Bėkite. Aš šaučiu į viršų“. Mergaitės pasileido bėgti, pasislėpdamos už eglių, o berniukas liko vietoje, sakydamas: „Jei mano likimas toks, tegu šauda“. Taip ir įvyko – berniuką sušaudė. Padarę savo darbą, baltaraiščiai pasitraukė, o mergaitės nuėjo pas netoli tuo metu gyvenusius ūkinin-

kus Žilevičius, kurie bėgles paslėpė, o po dviejų savaitių išskirstė ką kur“.

Čikagoje sutikau kitą šios šeimos brolių – Stasį Žilevičių, žinomą išeivijos liaudies meistrą, irgi Pasaulio Tautų Teisuli, kuris papildė pasakojimą:

„1941 m. Kalėdų išvakarėse žydų mergaičių pulkelis pasibeldė į mūsų namų duris. Jas atidarė Adomas, visas pakvietė į vidų ir žydų mergaitės buvo pasodintos prie Kūčių stalo. Trys mergaitės liko gyventi mūsų šeimoje, kitos buvo išvestos pas patikimus žmones ir gimines. Kaimynai žinojo, kad pas mus slapstosi žydaitės, bet niekas neišdavė. Gyvenome tarp gerų žmonių“.

Žilevičių šeimoje išsigelbėjusios Rosa Karpuch-Olschwank, Tova Feinshtain-Schneider ir Luba Kaplanski-Scher gyvena Izraelyje, rašo laiškus į Telšius A. Žilevičiui ir į Čikagą – S. Žilevičiui. R. Karpuch laiške S. Žilevičiui rašė: „Nei vienos moters po savo mamos negalėjau vadinti mama, išskyrus Jūsų mamą, mielas Stasy. Ji turėjo daug meilės ir negailėjo dalinti jos visiems supantiems. Ji buvo taurios širdies moteris. Amžiną Atilsį Jai“⁵⁸.

Malonu ir naudinga buvo bendrauti su kunigu Juozu Prunskiu, kuris pirmasis JAV pradėjo domėtis lietuviais gelbėtojais ir išleido knygą šia tema.

Vienai pirmųjų Pasaulio Tautų Teisulės vardas Lietuvoje buvo suteiktas Onai Šimaitei. Ji buvo publicistė, bet, atrodo, neišleido nė vienos savo knygos. Jos rašiniai įvairiausiuose leidiniuose pasklido po visą pasaulį. Ji mylėjo knygą ir raštą, ir kiekvienoje išdalytoje knygoje, kiekviename jos ranka parašytame žodyje slėpė jos širdies gerumas. Ji maitino ir gelbėjo mirti pasmerktus žmones, visą save išdalijo žmonėms, nepalikdama sau nieko, išskyrus nuovargį,

skausmą ir kančias hitleriniuose koncentracijos lageriuose.

O. Šimaite buvo nepaprastai jautri asmenybė, mylinti gamtą ir visa kas gyva. Viename laiške iš Paryžiaus ji rašė savo draugui į Lietuvą: „Gyvendama Paryžiuje kelis metelius lesinau balandžius. Sulesdavo jie man kas mėnesį 6 kg geros rūšies ryžių. Ir neduok Dieve, jei laiku atskridę nerasdavo pabertų ryžių. Tada snapais daužydavo langą. Tai mielas, bet labai karingas paukštis – daug egoizmo – vien sau ir jokio riteriškumo savo damų atžvilgiu“.

O. Šimaite mirė senelių prieglaudoje netoli Paryžiaus, ir negalima padėti gėlių ant jos kapo – jo nėra. Pagal testamentą jos kūną išsivežė Medicinos fakultetas. Ši tauri moteris išgelbėjo daugiau kaip du šimtus gyvybių. Didžiausias jos nuopelnas – begalinė meilė žmogui iki paskutinės gyvenimo minutės ir net po jos.

GELBĖTOJŲ ATMINIMO ĮAMŽINIMAS

1944–1949 m. Penkerius metus Vilniuje gyvuoja Žydų muziejus. Nedidelėse salėse eksponuojami žydų kultūros paminklai ir liudijimai apie tautos žūtį, vyrauja Holokausto tema. Keliuose stenduose – žydų gelbėtojų Elenos Kutorgienės, Marijos Leščinskienės ir kitų portretai.

1957 m. Filypo Fridmano knyga „Mūsų brolių gelbėtojai“⁵⁹. Joje rašoma apie K. Grinių, M. Krupavičių, J. Aleksą, A. Nekrasovą, K. Borutą ir kt.

1953 m. Izraelis. Pradedama veiklą visuomeninė komisija, svarstanti, kam skirti Pasaulio Tautų Teisulio vardą įteikiant diplomą ir atminimo medalį. Įstatymas dėl šio vardo suteikimo pa-

tvirtintas Knesete (Izraelio parlamente). 1966 m. šis garbingas vardas suteiktas Julijai Vitkauskienei (diplomas Nr. 184) ir Onai Šimaitei (diplomas Nr. 191), 1967 m. – Sofijai Binkienei (diplomas Nr. 383). Iki 1998 m. Pasaulio Tautų Teisuolio vardas suteiktas 332 Lietuvos piliečiams.

1967 m. Knyga „Ir be ginklo kariai“. Joje išvardyta daugiau kaip 400 gelbėtojų ir išgelbėtųjų pavardžių.

1988 m. Holokausto muziejus Vašingtone. Remiantis Jad Vašemo instituto Izraelyje duomenimis, sudarytas 200 gelbėtojų iš Lietuvos sąrašas.

1989 m. Lietuvoje atkuriamas Žydų muziejus. Jau 1990 m., kai muziejus dar neturėjo patalpų, surengta ekspozicija „Kas atsišaukė į SOS signalą“, kurioje parodyta 60 gelbėtojų nuotraukų.

1992 m. liepos 28 d. Atidengtas paminklas „Mėnulio šviesa“ japonų konsulo Senpo Sugiharos atminimui. Šis paminklas – tai žydų tautos dėkingumo ženklas visiems gelbėtojams, todėl pastatytas ne Kaune, kur gyveno japonų konsulas, o Vilniuje, prie muziejaus, kuriame surengta Holokausto ekspozicija. Paminklo sukūrimo iniciatorius – Emanuelis Zingeris, autoriai – Goiči Kitagava ir Vladas Vildžiūnas.

1992 m. rugsėjo 23 d. Pirmą kartą grupei gelbėtojų įteiktas Lietuvos Prezidento apdovanojimas Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius. Iki 1998 m. šis apdovanojimas įteiktas 152 asmenims. 1997 m. rudenį pirmą kartą apdovanoti trys Kanadoje ir viena JAV gyvenantys lietuviai.

1995 m. Atidaryta Teisuolių galerija Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus patalpose (Pylimo g. 4). Joje – 102 dideli gelbėtojų portretai. Pagrindinis rėmėjas – Amerikos centras Lietuvo-

je. Autoriai ir vykdytojai – Michailas Erenburgas, Vidas Ilčiukas, Gajanė Leonenko, Jūratė Razumienė ir Viktorija Sakaitė.

1997 m. Knyga „Gyvybę ir duoną nešančios rankos...“ Sudarytojai: M. Erenburgas ir V. Sakaitė.

1998 m. Paruošta kilnojamoji paroda „Teisuolių galerija“, pritaikyta eksponavimui neparodinėse patalpose. Dizaineris – Henrikas Kostanianas, tekstai – Viktorijos Sakaitės.

IŠVADOS

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve sudarytas *daugiau kaip 2300 šeimų*, Lietuvos teritorijoje gelbėjusių žydus, vardinis sąrašas. Jame nurodytos gelbėtojų pavardės, kur tuo metu gyveno šeima, kuo vertėsi, kiek buvo vaikų, gelbėtų žydų pavardės ar vardai, išgelbėtų žmonių skaičius. Jei žydų šeimai ar pavieniams asmenims nepavyko išsigelbėti, aprašomas jų ir gelbėtojų likimas.

Pagal dokumentuose rastus adresus, kaimynų liudijimus išsiuntinėta anketa, į kurios klausimus atsakė 887 šeimos. Gauta nemažai nuotraukų, prisiminimų, spaudos iškarpų, laiškų. Juos iš įvairių pasaulio šalių siunčia likę gyvi išgelbėtieji ir jų artimieji.

Sudarytas ir išgelbėtųjų vardinis sąrašas, kuriame apie 3000 pavardžių ir vardų, nurodoma, iš kur kilę išgelbėtieji, kur ir pas ką jie rado prieglobstį. Tačiau į tą skaičių neįtrauktos tokios informacijos kaip ši, išspausdinta „Atgimime“:

„Felikso Bugailiško pastangomis 1941 m. liepos 16 d. iš Šiaulių kalėjimo buvo paleista daugiau kaip 200 žmonių,

kurie buvo atsisakę vykti į getą, už tai SS areštuoti ir pasodinti į kalėjimą⁶⁰.

Arba: „Profesorius Mažylis ir mokytoja Petronėlė Lastienė slapta gabeno iš Kauno geto mažamečius žydukus ir rūpinosi tolimesne jų apsauga ir globa“⁶¹.

Tačiau yra ir tokios informacijos, kuria remiantis galima atsekti visą vienos šeimos gelbėjimo procesą. Pvz.: „Goldšteinų keturių asmenų šeimą iš Eržvilko gelbėjo Bronius ir Vanda Ambrazevičiai⁶², Bandzinų šeima⁶³, Juškių šeima⁶⁴, Kriskių šeima⁶⁵, Pakutinskių šeima⁶⁶, Pocių šeima⁶⁷, Puišių šeima⁶⁸, Stirbių šeima⁶⁹, Sturonų šeima⁷⁰, Tarvainių šeima⁷¹, Apolinaras ir Ona Žemaičiai⁷²“.

Gelbėjimą lėmė įvairios priežastys. Nuoširdžiai tikintys katalikai ūkininkai negalėjo ramiai stebėti, kaip žudomi kaimynai, gelbėti artimą jiems buvo šventa pareiga; inteligentija slėpė žydus, su kuriais kartu lankė gimnaziją, studi-

javo, dirbo. Dalis gelbėtojų tai aiškina tiesiog noru priešintis okupantų prievartai.

Iš žinomų mokytojų, gydytojų, advokatų, rašytojų, muzikantų, profesorių, tiesiog tarnautojų gelbėtojų sąrašė yra 237 asmenys.

Gelbėtojų sąrašė ir 120 kunigų, dvi kunigų seminarijos, keturi vienuolynai.

Visi kiti gelbėtojų sąrašė – mažų Lietuvos miestelių gyventojai, paprasti kaimo ūkininkai, patys auginę duoną ir sugėbėję dalytis ja su artimu.

Šį darbą norėjusi baigti ištrauka iš Talmudo: „Teisuolių darbai – tai grūdai, kurie gali ilgai ir tyliai gulėti istorijos dirvoje, kol pajutę šilumą ir drėgmę, sukaupę savyje naujus sveikus savyus, pradeda dygti, žydėti ir nešti gausius vaisius“. Mums reikia tik atminti ir išsaugoti. Tauta gyva savo atmintimi.

Nuorodos

¹ A. Švarc-Bart, *Poslednij iz pravednikov*, biblioteka-Alija, 1978, s.1.

² I. Arad, *Holokaust*, Jerusalaime, 1990, p. 49–50.

³ Ibid., p. 83.

⁴ Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyvas (toliau – VVGŽMGSA), b. 14.

⁵ Ibid., b. 19.

⁶ Ibid., b. 409.

⁷ Ibid., b. 287.

⁸ Ibid., b. 500.

⁹ Ibid., b. 642.

¹⁰ Ibid., b. 286.

¹¹ Ibid., b. 386.

¹² Ibid., b. 77.

¹³ Ibid., b. 60.

¹⁴ Ibid., b. 46.

¹⁵ Ibid., b. 341.

¹⁶ Ibid., b. 525.

¹⁷ Ibid., b. 512.

¹⁸ Ibid., b. 645.

¹⁹ Ibid., b. 588.

²⁰ Ibid., b. 520.

²¹ Ibid., b. 160.

²² Ibid., b. 365.

²³ Ibid., b. 163.

²⁴ Ibid., b. 24.

²⁵ Pereco Remeno 1992 m. vasario 18 d. laiškas, ibid., b. 646.

²⁶ Ibid., b. 465.

²⁷ Ibid., b. 98.

²⁸ Ibid., b. 92.

²⁹ Ibid., b. 642.

³⁰ Ibid., b. 255.

³¹ *Ir be ginklo kariai*, sudarytoja S. Binkienė, Vilnius, 1967, p. 100–101.

³² VVGŽMGSA, b. 537.

³³ Ibid., b. 137.

³⁴ Ibid., b. 290.

³⁵ Ibid., b. 736.

³⁶ Ibid., b. 675.

³⁷ Ibid., b. 395.

- ³⁸ Ibid., b. 789.
- ³⁹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R. 1673, ap. 1, b. 1326.
- ⁴⁰ VVGŽMGSA, b. 305.
- ⁴¹ Ibid., b. 396.
- ⁴² Ibid., b. 99.
- ⁴³ Ibid., b. 46.
- ⁴⁴ "Lietuvių kova už žydų laisvę", *Atgimimas*, 1991, Nr. 43, 45–49, 52; 1992, Nr. 2–10.
- ⁴⁵ Ibid., 1991, Nr. 47.
- ⁴⁶ VVGŽMGSA, b. 409.
- ⁴⁷ "Lietuvių kova už žydų laisvę", *Atgimimas*, 1992, Nr. 3.
- ⁴⁸ Ibid., 1992, Nr. 4.
- ⁴⁹ Ibid., 1992, Nr. 5.
- ⁵⁰ VVGŽMGSA, b. 296.
- ⁵¹ *Atgimimas*, 1991, Nr. 45.
- ⁵² VVGŽMGSA, b. 386.
- ⁵³ *Atgimimas*, 1991, Nr. 45.
- ⁵⁴ Martirologas, anketa Nr. 31, 1948 m. vasario 9 d.
- ⁵⁵ VVGŽMGSA, b. 175.
- ⁵⁶ Danutės Karužienės informacija, Čikaga, 1996 m. rugpjūčio 16 d., *ibid.*, b. 704.
- ⁵⁷ Ibid., b. 72.
- ⁵⁸ Ibid., b. 646.
- ⁵⁹ *Their brothers' keepers*, by Philip Friedman, New York, 1957.
- ⁶⁰ *Atgimimas*, 1992, Nr. 2.
- ⁶¹ Ibid., 1991, Nr. 48.
- ⁶² VVGŽMGSA, b. 112.
- ⁶³ Ibid., b. 769.
- ⁶⁴ Ibid., b. 773.
- ⁶⁵ Ibid., b. 774.
- ⁶⁶ Ibid., b. 775.
- ⁶⁷ Ibid., b. 776.
- ⁶⁸ Ibid., b. 777.
- ⁶⁹ Ibid., b. 780.
- ⁷⁰ Ibid., b. 781.
- ⁷¹ Ibid., b. 782.
- ⁷² Ibid., b. 784.

Viktorija Sakaitė

RESCUE OF JEWS

S u m m a r y

The first Jewish settlers came to Lithuania in the 14th century, during the reign of Gediminas, the Grand Duke of Lithuania. In course of centuries the Jews made comparatively small, but a very original community in Lithuania. The Lithuanian Jewish community occupies an important place in the Jewish people's history for its contribution to the Jewish culture. From generation to generation Jews and Lithuanians lived peacefully side by side. In 1939, the population of the Jewish community was 240 thousand people. During the Nazi occupation, 94 out of every hundred Jewish people, were executed by the Nazis. Nevertheless, hundreds of Jews were rescued by the Lithuanian, Polish, Russian or Byelorussian people.

The Nazis inflicted different penalties on Jew rescuers. People, who justified themselves, that they did it just for money, were imprisoned for three months. Those, whose excuse was based on Catholic morals "You shall not kill" were executed. The same

penalty was inflicted on the whole rescuer's family, including infants. The farms of the rescuers were either burnt down or given to the informer. The activities of such rescuers were equaled to being a partisan, and consequently, the capital punishment was inflicted on them. A Lithuanian rescuer J. Rutkauskas, like a well-known Schindler, sheltered Jews at his home and forged identity documents for them. J. Rutkauskas saved the lives of more than 150 Jews. In 1944, he was executed by the Nazis. After his death, J. Rutkauskas was given the name of "Righteous Gentiles" by Israel. The archive of the Gaon Jew Museum in Vilnius has a Register, which holds records of 2300 names of family-rescuers. Among them there are: 237 representatives from intelligentsia — teachers, doctors, lawyers, writers, musicians and professors; 237 office employees; 120 priests; two seminaries; four monasteries. The Register of rescued Jews holds records of 3000 names.

253-iasis lietuvių policijos batalionas (1943–1944)

Nacių okupacijos metais Lietuvoje buvo suformuoti 23 lietuvių policijos batalionai. Kai kurių batalionų istorija (pvz., 1(13)-ojo ir 2(12)-ojo) gana detaliai nušviesta publicistikoje ir istorinėje literatūroje, apie kitus beveik nieko nėra rašyta. Viena tokių „baltųjų dėmių“ policijos batalionų istorijoje galima laikyti ir 253-įjį lietuvių policijos batalioną, veikusį 1943–1944 m. Sovietinio laikotarpio publicistikoje ir istorijos veikaluose dažniausiai buvo domimasi tais batalionais, kurie dalyvavo civilių gyventojų (žydų ir kitų tautybių) žudynėse. Tai atitiko tuometinę komunistų partijos liniją demaskuoti „lietuvių buržuazinių nacionalistų“ nusikalstamą veiklą. Tie batalionai, kurie panašioje veikloje „nepasižymėjo“, dažniausiai buvo paliekami užmarštyje. Straipsnio tikslas – atkurti mažai žinomą lietuvių policijos batalionų istorijos fragmentą – 253-iojo bataliono veiklą.

BATALIONO FORMAVIMAS IR MOKYMAS 1943 M. VASARĄ

Bataliono įsteigimo priežastys ir formavimo aplinkybės nėra gerai žinomos. Tačiau bendra politinė situacija Lietuvoje buvo tokia, kad vokiečių okupacinei valdžiai reikėjo vis daugiau karinių ir policinių pajėgų tolydžio stiprėjančiam sovietų ir lenkų partizanų judėjimui slo-

pinti. Partizaninis judėjimas ypač stiprus buvo Rytų Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje, t.y. vadinamajame Vilniaus krašte.

Buvęs 253-iojo bataliono kuopos vadas Mykolas Asipauskas savo parodymuose sovietų saugumui teigė, kad jis 1943 m. gegužės 13 d. buvo pašauktas atlikti tarnybos ir išsiųstas į Kauną. Čia jis buvo įtrauktas į naujai formuojamą ypatingą dalinį, kuriam vadovavo vokiečių majoras Legneris. Gegužės mėn. antroje pusėje šio dalinio kariai buvo aprengti vokiškomis uniformomis ir išsiųsti į Prienus¹. M. Asipausko liudijimą patvirtina ir autentiški 253-iojo bataliono dokumentai, saugomi Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA). Juose rašoma, kad batalionas gegužės 21 d. iš Kauno persikėlė į Marijampolę (buvusias Lietuvos kariuomenės kareivines), o gegužės 25–26 d. iš Marijampolės atvyko į Prienus ir apsisitojo miestelio pakraštyje esančiose kareivinėse. 253-iajam batalionui buvo priskirti vokiečių policijos pareigūnai Augustas Pelludatas, Emilis Endriejatas ir Augustas Rateki. Batalionui tuo metu laikinai vadovavo 4-osios kuopos vadas kpt. Vladas Aižinas, anksčiau tarnavęs 14-ajame lietuvių policijos batalione Šiauliuose². Prienuose batalionas buvo kariškai mokomas. Kareiviai buvo supažindinami su ginklais, vyko šaudymo ir rikiuotės pratybos. Tuo metu batalionas

turėjo apie 200 žmonių. M. Asipauskas buvo paskirtas kuopos vadu, kuopoje buvo 80 žmonių. Kariai buvo ginkluoti rusiškais šautuvais, be to, kuopa turėjo tris lengvuosius kulkosvaidžius³. Į batalioną vis atvykdavo naujų karininkų ir kareivių. Birželio 2 d. atvykęs iš 2-ojo bataliono kpt. Ferdinandas Gedvila (kituose dokumentuose rašoma Gedvilas) buvo paskirtas 1-osios kuopos vadu, o iš 5-ojo bataliono atvykęs ltn. Aleksandras Stančikas paskirtas laikinai eiti bataliono vado adjutanto pareigas⁴. Iš 14-ojo bataliono atkeltas kpt. Stasys Vasiūnas birželio 7 d. buvo paskirtas 4-osios kuopos vadu⁵, liepos 15 d. laikinai einantis 3-iosios kuopos vado pareigas ltn. Jonas Paliulionis buvo perkeltas į bataliono štabą, o jo pareigas perėmė ltn. Augustas Stelmokas⁶. 253-iojo bataliono vado pareigas nuo birželio 1 d. iki liepos vidurio laikinai ėjo kpt. Vladas Židžiūnas⁷. Rugpjūčio pradžioje batalionas praktiškai buvo suformuotas ir apmokytas. Tuo metu jame buvo 10 karininkų, 29 karininkai kandidatai, 51 puskarininkis ir 350 kareivių, iš viso – 440 vyrų⁸.

BATALIONO VEIKLA VILNIAUS KRAŠTE 1943 M. RUGPJŪČIO–GRUODŽIO MĖN.

1943 m. rugpjūčio 5 d. 253-iasis batalionas baigė reguliarių mokymą ir gavo užduotį vykti iš Prienų į Vilniaus kraštą. Vokiečių tvarkos policijos vado Lietuvoje 1943 m. rugpjūčio 4 d. įsakymu batalionas privalėjo saugoti derliaus nuėmimo metu valstybinius dvarus nuo sovietų ir lenkų partizanų puolimų. Rugpjūčio 5 d. batalionas išvyko į Kauną ir

kitos dienos vakare (rugpjūčio 6 d.) traukiniu atvyko į Vilnių. Bataliono štabas turėjo likti Vilniuje, 1-oji kuopa vykti į Eišiškių apskritį, 2-oji – į Ašmenos, 3-ioji – į Svyrių, o 4-oji kuopa išsidėstyti Vilniaus ir Trakų apskrityse⁹.

Rugpjūčio 8–9 d. bataliono kuopos užėmė joms skirtus atsparos punktus Vilniaus krašte. Štabas įsikūrė Vilniuje, Rasų gatvėje. Štabe tuo metu buvo 5 karininkai, 1 karininkas kandidatas, 8 puskarininkiai ir 11 kareivių¹⁰.

Tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymu 253-iajam batalionui buvo paskirta atskiroji kuopa (*Sonderkompanie*). Ji buvo įjungta į batalioną ir gavo 5-osios kuopos pavadinimą. Į batalioną kuopa atvyko rugpjūčio 16 d. ir taip pat ėmė saugoti dvarus Vilniaus krašte¹¹. Bataliono kuopos buvo išskaidytos būreliais po 6–8 karius atsparos punktuose ir turėjo kautis su kur kas gausesnėmis sovietų ir lenkų partizanų jėgomis.

Rugpjūčio 7 d. septyni 1-osios kuopos kariai atmušė sovietų partizanų puolimą Rakliškių dvare. Po savaitės (rugpjūčio 14 d.) aštuoni 2-osios kuopos kariai apgynė nuo partizanų Ažukalnių (Zahorze) dvarą*. Rugpjūčio 25 d. eidamas tarnybą žuvo 1-osios kuopos jaunesnysis kareivis Jonas Kazlauskas. Po trijų dienų jis buvo palaidotas Vilniuje, Vingio karių kapinėse¹². Rugpjūčio 28 d. susirgus bataliono vadui kpt. Vladui Žibui, bataliono vado pareigas laikinai perėmė kpt. F. Gedvila (iki rugsėjo 7 d.)¹³. Rugpjūčio 29 d. partizanai puolė Šemetovščiznos (Svyrių aps.) atsparos punktą. 3-iosios kuopos vadas, pasitelkęs papildomų jėgų – 17 latvių policininkų, nukubėjo į pagalbą besiginantiems lietuvių kariams. Persekiodamas atsitrauku-

* Bataliono dokumentuose vyrauja lenkiški vietovių pavadinimai. Ten, kur straipsnio autoriui nepavyko nustatyti lietuviškų vietovardžių, palikti nelietuviški kaimų pavadinimai. Taip pat iš dokumentų ne visur aišku, apie kuriuos partizanus kalbama – lenkų ar sovietų.

sius partizanus, jungtinis lietuvių ir latvių būrys juos pasivijo prie Janievičių kaimo (Janiewiczze). Susidūrimo metu buvo nukauti penki partizanai. Lietuviai ir latviai nuostolių nepatyrė¹⁴. Už kautynėse parodytą drąsą bataliono kariai apdovanoti ordinais ir kitais pasižymėjimo ženklais. Šiaip jau vokiečių okupacinė valdžia nenoriai ir retai įvertindavo lietuvių karinius nuopelnus ir šykštėjo jiems apdovanojimų. Laikinais einantis 4-osios kuopos vado pareigas lt. J. Juozas Jablonskis rugpjūčio 19 d. už pasižymėjimą ir narumą kovoje su bolševikais buvo apdovanotas Narsumo ir pasižymėjimo ženklu Rytų tautų kariams¹⁵.

Rugsėjo 6 d. 3-iosios kuopos saugomą Šaikūnų dvaro atsparos punktą puolė 46 gerai ginkluoti partizanai. Lietuvių kariams partizanų puolimą pavyko atremti. Kautynių metu buvo sužeistas gynybai vadovavęs jaunesnysis puskarininkis Petras Platakis. Bataliono vadas P. Platakiui pareiškė tarnybinę padėką¹⁶.

Rugsėjo 12 d. prie Liubartų kaimo (Eišiškių aps.) partizanai užpuolė ir nušovė iš Rakliškių dvaro atsparos punkto einančius 1-osios kuopos vadą F. Gedvilą ir vokiečių policininką Hoppe'ę. Puskarininkiui Vyšniauskui pavyko pabėgti į atsparos punktą, o F. Gedvilas žmona tikriausiai pateko į partizanų rankas. Rugsėjo 15 d. F. Gedvilas buvo palaidotas Vilniuje, Rasų kapinėse, lietuvių karių skyriuje. 1-osios kuopos vado pareigas laikinai perėmė j. lt. Bonifacas Guzas¹⁷.

Rugsėjo 15 d. apie 150 partizanų puolė Baltininkų (Bolcieniki) atsparos punktą. 1-osios kuopos vadas suspėjo apie tai pranešti Šalčininkuose stovinčiam motorizuotam žandarmerijos daliniui. Atvykęs į pagalbą žandarmerijos ir lietuvių policijos būrys Liubartų kaime užklupo apie 50 besiilsinčių partizanų.

Partizanai iš kaimo buvo išvyti. Per susišaudymą lietuviai nuostolių nepatyrė. Gyventojų pasakojimu, keli partizanai buvo sužeisti¹⁸.

Tą pačią dieną (rugsėjo 15 d.) apie 200 lenkų partizanų puolė Rakliškių dvaro atsparos punktą. Lietuvių igula atsišaudydama traukėsi į Eišiškes. Susitikę skubančius į pagalbą policininkus, lietuviai grįžo į Rakliškes pasiimti ten paliktų daiktų ir surasti dingusį būrio vadą Vyšniauską. Grįžtančiam būriui vadovavo jaunesnysis puskarininkis Daukša. Pakeliui į Rakliškes prie Jundiliškių (Jundziliszki) kaimo lietuvių būrys vėl susidūrė su partizanais. Priešo puolimas buvo atremtas. Traukdamiesi partizanai paliko du vežimus su pagrobtais gyventojų turtu ir į nelaisvę paimtą Jausinų kaimo seniūną. Lietuvių būrys toliau persekiojo partizanus ir vėl susidūrė su didele vokiškomis uniformomis vilkinčių lenkų partizanų vora. Po susišaudymo abi pusės iš mūšio pasitraukė. Civilių gyventojų pasakojimu, partizanai nusivežė šešis nukautus ir septynis sužeistus saviškius. Kautynių metu buvo sunkiai sužeisti jaunesnieji kareiviai Albinas Asipauskas (po kelių dienų jis mirė ir buvo palaidotas Eišiškėse) ir Pratkevičius. Sugrįžęs į Eišiškes lietuvių būrys rado būrio vadą viršilą Vyšniauską, kuriam pavyko nuo lenkų partizanų pabėgti. Kautynėse pasižymėjo kareiviai Daukša, Pratkevičius, Pusvaškis, Babeckis¹⁹.

Rugsėjo 15 d. 253-iasis batalionas gavo Tvarkos policijos vado įsakymą nutraukti derliaus saugojimą ir rugsėjo 18 d. persikelti į Vidžių rajoną (Švenčionių aps.). Bataliono štabas su 1-ąja, 2-ąja ir 4-ąja kuopomis iš Vilniaus išvyko traukiniu, 3-ioji kuopa turėjo vykti į Vidžius, o 5-oji – į Tverečių²⁰. Žygio į Vidžius metu iš bataliono pasišalino apie

20 karių (daugiausia iš 2-osios kuopos). 253-iasis batalionas gavo užduotį saugoti buvusią Lietuvos–Baltarusijos sieną nuo Bervetos upelio iki Drūkšių ežero šiaurėje ir neleisti partizanams veržtis į Lietuvos teritoriją. Šį ruožą penkios bataliono kuopos pasidalijo į mažesnes atkarpas²¹. Bataliono štabas įsikūrė Vidžiuose. Rugsėjo 20 d. 2-osios kuopos kareiviai prie Uscie kaimo nušovė du sovietų partizanų patrulius. Kitą dieną tos pačios kuopos barą aplankė vokiečių žandarmerijos pulkininkas Hachtelis, jis pagyrė sovietų partizanus nušovusius bataliono karius²². Rugsėjo 24 d. iš Hachtelio vadovaujamos kovos su partizanais grupės štabo batalionas gavo įsakymą sunaikinti Uscie kaimą, kuriame slėpdavosi partizanai: pastatus sudeginti, o gyventojus iškeldinti. Tą pačią naktį kaimą puolė sovietų partizanai, bet puolimas buvo atremtas. Rugsėjo 25 d. Uscie kaimas buvo sudegintas. Operacijoje dalyvavo 35 2-osios kuopos kariai. Ūkio gėrybės buvo nuvežtos į numatytą punktą, o žmonės perduoti vokiečių valdžios organams²³. Rugsėjo 28 d. batalionas gavo užduotį išvalyti mišką Bohino ežero (Baltarusija) rajone. Akcijoje dalyvavo keturios 253-iojo bataliono kuopos ir 3-ioji 9-ojo bataliono kuopa²⁴.

1943 m. rugsėjo mėn. buvo pakeista nemažai 253-iojo bataliono karininkų. Rugsėjo 4 d. Pranas Urbutis perdavė 2-osios kuopos vado pareigas lt. Valaičiui, o pats išvyko į Prienus²⁵. Nuo rugsėjo 17 d. 2-osios kuopos vado pareigas pradėjo eiti iš 9-E* bataliono atkeltas kpt. Pranas Počebutas, o 1-osios kuopos vadu tapo taip pat iš 9-E bataliono atkeltas lt. Balys Šimkonis²⁶. Atkeltas iš 255-ojo bataliono kpt. V. Aižinas

1943 m. spalio 6 d. buvo paskirtas 4-osios kuopos vadu²⁷.

Spalio mėn. 253-iasis batalionas toliau tęsė sovietų partizanų ir jų rėmėjų naikinimo akcijas Vidžių rajone. Spalio 9 d. kariai gavo užduotį išvalyti miško ruožą į vakarus nuo linijos Dubrovka, Stavrovas, Bohino ež., Dlugi ež. (Baltarusija). Batalionui akcijos metu buvo priskirta 9-ojo bataliono 3-ioji kuopa ir latvių motociklininkų būrys. Batalionas buvo pavaldus vokiečių žandarmerijos vado Lietuvoje plk. Hachtelio grupei. Besislapstantys kaimų gyventojai buvo suiminėjami ir perduodami vokiečių valdžios įstaigoms. Vėliau didelė dalis iškeldintų gyventojų buvo vežami prievartos darbams į Vokietiją. Kaimus, kuriuose slėpdavosi partizanai, smarkiai bombarduodavo vokiečių aviacija²⁸.

Spalio 18 d. 253-iojo bataliono štabe Bučianų (Bucziany) kaime buvo sušauktas dalinių vadų pasitarimas. Į jį atvyko pats Ostlando SS ir policijos vadas gen. F. Jeckelnas. Jis pareiškė padėką bataliono karininkams ir kareiviams už atliktą akciją²⁹.

Spalio 22 d. 253-iasis batalionas gavo įsakymą užimti naujas dislokacijos vietas: 1-oji kuopa – Padysnis (Podzisna), 2-oji – Vidžiai, 3-ioji – Hermanovščizna, 4-oji – Nova Vieš (Nowa Wieś), 5-oji – Tverečius. Bataliono štabas įsikūrė Vidžiuose. Kiek vėliau kuopų dislokacijos vietos buvo pakeistos: 1-oji kuopa įsikūrė Tverečiuje, 2-oji – Adutiškyje, 5-oji – Kamajuose³⁰. 253-iasis batalionas, priklausydamas Hachtelio grupei, operacijas prieš sovietų partizanus Vidžių, Drūkšių ir Kazėnų rajone vykdė nuo 1943 m. rugsėjo 20 d. iki spalio 22 d. Pasibaigus operacijoms batalionas vėl

* *Ersatz* – atsargos batalionas.

perėjo Tvarkos policijos vado Lietuvoje žinion³¹. Yra žinoma, jog per valymo akciją 5-oji kuopa sulaukė 49 partizanų rėmėjus, 1 partizaną ir 1 žydą, kuriuos perdavė Švenčionių apskrities policijai³². Kitų kuopų atitinkami duomenys nėra žinomi. Pasibaigus vietovių valymo akcijai, batalionui buvo duotas įsakymas saugoti Lietuvos–Baltarusijos pasienį ir neleisti sovietų partizanams slinkti į Lietuvą³³.

Lietuvių karių santykiai su vokiečių kariais nebuvo labai geri. Tai liudija vienas tragiškas atvejis. 1943 m. lapkričio 1 d. Tverečiuje kilus konfliktui vokiečių karininkas nušovė 5-osios kuopos eilinį Česlovą Akromą, nes šis karininką pavadino „vokiška kiaule“. Tik įsikišus kuopos vadui M. Asipauskui, vokiečių karininkas išvengė susidorojimo³⁴.

Lapkričio mėn. įvyko didžiausios 253-iojo bataliono kautynės su sovietų partizanais. Lapkričio 19-osios naktį ir 20-ąją apie 300 sovietų partizanų („Kalinino“, „Suvorovo“ ir „Čiapajevo“ brigados) puolė Kamajų mokykloje įsikūrusią 253-iojo bataliono 5-ąją kuopą, kuriai vadovavo lt. M. Asipauskas. Lietuvių kariai išbėgo iš mokyklos ir užėmė žiedinę gynybą. Susišaudymas truko 20–25 minutes. Kautynių metu žuvo 22–33 sovietų partizanai, tarp jų būrio vadas papulkininkis Maksimovas. Partizanų puolimas buvo atremtas. Buvo sužeisti penki lietuvių kariai: puskarininkis Vladas Kalasauskas, jaunesnysis puskarininkis Juozas Bartkus, eilinis Aleksas Davolga, jaunesnieji kareiviai Alfonsas Kongelis ir Romualdas Naikauskas³⁵.

Lapkričio 30 d. bataliono vado įsakyму 5-oji kuopa buvo pasiųsta į Svyrių apskritį saugoti dvarų³⁶. 1943 m. gruodžio 5 d. 5-osios kuopos kariai išsidėstė šiuose dvarų atsparos punktuose: Ornia-

nai (7 žm.), Parčevas (4 žm.), Kuricynas (10 žm.), Bonifacio (10 žm.), Dubnikai (12 žm.), Gervėčiai (10 žm.), Palionys (Polany) (9 žm.), Romaniškės (8 žm.), Komorovas (7 žm.), Bolkovas (21 žm.), Varnionys (6 žm.), Marguciškės (8 žm.), Svyriai (kuopos vadas M. Asipauskas ir 2 žmonės). Iš viso Svyrių ir Ašmenos dvaruose buvo dislokuota 115 5-osios kuopos karių. Beveik visi atsparos punktai turėjo po 1–2 kulkosvaidžius ir po 4–10 granatų³⁷. Kitos bataliono kuopos lapkričio mėn. taip pat saugojo dvarus įvairiose Vilniaus krašto vietovėse. Eišiškių apskrityje 83 253-iojo bataliono kariai saugojo dešimt dvarų, Ašmenos apskrityje dvylika dvarų saugojo 98 kariai, Vilniaus apskrityje vieną dvarą – 4 kariai ir Švenčionių apskrityje vieną dvarą – 7 kariai³⁸.

Gruodžio 2 d. batalionas gavo operatyvinį įsakymą Vilniaus krašte imti darbininkus darbams Vokietijoje ir derliaus nuėmimo metu saugoti dvarus. 1-oji ir 2-oji kuopos buvo perduotos Vilniaus apygardos komisaro ir apskričių viršininkų žinion. Akcijos metu abiem kuopoms turėjo vadovauti 2-osios kuopos vadas kpt. P. Počebutas. 3-ioji ir 4-oji kuopos privalėjo iš Dūkšto traukiniu grįžti į Vilnių, o po to vykti į Ašmenos ir Eišiškių apskritis saugoti dvarų. Abiem kuopoms žygio metu turėjo vadovauti 4-osios kuopos vadas vyr. lt. Martynas Cieminis. 5-oji kuopa, kaip minėta, tuo metu žygiavo į Svyrių apskritį³⁹. Gruodžio pradžioje 4-oji kuopa išsidėstė šiuose dvaruose: Baltininkuose (Bolcieniki) – 10 žmonių, Rakliškėse – 12, Padvarėje (Podwaryszki) – 6, Gaičiūniškėse (Gojcieniszki) – 10. 1944 m. sausio 3 d. 2-ojoje kuopoje buvo 80 žmonių, tarp jų 10 kuopos štabe, visi kiti – dvarų atsparos punktuose. Be

to, 4-oji kuopa laukė pastiprinimo – 40 žmonių, kuriuos planavo išsiųsti į Pagirių, Sakališkės (Sokolenszczyzna), Ūtos (Huta), Anuliškių, Tribonių (Trybance) ir Versekos dvarus⁴⁰. Bataliono kuopos buvo išskaidytos nedidelėmis grupelėmis dvaruose ir privalėjo atmušinėti daug pranašesnių lenkų ir sovietų partizanų antpuolius. Kadangi batalionuose trūko žmonių, 1943 m. gruodžio mėn. buvo leista priimti savanorius. Verbuoti savanorius pavesta 1-ajai ir 2-ajai kuopoms. Norintieji stoti į batalioną privalėjo pristatyti vietos policijos išduotą ištikimybės liudijimą ir darbo biržos pažymėjimą. Savanoriai su dokumentais buvo siunčiami į bataliono štabą. Į batalioną buvo priimami tik 1918–1924 m. gimę vyrai⁴¹.

Dvaruose dislokuotoms bataliono grupėms jau gruodžio viduryje teko susikauti su partizanais. Gruodžio 12 d. bataliono sargybiniai susidūrė su rogėmis važiuvusiais partizanais. Per susišaudymą žuvo du partizanai ir vienas sužeistas buvo paimtas į nelaisvę. Lietuviai nuostolių nepatyrė⁴². Iki metų pabaigos didesnių susidūrimų su partizanais nebuvo.

BATALIONO KOVOS SU LENKŲ IR SOVIETŲ PARTIZANAIS 1944 M. SAUSIO–LIEPOS MĖN.

1944 m. pirmas pusmetis 253-iajam batalionui buvo itin sunkus. Rytų Lietuvoje masiškai išplitęs partizaninis judėjimas kėlė daug rūpesčių civilinei valdžiai ir batalionų kariams. Beveik nebūdavo dienos, kad kariai nesusidurtų su sovietų arba lenkų partizanais. Beje, 253-iojo bataliono karius lydėjo sėkmė ir jie dažnai kautynėse laimėdavo. Sunkiomis

sąlygomis batalionas nepakriko ir iki pat sovietų kariuomenės įsiveržimo į Lietuvą išlaikė kovinę dvasią ir drausmę. Jau pirmą 1944 m. dieną (sausio 1-ąją) apie 100 sovietų partizanų puolė 4-osios kuopos saugomą Gaičiūniškių atsparos punktą. Dvarą saugojo tik aštuoni lietuvių kariai. Kautynių metu žuvo viršila Vincas Poškevičius, o jaunesnieji kareiviai Stonys ir Varkulevičius buvo paimti į nelaisvę, išrengti, sumušti, bet paskui paleisti. Eilinis Pranas Kumža dingo be žinios⁴³. Tomis pat dienomis 253-iasis batalionas patyrė dar kelias skaudžias netektis. Sausio 1 d. partizanai sušaudė 5-osios kuopos eilinį Praną Arlinską, o tos pačios kuopos kareivį Vincą Daubonį užbadė durtuvais. V. Daubonis buvo palaidotas Varnionyse, P. Arlinskas – Lentupyje, o V. Poškevičiaus lavonas nuvežtas į kuopos vadavietę Svyriuose⁴⁴.

Sausio 4 d. Rakliškių dvaro įgula (4-osios kuopos) surengė pasalą partizanams prie Kalitonių kaimo. Partizanai pasitraukė, du buvo nukauti. Gyventojų pasakojimu, partizanai su savimi nusivežė dar tris žuvusiuosius ir keliolika sužeistųjų. Lietuviai nuostolių neturėjo⁴⁵.

Sausio 7 d. naktį lietuvių kariai surengė pasalą partizanams netoli Pasalio (Posol) kaimo. Į pasalą pateko apie 40 ginkluotų partizanų. Per susišaudymą žuvo trys partizanai, buvo nušauti šeši arkliai⁴⁶. Partizanai pasitraukė. Tą pačią dieną lietuvių patrulis Gruštelės kaime susidūrė su 20 partizanų. Mūšyje žuvo keturi partizanai, lietuviai nuostolių neturėjo⁴⁷.

Sausio 11 d. 4-osios kuopos jaunesnysis puskarininkis Kanaverskas su eiliniu Petru Paulausku iš Anuliškių atsparos punkto vyko paimti maisto. Pakeliui juos užpuolė partizanai ir paėmė į ne-

laisvę. Kanaverskui iš nelaisvės pavyko pabėgti ir grįžti į dalinį, o eilinio Paulausko likimas nežinomas. Po dviejų dienų (sausio 13 d.) sargybos metu į krūtinę buvo sužeistas eilinis Zenonas Sipavičius⁴⁸.

Sausio 13 d. bataliono vadas išleido operatyvinį įsakymą Nr. 1 1-ajai, 2-ajai ir prie bataliono priskirtai jungtinei policijos kuopai. Įsakyme nurodyta, kad šios kuopos paliekamos vykdyti darbo jėgos rinkimo akciją ir trukdyti partizanų judėjimą. Šios trys bataliono kuopos buvo paliktos Švenčionių grupės vado žinioje. 1-osios kuopos štabas ir viena puskuopė (puskuope buvo laikomas 40 karių būrys⁴⁹) buvo palikta Vilniuje, antra puskuopė – Jašiūnuose. 2-osios kuopos štabas ir viena puskuopė turėjo įsikurti Valkininkuose, kita puskuopė – Rūdiškėse. Jungtinės kuopos štabas ir 50 karių turėjo vykti į Valkininkus, vienas būrys įsikurti Didžiosiose Rakliškėse (50 karių) ir vienas būrys – Paluknėje. Vėliau (1944 m. sausio 22 d.) operatyvinis įsakymas buvo papildytas ir pakeistas. Penkiolika jungtinės kuopos karių turėjo pereiti 4-osios kuopos vado žinion ir sustiprinti Rakliškių dvaro apsaugą, likusieji lygiomis dalimis buvo priskirti prie 1-osios ir 2-osios kuopų.

1-oji kuopa gavo užduotį įrengti Rūdiškių ir Valkininkų atsparos punktus, o 2-oji kuopa – Turgelių ir Šalčininkėlių atsparos punktus⁵⁰.

Užimtas naujas bataliono pozicijas be paliovos puolė sovietų arba lenkų partizanai. Bataliono kariai taip pat dažnai rengdavo žvalgybos reidus ir pasalas.

Sausio 17 d. Rakliškių atsparos punktas surengė pasalą prie Papiškės kaimo. 15-os policininkų būriui vadavo viršila Trečiokas. Kaime pasirodžius sovietų partizanams, prasidėjo kautynės.

Partizanai pasitraukė. Į nelaisvę buvo paimti du žydų tautybės partizanai. Vienas sunkiai sužeistas partizanas buvo pribaigtas, kitas perduotas Eišiškių policijai. Paimti du rusiški šautuvai ir viena granata⁵¹.

Sausio 18 d. 3-iosios kuopos viršila Kvaraciejus su aštuoniais kariais nuvyko į Svylelės (Swilowka) kaimą ir viename name užklupo keturis sovietų partizanus (tris vyrus ir vieną moterį). Namas buvo apšaudytas ir padegtas. Vienas mėginęs pabėgti partizanas buvo nušautas, kiti trys sudegė name. Pas nušautą partizaną buvo rasti sovietų karininko dokumentai. Per susišaudymą į koją sunkiai sužeistas jaunesnysis puskarininkis Špukas⁵².

Sausio 24 d. 5-osios kuopos vyrai vyko į Palionių dvarą parvežti kuliamosios mašinos. Pakeliui juos užpuolė ir nuginklavo lenkų partizanai. Lietuvių kariai buvo išrengti ir laikomi miške iki vakaro, po to paleisti. Kadangi jaunesnysis kareivis Juknys nemokėjo lenkiškai, tai buvo sumuštas. Vakare vyrai grįžo į savo atsparos punktą⁵³.

Sausio 25 d. partizanai puolė 3-iosios ir 4-osios kuopų atsparos punktus. Jie buvo atvykę plėšti Mikalovščiznos kaimą, bet 4-osios kuopos kariams atidenigus ugnį, pasitraukė. Per abu susirėmimus aukų nebuvo nė vienoje pusėje. Tą pačią dieną partizanai puolė 5-osios kuopos atsparos punktą Parčevo dvare. Partizanų puolimas buvo atremtas. Po susišaudymo rastas vieno partizano lavonas, kelis partizanus lietuviai paėmė į nelaisvę⁵⁴.

Sausio 26 d. bataliono 2-osios kuopos vadu buvo paskirtas kpt. Antanas Ruzgys⁵⁵.

Sausio 28 d. Palionių atsparos punkto viršininkas puskarininkis Stepas Ragauskas iš lenkų partizanų gavo ultima-

tumą pasiduoti. Prieš tai Ragauskas toki pat ultimatumą buvo gavęs iš sovietų partizanų. Palionių dvare tuo metu buvo tik devyni lietuvių kariai, ginkluoti vienu kulkosvaidžiu, aštuoniais šautuvais ir septyniomis granatomis. Neturėdamas pakankamai jėgų gintis, puskarininkis Ragauskas rengėsi apleisti atsparos punktą ir pasiuntė į Dudų kaimą kareivius Povilą Žemelį ir Praną Sakalauską, kad atvarytų arklių daiktams pervežti. Grįžęs Sakalauskas pranešė, kad jį ir Žemelį sulaikė lenkų partizanai ir liepė Ragauskui atvykti pas juos derybų. Ragauskas pats nevyko, bet pasiuntė kareivį Sakalauską pakviesti lenkų partizanus pasikalbėti į dvarą. Netrukus eilinis Sakalauskas grįžo su trimis ginkluotais lenkų partizanais. Dar neprasidėjus deryboms, staiga puolė sovietų partizanai. Tarp lenkų ir sovietų partizanų užvirė kautynės. Lenkų partizanų buvo apie 500, o sovietų – apie 60. Lenkai laimėjo ir paimtus į nelaisvę sovietus vėliau dvaro kieme sušaudė. Matydami, kad prieš tokią jėgą neatsilaikys, lietuviai pasidavė be mūšio. Lenkų partizanai paėmė ginklus, amuniciją, lietuvius išrengė iki baltinių ir jiems davė savo drabužius. Po to palydėjo iki Dudų kaimo ir liepė pranešti Kiemeliškių policijai, kad vasario 4 d. bus puolamos Kiemeliškės⁵⁶.

Sausio 29 d. apie 6 val. maždaug 150 sovietų partizanų (daugiausia žydų ir rusų tautybės) užpuolė ir sudegino Kaniūkų kaimą. Partizanai nužudė 35 ir sužeidė 15 kaimiečių. Gyvuliai taip pat buvo iššaudyti. Po valandos į Kaniūkų kaimą atskubėjo aplinkinių atsparos punktų 253-iojo bataliono kariai, bet partizanų jau nerado. Partizanai grasino taip pasielgti ir su Butrimonių, Jononių (Janiancy), Šaulių (Strzelce) ir Pasalio kaimais,

nes tų kaimų gyventojai lietuviai padeda policijai kovoti su sovietų partizanais⁵⁷.

Vasario 1 d. 253-iojo bataliono vadas išleido operatyvinį įsakymą Nr. 2. Jame nurodyta 5-ajai kuopai palikti atsparos punktus ir susitelkti Svyriuose kovai su partizanais. Uždavinį kuopa turėjo vykdyti bendradarbiaudama su 257-uju batalionu ir vokiečių žandarmerijos vadu. Tą pačią dieną dėl ligos į atsargą buvo paleistas 5-osios kuopos būrio vadas lt. Adolfas Janušonis⁵⁸.

Vasario 5 d. keturi 3-iosios kuopos lietuvių kariai iš Ašmenos į Naujasalio (Nowosiolki) dvarą lydėjo dvaro administratorių ir tarnautoją. Partizanai miške (apie 2 km nuo Naujasalio kaimo) surengė pasalą ir užpuolė karius. Dvaro administratorių, tarnautoją ir sužeistą vežiką partizanai ištarde paleido, o sužeistus lietuvių karius pribaižė vietoje. Žuvo jaunesnysis puskarininkis Daučiūnas bei kareiviai Orlickas, Milaševičius ir Valentinavičius. Kitą dieną žuvusiųjų lavonus paėmė j. lt. Vyšniausko grupė. Žuvusieji buvo nuvežti į Ašmeną⁵⁹.

Vasario 7 d. kpt. Ruzgys 2-ąją kuopą perdavė lt. Valaičiui, o pats išvyko į naują tarnybos vietą – Apmokymo dalį⁶⁰.

Vasario 8 d. naktį apie 50 partizanų puolė 3-iosios kuopos saugomą Baltupių dvarą ir reikalavo pasiduoti. Susišaudymas truko apie dvi valandas. Partizanų puolimas buvo atremtas. Lietuviai nuostolių neturėjo⁶¹.

Vasario 10 d. bataliono vadas išleido operatyvinį įsakymą Nr. 3. 3-iajai kuopai buvo įsakyta palikti atsparos punktus dvaruose, susirinkti Ašmenoje ir vykti į Vilnių. 4-ajai kuopai įsakyta palikti atsparos punktus dvaruose (išskyrus Rakliškių dvarą) ir perimti atsparos punktų saugojimą Šalčininkuose ir Karolinos dvare⁶².

Vasario 13 d. Turgelių atsparos punktą puolė partizanai. Po susišaudymo partizanai pasitraukė. Lietuviai nuostolių neturėjo⁶³.

Vasario 16 d. bataliono kariai šventė Vasario 16-ąją. Bataliono delegacija Vilniuje padėjo vainiką Antakalnio karių kapinėse, kuriose buvo palaidota kelios dešimtys žuvusių lietuvių karių. Vakare įvyko šventinis koncertas Filharmonijos salėje. 5-oji kuopa Vasario 16-ąją atšventė Svyriuose kartu su 257-uoju batalionu ir civilinės valdžios atstovais. Buvo padėti vainikai ant žuvusių karių kapų ir pasakytos iškilmingos kalbos⁶⁴.

Vasario 19 d. 4-osios kuopos kariai iš Rakliškių atsparos punkto žvalgybinio reido metu susidūrė su partizanais, kurie atsišaudydami pasitraukė į mišką. Kariai išlaisvino partizanų pagrobtą Graužiškių policijos punkto policininką Antaną Utmaną. Bėgdami partizanai paliko arklį su vežimu⁶⁵.

Vasario 22 d. bataliono vado operatyviniu įsakymu jungtinė policijos kuopa, iki tol priklausiusi 253-iajam batalionui, nuo 1944 m. kovo 1 d. paskirta Vilniaus apygardos SS ir policijos vado žinion⁶⁶. Jungtinę policijos kuopą sudarė iš apskričių komandiruoti viešosios policijos tarnautojai. Jie 1943 m. rugsėjo 17 d. buvo pasiųsti į Svyrių, Ašmenos ir Eišiškių apskritis saugoti dvarų 6–8 savaitėms, tačiau išbuvę 11 savaičių nebuvo paleisti, bet išsiųsti į Švenčionių apskritį gaudyti žmonių darbams į Vokietiją. Daug jungtinės policijos kuopos karių į Švenčionis neišvyko, nes iš tarnybos pasišalino. Baigusi užduotį Švenčionių apskrityje, 1944 m. sausio 19 d. jungtinė kuopa kartu su kitomis 253-iojo bataliono kuopomis išvyko į Vilniaus ir Eišiškių apskritis kovoti su partizanais. Ten ši kuopa buvo išskirstyta po kitas

bataliono kuopas. Jungtinės policijos kuopos vadas vasario 10 d. prašė lietuvių policijos ryšių karininko kuopą išformuoti ir policijos pareigūnus grąžinti į nuolatinės tarnybos vietas. Į prašymą buvo atsižvelgta ir kovo 1 d. jungtinė policijos kuopa buvo išformuota, o policininkai grąžinti į savo tarnybos vietas⁶⁷.

Vasario 22 d. bataliono vado operatyviniu įsakymu Nr. 4 2-oji kuopa privėlė palikti Šalčininkėlių ir Turgelių atsparos punktus ir įrengti atsparos punktą Pakrėpės (Pokrėpe) kaime (apie 20 km į šiaurės vakarus nuo Jašiūnų)⁶⁸. Vokiečių majoro Königo įsakymu j. ltn. Vyšniausko vadovaujama puskuopė (54 žmonės) persikėlė į Rūdninkų miestelį, 5-oji kuopa užėmė Dobrovlianą (Dobrowlany) dvarą⁶⁹.

Vasario 23 d. už narsumą kautynėse su partizanais 2-osios klasės karo nuopelnų kryžiumi su kardais (*Kriegsverdienstkreuz*) buvo apdovanoti šie 253-iojo bataliono kariai:

- 1) 1-osios kuopos j. puskarininkis Povilas Stankus;
- 2) 3-iosios kuopos viršila Augustas Palvinis;
- 3) 3 -iosios kuopos j. puskarininkis Justas Latakas;
- 4) 3-iosios kuopos j. puskarininkis Petras Platakis;
- 5) 3-iosios kuopos jaunesnysis kareivis Henrikas Ginevičius.

Tai buvo pirmieji 253-iojo bataliono kariai, apdovanoti šiuo garbės ženklu⁷⁰.

Tą pačią dieną (vasario 23-ąją) iš 8-ojo bataliono atkeltas kpt. Vladas Patašius buvo paskirtas 3-iosios kuopos vadu. Be to, į batalioną buvo atkelti šeši sanitarijos puskarininkiai, kurių batalionui anksčiau labai trūko⁷¹.

Vasario 26 d. nuo galvos sužalojimo karo ligoninėje mirė puskarininkis Vla-

das Raila. Po kelių dienų jis buvo palaidotas Antakalnio karių kapinėse⁷².

Kovo 5 d. viršilos Kazlausko vadovaujama karių grupė (35 žmonės) vykdė kaimų žvalgybą ir susidūrė su 30–40 lenkų partizanų būriu. Partizanai iš mūšio pasitraukė, vieną nukautą paliko, o tris sužeistuosius pasiėmė su savimi. Pas žuvusįjį buvo rasta nuotrauka ir žemėlapis iš Lenkijos istorijos vadovėlio⁷³.

Kovo 8 d. vakare Rakliškių atsparos punkto viršininkas viršila Trečiokas iš lenkų partizanų dalinio Nr. 510 (pasirašė dalinio vadas mjr. Klosas) gavo ultimatumą nedelsiant pasiduoti. Ultimatumą įteikė Paraistės (Porojsce) kaimo seniūnas. Jo teigimu, lenkų partizanų esą apie tūkstantį. Pas partizanus lietuviai išsiuntė savo parlamentarą policininką Vladą Juškėną, kuris grįžęs pranešė, kad ultimatumas pratęstas iki tos pačios dienos 23 val. Viršila Trečiokas ultimatumą atmetė. Lygiai 23 val. lenkų partizanai pradėjo šaudyti į atsparos punktą iš minosvaidžio. Lietuviai atsakė kulkosvaidžių ugnimi. Po to lenkų partizanai pasitraukė Butrimonių link. Lietuviai nuostolių neturėjo, priešo nuostoliai nežinomi⁷⁴.

Kovo 11 d. 4-osios kuopos 18 karių grupė, vadovaujama lt. Raulušaičio, Kiemeliškių palivarke užklupo partizanus. Kautynių metu vienas partizanas buvo nušautas. Tarp lietuvių lengvai buvo sužeistas jaunesnysis puskarininkis Kazys Kanaverskis ir kareivis Juozas Skridulis. Jie buvo išvežti į Vilnių⁷⁵.

Kovo 14 d. Maišiagaloje įsikūrusios 3-iosios kuopos būrys Sudervėje susikovė su gerai ginkluotu lenkų partizanų būriu. Keli partizanai buvo pasislėpę Sudervės klebonijoje. Lenkų partizanai pasitraukė Dūkštų kryptimi. Vienas lenkų partizanas buvo sužeistas ir kitą dieną mirė⁷⁶.

Kovo 15-ąją, keršydamis už Sudervės puolimą, lenkų partizanai Levydonių kaime sumušė iš Vidurio Lietuvos atkeltus lietuvius. Akovcai (lenkų partizanai) pareiškė, kad už vieną partizaną jie sušaudysią 100 lietuvių. Lenkų partizanų būrys keliaudavo iš vieno kaimo į kitą ir pasipildydavo naujais žmonėmis. Sudervės apylinkėje veikiančiame būryje buvo apie 400–600 žmonių, todėl atsparos punktai prašė pastiprinimo apsiginti nuo galimų partizanų antpuolių⁷⁷. Lenkų partizanai nusiuntė ultimatumą Maišiagalos atsparos punkto viršininkui bei Maišiagalos ir Paberžės valsčių viršaičiams. Partizanai pareiškė užpulsią Maišiagalą. Ultimatumas buvo perduotas apskrities ūkio viršininkui vokiečiui Horstui⁷⁸.

Kovo 16 d. iš Kauno atvyko Lietuvos apsaugos dalių ryšių karininkas gen. štabo plk. lt. Antanas Špokevičius. Jis perskaitė Tvarkos policijos vado Lietuvoje 1944 m. kovo 11 d. įsakymą, kad jam (A. Špokevičiui) pavesta rūpintis lietuvių policijos batalionų parengimu kautynėms, ir įsakė nuolatos rūpintis visų karių mokymu. A. Špokevičius kartu su mjr. Gruodžiu vizitavo 253-iojo bataliono štabą ir 1-ąją kuopą Rūdiškių atsparos punkte. Apžiūra gen. štabo plk. lt. A. Špokevičius liko patenkintas⁷⁹.

Kovo 28 d. bataliono atvykimo į Vilnių proga Vilniaus karininkų ramovėje įvyko bendras pobūvis. Jo metu sužinota, kad bataliono vadas kpt. V. Žibas iškeliamas į kitą tarnybos vietą. Šią žinią bataliono kariai priėmė kaip didelę netektį, nes jų vadas buvo taurus, energingas ir ryžtingas žmogus. Jis savo kariais rūpinosi kaip tikras tėvas. Pobūvyje dalyvavo ir bataliono ryšių karininkas Legneris, kuris sakydamas kalbą pabrėžė, kad kpt. V. Žibas esąs vertas užimti aukštesnes pareigas⁸⁰.

Kovo 29 d. bataliono 5-oji kuopa buvo panaikinta, dalis karių pervesta į 2-ąją kuopą, o likusieji išsiųsti į kitas kuopas. 2-osios kuopos vadu buvo paskirtas lttn. M. Asipauskas⁸¹.

Kovo 30 d. bataliono vadas davė įsakymą kovoti su lenkų partizanais Maišiagalos apylinkėse. Iki tol lenkų partizanų puolimai buvo tik atremiami, juos pulti ir naikinti nebuvo įsakymo. Partizanams pradėjus įžūliai siausti ir terorizuoti lietuvius, vokiečiai leido juos naikinti be pasigailėjimo⁸².

Kovo 31 d. bataliono štabas drauge su viena kuopa iš Vilniaus išvyko į Paberžę. Glitiškių dvare stovinti 4-oji kuopa gavo užduotį vykti į Sužionių bažnytkaimį ir sunaikinti ten esantį lenkų partizanų štabą ir dalinį. Nuvykusi į Sužionis, 4-oji kuopa partizanų nerado, bet suprato, kad vietos gyventojai partizanams yra palankūs⁸³.

Balandžio 2 d. lenkų partizanai apiplėšė Laurų vaikų namus ir Antavilio žemės ūkio mokyklą, po to pasitraukė į Liepalotų kaimą (3 km nuo Nemenčinės)⁸⁴.

Kovo pabaigoje–balandžio pradžioje 253-iojo bataliono kariai dalyvavo „Nordwest“ („Šiaurės vakarai“) operacijoje. Jos metu buvo suimtas lenkų partizanas Bronislavas Koženevskis (Bronislaw Korzeniewski) iš Paberžės. Kratos metu pas jį rastas lenkų partizanų ir turimų ginklų sąrašas, raštelis su partizanų štabo narių adresais, sąrašas asmenų (27 žm.), norinčių stoti į partizanus, ir 787 reichsmarkių, sumokėtų partizanų štabui, kvitas. Kvotos metu Koženevskis prisipažino, kad jis turėjęs užverbuoti į lenkų partizanus naujus žmones. Pagal surastus dokumentus ir Koženevskio parodymus buvo suimta 13 asmenų, be to, buvo laikinai sulaikyti trys įtariamai gin-

klų slėpimu asmenys⁸⁵. Pagal Paberžės policijos suteiktą informaciją buvo suimta dar 13 įtariamų priklausymu partizanams asmenų. Tų asmenų, kuriems pavyko pasislėpti, buvo suimti šeimos nariai. Juos ketinta laikyti suimtus tol, kol pasislėpę asmenys patys prisistatys policijai⁸⁶.

Balandžio 5 d. bataliono kuopos vykdė vietovių valymo akciją. 1-oji, 2-oji ir 3-ioji kuopos su priešu nesusitiko.

4-oji kuopa buvo suskirstyta į tris grupes. J. lttn. Raulušaičio vadovaujamą būrį (20 karių) prie Pavarpių kaimo užpuolė 200–250 partizanų. Į lygumoje gerai matomus lietuvius lenkų partizanai šaudė iš trijų lengvųjų kulkosvaidžių, automatų ir šautuvų. Priešo ugnis buvo tokia stipri, kad lietuviams teko trauktis į artimiausią vienkiemį. Jie užėmė patogesnes pozicijas ir nesileido priešo apsupami. Traukiantis sumaniai ir narsiai kovėsi jaunesnieji kareiviai Druteika ir Javtušenka. Partizanai nesėkmingai mėgino apsupti įsitvirtinusių lietuvius ir turėjo trauktis. Traukdamiesi partizanai pasiėmė septynis nukautus saviškius. Kautynės truko tris valandas. Lietuviai nuostolių neturėjo⁸⁷.

Balandžio 7 d. bataliono vadas išleido operatyvinį įsakymą Nr. 6. Jame buvo rašoma, kad į pietus nuo Maišiagalos ir į vakarus nuo linijos Maišiagala–Sudervė labai suaktyvėjo lenkų partizanų veikimas. Batalionui įsakyta aktyviai kovoti su partizanais. Pagal įsakymą 1-oji kuopa turėjo likti Paberžėje, 2-oji vykti į Maišiagalą, 3-ioji palikta Vilniaus srities apsaugos vado žinioje. 4-oji kuopa turėjo persikelti į Sudervę. Bataliono štabas iš Paberžės persikėlė į Maišiagalą⁸⁸.

Tą pačią dieną bataliono ryšių karininkas mjr. Karlas Legneris savo pareigas perdavė kpt. Räderiui⁸⁹.

Balandžio 9 d. aštuoni ginkluoti lenkų partizanai užėjo pas Eitminiškių kleboną Ambraziejų Jakavonį ir padarė kratą. Kratos metu surado kažkokius sudraskytus raštelius. Manoma, kad tai buvo lenkų partizanų sąrašai, nes klebonas buvo žadėjęs juos sudaryti. Partizanai A. Jakavonį suėmė ir vežėsi Družilių kaimo link. Važiuojant pakeliui prisijungdavo kiti partizanai, jų prisirinko apie 50. Įtarta, kad A. Jakavonį išdavė Eitminiškių bažnyčios vargonininkas Krečas. Pastarajam kartą bažnyčioje užgiedojo Lenkijos himną, Jakavonis pasitraukė nuo altoriaus ir išėjo iš bažnyčios. Tuo jis sukėlė lenkų neapykantą⁹⁰. Už Jakavonio suėmimą bataliono kariai buvo įsakymu paimti įkaitais naują Eitminiškių kleboną ir vargonininką Krečą, kuriam įskundus Jakavonis buvo suimtas. Eitminiškėse kariai suėmė tik kleboną, o vargonininkas su šeima pasislėpė. Jo sūnūs buvo išėję pas lenkų partizanus⁹¹. Kunigą Jakavonį lenkų partizanai nužudė, jo turtas buvo nuvežtas į Paberžę ir perduotas klebono šeimininkei Elžbietai Makauskaitei.

Balandžio 18 d. į Ažuolinės (Orzelowka) kaimą atvyko septyni ginkluoti lenkų partizanai; jie norėjo nužudyti ten gyvenančius lietuvius mokytojus, bet vietos gyventojų prašomi paleido⁹².

Vadovaujantis Tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymu, 1944 m. balandžio 18 d. 253-iojo bataliono pavadinimas (iki tol vadinosi apsaugos batalionu) buvo pakeistas į „Lietuvių policijos 253-F-batalioną“ (vokiškai „Litauische Polizei-F-Bataillon № 253“)⁹³.

Balandžio 24 d. 253-iojo bataliono 1-oji kuopa net keturis kartus kovėsi su lenkų partizanais Sužionių miestelyje ir jo apylinkėse. Kuopa buvo gavusi užduotį išvyti lenkų partizanus iš Su-

žionių miestelio ir paimti įkaitais aršesnius lenkų veikėjus. Iš 40 1-osios kuopos karių ir 11 Paberžės policininkų buvo sudarytas būrys, kuriam vadovavo viršila Striupaitis. Būrys buvo apginkluotas penkiais lengvaisiais rusiškais kulkosvaidžiais, rusiškais ir vokiškais šautuvais bei vokiškomis granatomis. Auštant (apie 4 val. ryto) lietuvių būrys puolė Sužionis. Miestelyje į nelaisvę buvo paimti du ginkluoti lenkų partizanai (Antonas Radziewiczzius ir Witoldas Mitrowskis), kiti partizanai pasitraukė. Kautynėse pasižymėjo būrio vadas viršila Striupaitis: jis sužeidė vieną partizaną, pasirengusį šauti į lietuvių policininką, ir dar vieną partizaną suėmė. Traukdamiesi iš miestelio partizanai pasiėmė vieną nukautą saviškį. Lietuviai nuostolių neturėjo, jiems atiteko partizanų arklys, du pistoletai, dvi granatos ir partizanų vėliava. Iki 8 val. ryto bataliono kariai Sužionių miestelyje darė kratas. Be to, buvo suimtas vietos klebonas ir rūsyje pasislėpęs zakristijono sūnus Tomaszewskis. Išvykdamas iš miestelio prie kapinių (1 km į pietus nuo Sužionių) būrys vėl susidūrė su akovcais. Po 30 min. trukusio susišaudymo partizanai pasitraukė. Tą pačią dieną viršilos Striupaičio būrys dar du kartus susikovė su lenkais. Kautynėse prie kapinių pasižymėjo jaunesnysis puskarininkis Lukėnas ir kareivis Bratkevičius: daugiausia jų pastangomis partizanų puolimą pavyko atremti⁹⁴.

Balandžio 28 d. 3-ioji kuopa gavo pranešimą, kad Senujų Kietaviškių kaime (12 km į pietvakarius nuo Vievio) pasirodė 30 partizanų. Buvo skubiai sudaryta 19 karių komanda iš 3-iosios kuopos ir 6-ojo bataliono žmonių. Jai vadovavo 6-ojo bataliono ltn. Skrebys.

Vakare lietuvių būrys netoli Senujų Kietaviškių susidūrė su septyniais sovietų partizanais ir pradėjo kautynes. Partizanai traukėsi rytų kryptimi. Persekiodama partizanus lietuvių komanda perplaukė Strėvos upelį ir vijosi partizanus iki Anykščių ežero. Partizanai perplaukė ežerą ir tamsoje paspruko. Kautynių metu du partizanai buvo sužeisti, trys nuskendo plaukdam. Grobio buvo paimta kuprinė su 12 kg sprogstamosios medžiagos⁹⁵.

Tą pačią dieną neaiškiomis aplinkybėmis vokiečiai Vilniuje nušovė atostogaujantį 2-osios kuopos eilinį Zigmą Kisielių⁹⁶.

Balandžio 28 d. bataliono vadas kpt. V. Žibas savo pareigas perdavė kpt. Povilui Bareišiui. Atsisveikindamas kpt. Žibas išleido įsakymą ir padėkojo kariams. Jis 253-iajam batalionui vadovavo per visą bataliono kovų su partizanais laikotarpį (nuo 1943 m. rugpjūčio mėn.). Naujasis bataliono vadas kpt. P. Bareišis buvo atkeltas (1944 m. balandžio 12 d.) iš 254-ojo bataliono⁹⁷.

Gegužės pradžioje (iki 10 d.) 253-iojo bataliono 1-oji kuopa buvo Paberžėje, 2-oji – Maišiagaloje, 3-ioji – Vievėje, 4-oji – Raudondvaryje (Czerwony Dwor)⁹⁸. Gegužės 11 d. 4-oji kuopa persikėlė į Riešę ir ten pradėjo statyti gynybinius įtvirtinimus. Kitos kuopos liko senose dislokacijos vietose (Maišiagaloje, Paberžėje ir Vievėje)⁹⁹.

Gegužės 3 d. jaunesniojo puskarininkio Jono Tijušio vadovaujama 16-os karių grupė Varniškių (Woroniszki) kaime suėmė du lenkų partizanus – Władysławą Żukowską ir Bronisławą Karazniewiczų, Batriškių kaime buvo suimtas dar vienas lenkų partizanas – Józefas Tomaszewskis. Suimtieji buvo perduoti Riešės policijai¹⁰⁰.

Gegužės 7 d. 4-oji kuopa gavo žinią, kad Asiūklės kaime (Osiukla) plėšikauja lenkų partizanai. Ltn. M. Cieminio (4-oji kuopa) vadovaujamas 33 karių būrys pasivijo 20–30 lenkų partizanų būrį ir pradėjo kautynes. Buvo nukauti keturi partizanai, paimtas vienas rusiškas lengvasis kulkosvaidis, trys šautuvai ir du balnai. Lietuviai nuostolių neturėjo¹⁰¹.

Gegužės 12 d. batalionui buvo paskelbtas Tvarkos policijos vado Lietuvoje įsakymas, kad lietuvių apsaugos batalionams suteikiamas „Lietuvių policijos batalionų“ pavadinimas ir panaikinami iki tol buvę laipsniai bei įvedami vokiečių policijos pareigūnų laipsniai ir vokieškas pasisveikinimas¹⁰².

Gegužės 15 d. buvo pažymėtos 253-iojo bataliono įsteigimo metinės. Jokių iškilnių ir vaišių neruošta. Bataliono vadas išleido įsakymą, kuriuo karius pasveikino su pirmosiomis bataliono metinėmis¹⁰³.

Gegužės 30 d. bataliono vadas išleido operatyvinį įsakymą Nr. 9. Pagal įsakymą batalionas turėjo persikelti į Lieponių ir Onuškio rajonus. Kariams buvo duotas uždavinys dislokacijos vietose vykdyti žvalgybą, trukdyti partizanams veržtis į vakarus ir naikinti sutiktas partizanų grupes. Kariai turėjo susirinkti Vilniuje ir iš ten traukiniu vykti į Valkininkus, o po to žygiuoti į nurodytas dislokacijos vietas¹⁰⁴.

Vokiečių SS ir policijos vado Ostlande F. Jeckelno įsakymu 1944 m. gegužės 18 d. buvo suformuota policijos plk. ltn. Titelio vadovaujama kovos su partizanais Lietuvoje grupė (*Gruppe Titel*). Grupę sudarė vokiečių SS ir policijos 16-asis pulkas, 2-asis, 253-iasis ir 257-asis lietuvių policijos batalionai bei Eišiškių apskrities žandarmerijos postai. Titelio grupės štabo funkcijas perėmė

16-ojo pulko štabas, kuris įsikūrė Trakuose. 2-asis batalionas turėjo įsikurti Varėnoje, 253-iasis – Onuškyje (štabas ir dvi kuopos) ir Lieponyse (dvi kuopos). 257-asis batalionas buvo pasiūstas į Semeliškes (štabas ir viena kuopa) bei Aukštadvarį (dvi kuopos). Batalionai gavo užduotį dislokacijos vietose įrengti žiedinės gynybos įtvirtinimus¹⁰⁵.

Birželio 1 d. 253-iojo bataliono štabas su 3-iaja ir 4-ąja kuopomis atvyko į Onuškę, o 1-oji ir 2-oji kuopa – į Lieponis.

Birželio 3 d. 2-oji kuopa kartu su dviem vermachto grupėmis naktį išėjo į žvalgybą. Žvalgybos metu įvyko susidūrimas su partizanais. Du partizanai buvo nukauti, vienas sužeistas ir paimtas į nelaisvę. Lietuviai nuostolių nepatyrė¹⁰⁶.

Birželio 4 d. plk. ltn. Titelis įsakė 253-iajam batalionui (per ryšių karininką Hertzelį) sunaikinti sovietų partizanų stovyklą Rūdninkų girioje į pietus nuo Onuškio¹⁰⁷. Remdamasis Titelio įsakymu, bataliono vadas 1944 m. birželio 5 d. išleido operatyvinį įsakymą Nr. 10. Jame buvo nurodyta, kad sovietų partizanai Rūdninkų girioje į pietus nuo Onuškio yra įsirengę stovyklą, kurioje, informatorių žiniomis, yra apie 300 partizanų. Ltn. M. Asipausko vadovaujamoms kuopoms (1-oji ir 2-oji) duotas uždavinys užimti barą nuo Taučionių iki Kietaviškių. 3-ioji ir 4-oji kuopos iš Onuškio turėjo šukuoti mišką ir sutiktą priešą sunaikinti. Baigus užduotį, visi bataliono kariai turėjo susirinkti Onuškyje¹⁰⁸. Atrodo, ši operacija nepavyko, nes šukuojant mišką partizanų nerasta.

Birželio 9 d. plk. ltn. Titelis įsakė dviem 253-iojo bataliono kuopoms iš Lieponių ir Onuškio persikelti į Rūdiškes. Kuopos gavo užduotį kartu su vermachto daliniais trukdyti partizanų ju-

dėjimą iš Rūdninkų girios šiaurės vakarų ir vakarų kryptimis bei saugoti geležinkelius¹⁰⁹.

Birželio 12 ir 13 d. 2-oji ir 3-ioji kuopos atvyko į Rūdiškes¹¹⁰. Čia kariai statė įtvirtinimus ir rengė žvalgybos reidus.

Birželio 15 d. 2-osios kuopos 63 kariai kartu su vermachto būriu vykdė akciją Mačiulaitės kaime. Vokiečių įsakymu buvo sudeginti keli namai, o jų gyventojai atvaryti į Rūdiškes ir perduoti vietos policijai¹¹¹.

Birželio 17 d. pasaloje buvusi karių grupė naktį apšaudė pro šalį einančius partizanus; vienas buvo sužeistas ir paimtas į nelaisvę, kiti pabėgo¹¹².

Birželio viduryje 253-iasis batalionas gavo įsakymą iš Onuškio ir Rūdiškių persikelti prie Lentvario–Varėnos geležinkelio: štabas ir 4-oji kuopa – į Pučkornės (Puszkarnia) kaimą, kitos kuopos – į Juoduosius Kalvius (Czarne Kowale), Pamerkius (Pomerecz) ir Baltąją Vokę¹¹³.

Birželio 21 d. 2-oji ir 3-ioji kuopos atvyko į Pamerkius ir pradėjo įtvirtinimo darbus. 1-oji kuopa iš Lieponių persikėlė į Juodųjų Kalvių kaimą¹¹⁴.

Liepos 2 d. bataliono vadas P. Bareišis gavo plk. ltn. Titelio įsakymą pasitraukti iš atsparos punktų ir sunaikinti bataliono įrengtus atsparos punktus¹¹⁵.

253-iojo bataliono pakutiniųjų savaitių veikla nėra detalčiai žinoma. Buvęs kuopos vadas M. Asipauskas parodymuose sovietų saugumui pasakojo, kad batalionas per Lentvarį ir Trakus išvyko į Kauną. Vokiečių įsakymu batalionas buvo iškeltas keliolika kilometrų už Kauno statyti gynybinių įtvirtinimų. Po 17–20 dienų (liepos pabaigoje) 253-iasis batalionas išsiūstas į Šilavotą (apie 12 km į vakarus nuo Prienų). Batalionui atvykus

į Šilavotą, M. Asipauskas su 10 kareivių grupe dezertyravo (liepos 31 d.)¹¹⁶.

Liepos viduryje Kaune, Panemunės kareivinėse, buvo sutelkti 2-asis, 9-asis, 253-iasis ir 257-asis batalionai. Iš šių batalionų buvo suformuotas 1-asis lietuvių policijos pulkas. Batalionų numeriai palikti tie patys, tik 9-asis batalionas pertvarkytas į ūkio dalinį. Pulko vadu paskirtas gen. štabo plk. lt. A. Špokevičius¹¹⁷.

Liepos 29 d. 1-asis pulkas buvo perkeltas į Šilavoto rajoną statyti gynybinių įtvirtinimų. Liepos 30 d. sovietų tankai pralaužė fronto liniją tarp Kauno ir Prienų. Gresiant apsupimui pulkas gavo įsakymą trauktis Pilviškių, vėliau – Kudirkos Naumiesčio kryptimi. Besitraukiančius pulko dalinius vokiečiai sulaukė ir įsakė organizuoti gynybą Didvyžių rajone. Iš sulaikytų 1-ojo pulko dalinių vokiečiai sudarė dvi kuopas (vieną iš 253-iojo bataliono, kitą – iš 257-iojo), maždaug po 90 vyrų. Šioms kuopoms vadovavo kavalerijos mjr. Bronius Belnaravičius. Liepos 31 d. sovietai puolė Didvyžius, bet buvo atmušti. Kitą dieną prasidėjo smarkus sovietų puolimas. Vokiečiai ėmė trauktis. Mjr. B. Belnaravičiaus vadovaujamos kuopos pasitraukė į Kudirkos Naumiestį. 1944 m. rugpjūčio 1 d. vakare 1-asis pulkas (prie jo buvo prijungti ir 253-iojo bataliono likučiai) peržengė Lietuvos–Vokietijos sieną ir

atvyko į Tilžę. Čia pulkas rugpjūčio pradžioje buvo nuginkluotas. Puskarininkiai ir kareiviai buvo paskirti į vokiečių aviacijos dalinius, o karininkai išsiųsti į Dresdeną¹¹⁸. Taip baigėsi 253-iojo policijos bataliono istorija.

IŠVADOS

253-iasis batalionas veikė apie 14 mėnesių (nuo 1943 m. gegužės pradžios iki 1944 m. rugpjūčio). Beveik metus laiko (nuo 1943 m. rugpjūčio pabaigos) batalionas dalyvavo kovose su sovietų ir lenkų partizanais. Susidūrimai su partizanais dažniausiai baigdavosi bataliono karių pergalemis. Batalionui pavyko išvengti itin skaudžių pralaimėjimų ir netekčių. Iki pat veikimo pabaigos 253-iasis batalionas iš esmės išsaugojo drausmę ir kovingumą, be to, bataliono kariai per visą gyvavimo laikotarpį neįvykdė didesnių karo nusikaltimų, nedalyvavo žydų ir kitų tautybių civilių gyventojų žudynėse. Tiesa, batalionui teko dalyvauti žmonių gaudynėse darbams į Vokietiją Švenčionių apskrityje, kariai suėmė kelias dešimtis sovietų ir lenkų partizanų rėmėjų ir sudegino keliolika namų. Tačiau turint galvoje sudėtingas to meto aplinkybes, šie veiksmai buvo reliatyviai švelnūs ir nereikšmingi.

Nuorodos

¹ M. Asipausko 1944 m. rugsėjo 17 d. tardymo protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), baudžiamoji byla Nr. 45787/3, l. 15.

² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-666, ap. 1, b. 6, l. 16, 19.

³ M. Asipausko 1944 m. rugsėjo 17 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 45787/3, l. 15.

⁴ 253-iojo bataliono vado 1943 m. birželio 2 d. įsakymas Nr. 7, LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 6, l. 61.

⁵ 253-iojo bataliono vado 1943 m. birželio 7 d. įsakymas Nr. 11, *ibid.*, l. 156.

⁶ *Ibid.*, l. 131.

⁷ *Ibid.*, l. 60, 104.

⁸ *Ibid.*, b. 8, l. 125 a. p.

⁹ *Ibid.*, b. 6, l. 38.

¹⁰ *Ibid.*, b. 8, l. 125–125 a. p.

- ¹¹ Ibid., b. 6, l. 76.
- ¹² Ibid., l. 65 a. p., 74.
- ¹³ Ibid., l. 75.
- ¹⁴ Ibid., b. 8, l. 121–121 a. p.
- ¹⁵ Ibid., b. 6, l. 128.
- ¹⁶ Ibid., l. 34.
- ¹⁷ Ibid., l. 125, b. 8, l. 118.
- ¹⁸ Ibid., b. 8, l. 118 a. p.
- ¹⁹ Ibid., l. 116–116 a. p.
- ²⁰ Ibid., l. 116 a. p.–117.
- ²¹ Ibid., l. 117 a. p.
- ²² Ibid., l. 115.
- ²³ Ibid., l. 114–114 a. p.
- ²⁴ Ibid., l. 113.
- ²⁵ Ibid., l. 120 a. p.
- ²⁶ Ibid., b. 6, l. 27.
- ²⁷ Ibid., b. 8, l. 114 a. p.
- ²⁸ Ibid., l. 110–110 a. p.
- ²⁹ Ibid., l. 108 a. p.
- ³⁰ Ibid., l. 106 a. p.–107.
- ³¹ Ibid., b. 6, l. 22, b. 8, l. 107.
- ³² Ibid., b. 8, l. 106.
- ³³ Ibid., l. 105 a. p.
- ³⁴ Ibid., l. 105; J. Vaičiulio 1944 m. rugpjūčio 28 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 45787/3, l. 35.
- ³⁵ M. Asipausko 1944 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, ibid., l. 23–24; LCVA, f. R-666, ap. 1, b. 8, l. 102; ibid., b. 6, l. 63.
- ³⁶ 253-iojo bataliono vado 1943 m. lapkričio 30 d. raštas 5-osios kuopos vadui, ibid., b. 4, l. 240.
- ³⁷ 253-iojo bataliono 5-osios kuopos išsidėstymo planas, ibid., b. 5, l. 161, 162.
- ³⁸ Ibid., b. 4, l. 242.
- ³⁹ 1943 m. gruodžio 2 d. operatyvinis įsakymas 253-iajam batalionui, ibid., l. 243.
- ⁴⁰ 253-iojo bataliono 4-osios kuopos vado vyr. lttn. M. Cieminio pranešimas Nr. 9 bataliono vadui, ibid., b. 5, l. 92.
- ⁴¹ Ibid., b. 6, l. 49.
- ⁴² Ibid., b. 4, l. 5.
- ⁴³ Ibid., l. 22, b. 8, l. 91–92.
- ⁴⁴ Ibid., l. 91.
- ⁴⁵ Ibid., l. 91 a. p.
- ⁴⁶ Ibid., l. 39.
- ⁴⁷ Ibid., l. 206.
- ⁴⁸ Ibid., l. 88–89 a. p.
- ⁴⁹ 253-iojo bataliono vado 1944 m. sausio 13 d. operatyvinis įsakymas Nr. 1, ibid., b. 4, l. 247.
- ⁵⁰ Ibid., l. 249.
- ⁵¹ Ibid., b. 8, l. 88.
- ⁵² Ibid., l. 88–88 a. p.
- ⁵³ Ibid., l. 86.
- ⁵⁴ Ibid., b. 5, l. 3.
- ⁵⁵ Ibid., b. 8, l. 86 a. p.
- ⁵⁶ Ibid., l. 85, b. 5, l. 4.
- ⁵⁷ Ibid., b. 5, l. 4 a. p.–5.
- ⁵⁸ Ibid., b. 4, l. 250, b. 5, l. 7.
- ⁵⁹ Ibid., b. 5, l. 9–11.
- ⁶⁰ Ibid., l. 11.
- ⁶¹ Ibid., l. 11 a. p.
- ⁶² Ibid., b. 4, l. 252.
- ⁶³ Ibid., b. 5, l. 14.
- ⁶⁴ Ibid., l. 16 a. p.; b. 8, l. 80.
- ⁶⁵ Ibid., b. 5, l. 18.
- ⁶⁶ 253-iojo bataliono vado 1944 m. vasario 22 d. operatyvinis įsakymas Nr. 4, ibid., b. 4, l. 253.
- ⁶⁷ Jungtinės policijos kuopos vado 1944 m. vasario 10 d. raportas lietuvių policijos ryšių karininkui, ibid., b. 5, l. 116–116 a. p.
- ⁶⁸ 253-iojo bataliono vado 1944 m. vasario 22 d. operatyvinis įsakymas Nr. 4, ibid., b. 4, l. 253.
- ⁶⁹ Ibid., l. 253, b. 5, l. 19.
- ⁷⁰ Ibid., b. 5, l. 20 a. p.
- ⁷¹ Ibid., b. 8, l. 79 a. p.
- ⁷² Ibid., b. 5, l. 22, 25 a. p.
- ⁷³ Ibid., b. 5, l. 26 a. p.
- ⁷⁴ Ibid., l. 28 a. p.
- ⁷⁵ Ibid., b. 8, l. 76 a. p.
- ⁷⁶ Ibid., b. 7, l. 149; b. 8, l. 74–74 a. p.
- ⁷⁷ Ibid., b. 7, l. 149.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Ibid., b. 8, l. 74 a. p.
- ⁸⁰ Ibid., b. 5, l. 39 a. p.
- ⁸¹ Ibid., b. 8, l. 70 a. p.
- ⁸² Ibid., l. 70 a. p.–71.
- ⁸³ Ibid., l. 71 a. p.
- ⁸⁴ Ibid., b. 7, l. 126.
- ⁸⁵ Ibid., l. 115.
- ⁸⁶ Ibid., l. 117–118.

⁸⁷ Ibid., b. 5, l. 44.

⁸⁸ 253-iojo bataliono vado kpt. V. Žibo 1944 m. balandžio 7 d. operatyvinis įsakymas Nr. 6, *ibid.*, b. 4, l. 268.

⁸⁹ Ibid., b. 5, l. 50 a. p.

⁹⁰ 253-iojo bataliono 1-osios kuopos vado 1944 m. balandžio 12 d. raportas bataliono vadui, *ibid.*, b. 7, l. 83 a. p.

⁹¹ Ibid., l. 58 a. p.

⁹² Ibid., l. 67.

⁹³ Ibid., b. 8, l. 66 a. p.

⁹⁴ Kautynių su lenkų partizanais Sužionių rajone aprašymas. 1944 m. balandžio 26 d., *ibid.*, b. 7, l. 60–60 a. p.

⁹⁵ Ibid., l. 6, 10, 11, 12.

⁹⁶ Ibid., l. 21, 23, 25, 26.

⁹⁷ Ibid., l. 63, 65, 66.

⁹⁸ Ibid., b. 5, l. 69 a. p.

⁹⁹ Ibid., b. 8, l. 47.

¹⁰⁰ Ibid., l. 6.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid., b. 5, l. 62 a. p.

¹⁰³ Ibid., l. 63.

¹⁰⁴ 253-iojo bataliono vado 1944 m. gegužės 30 d. operatyvinis įsakymas Nr. 9, *ibid.*, b. 4, l. 73.

¹⁰⁵ Titelio grupės vado 1944 m. gegužės 31 d. įsakymas Nr. 1, *ibid.*, l. 74 a. p.

¹⁰⁶ Ibid., b. 5, l. 72 a. p.

¹⁰⁷ Plk. ltn. Titelio 1944 m. birželio 4 d. įsakymas Nr. 5, *ibid.*, b. 4, l. 77.

¹⁰⁸ 253-iojo bataliono vado 1944 m. birželio 5 d. operatyvinis įsakymas Nr. 10, *ibid.*, l. 88.

¹⁰⁹ Plk. ltn. Titelio 1944 m. birželio 9 d. įsakymas Nr. 6, *ibid.*, b. 4, l. 80.

¹¹⁰ Ibid., l. 77–77 a. p.

¹¹¹ Ibid., b. 8, l. 4 a. p.

¹¹² Ibid., l. 4.

¹¹³ Ibid., b. 4, l. 84.

¹¹⁴ Ibid., b. 7, l. 16.

¹¹⁵ Ibid., b. 6, l. 157.

¹¹⁶ M. Asipausko 1944 m. rugsėjo 24 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr. 45787/3, l. 25–25 a. p.

¹¹⁷ L. B., “Lietuvių apsaugos dalinių 257 Bn.”, *Karys*, 1979, Nr. 6 (1553), p. 232.

¹¹⁸ Ibid., p. 232–233.

Arūnas Bubnys

THE OPERATION OF THE 253RD LITHUANIAN POLICE BATTALION IN 1943–1944

S u m m a r y

During the Nazi occupation there were formed 23 National Police Battalions in Lithuania. The history of some of those battalions has been deeply analysed and published by historians. The history of the 253rd National Police Battalion is a “blank spot” in the Lithuanian Police Battalion’s history.

The battalion operated 14 months: from May 1943, to August 1944. About a year it participated in fights against the Soviet and Polish partisans. The

battalion distinguished itself by little losses in those fights. The servicemen of the battalion preserved discipline and fighting efficiency to the end of its existence. Except the fact, that the battalion participated in some forced labour round-ups organised by the Nazis in Švenčioniai district, it did not commit any major war crime. The battalion did not participate the persecution or annihilation of either Jews or any other nationality civilian people.

KGB planai Lietuvos nepriklausomybės 70-mečio išvakarėse (1988 m. vasario 16-oji)

Praėjus keliems mėnesiams po pirmojo viešo „Juodojo kaspino“ dienos paminėjimo prie A. Mickevičiaus paminklo (1987 m. rugpjūčio 23 d.), KGB pradėjo ruoštis sutikti naują protestų bangą artėjant 1988 m. vasario 16-ajai. KGB 5-oji tarnyba, kuri buvo atsakinga už kovą su ideologiniais priešininkais, 1988 m. vasario 1 d. parengė pažymą „Apie užsienio emigrantų ir kitų antisovietinių centrų priešiškus siekius ir tendencijas prieš Lietuvos SSR“. Kaip matyti iš šios pažymos turinio, KGB pirmiausia užsienyje matė Lietuvos nepriklausomybės klausimo kėlimo inspiratorius. „Artimiausioje perspektyvoje Lietuvos išsilaisvinimas yra nerealus“, – konstatavo sovietinio saugumo analitikai. Vis dėlto išliko ir toliau aktyviai veikė pagrindiniai „Baltijos šalių klausimo“ dirgikliai – VLIK’as (aktyviai bendravo su Europos Parlamentu ir kitomis tarptautinėmis organizacijomis), Baltijos šalių išeivių organizacija „Baltijiečių kreipimasis į JTO“ (BATUN) ir kt. Reikia pasakyti, kad Baltijos šalių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą nuolatinis nepripažinimas taip pat buvo įvertintas kaip didžiulis stimulas išsivadavimo organizacijų veiklai. Klausimas, kaip užkirsti kelią laisvojo pasaulio įtakai, tapo lemiamu organizuojant KGB veiklą. Tai

matyti ir iš žemiau publikuojamo dokumento. „Geležinė uždanga“ buvo pažeidžiama. Nors buvo trukdoma transliuoti Vakarų radijo stočių laidas, vykdoma totalinė korespondencijos liustracija (1987 m. konfiskuota 18 000 laiškų), buvo neįmanoma šių laisvojo žodžio kanalų visiškai nuslopinti ar uždaryti. KGB didelį nerimą kėlė tai, kad lietuvių išeiviai sugebėjo materialiai paremti sovietų valdžios persekiojamus žmones, palaikė ryšius su Lenkijos lietuviais.

Visa ši lietuvių išeivijos veikla, tiesos apie Lietuvą skleidimas buvo pakankamai efektyvus ginklas siekiant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Norėdama tai neutralizuoti, KGB numatė savas priemones, kasmet kartodavo tuos pačius įsakymus (kompromituoti aktyvius kovotojus dėl Lietuvos nepriklausomybės, didinti prieštaravimus tarp išeivijos organizacijų ir pan.), bet jų įgyvendinti vis nepavykdavo. Pačioje Lietuvoje besikeičianti padėtis sujaukė daugelį ilgai KGB puoselėtų planų. Posūkio tašku tapo būtent 1987 m. rugpjūčio 23 d. mitingas Vilniuje. KGB teko labiau susirūpinti savo pozicijų išsaugojimu pačioje Lietuvoje. Kaip matyti iš žemiau pateikiamo dokumento, KGB 5-oji tarnyba liko iki galo ištikima seniems veiklos metodams ir tik laikinai sugebėjo kon-

troliuoti situaciją Lietuvoje. Jau pasibaičius Nepriklausomybės švenčių Lietuvoje ir Estijoje persekiojimo vajams, 1988 m. vasario mėn. KGB skyriaus Estijoje užsienio žvalgybos kuratorius plk. P. Toomas (Toom) konstatavo: „esamos darbo formos <...>, kurios susifor-

mavo sąstingio laikais <...> patenkinaimų rezultatų neduoda ir dabartinių problemų neišsprendžia“. Ryškėjo nauja KGB veiklos kryptis – *kova dėl visuomenės nuomonės, Vakarų politinių ir visuomenės veikėjų protų užkariavimas*.

KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus viršininko pplk. V. Šiaudinio 1988 m. vasario 1 d. pažyma apie užsienio emigrantų ir kitų antisovietinių centrų veiklą prieš Lietuvos SSR

1988 m. vasario 1 d.

Pažyma

Slaptai
Egz. Nr. 4

Apie užsienio emigrantų ir kitų antisovietinių centrų priešiškus siekius ir tendencijas prieš Lietuvos SSR

Didėjant Sovietų Sąjungos autoritetui tarptautinėje arenoje priešiškos Vakarų jėgos vis labiau telkiasi bendrai griaujamajai veiklai prieš SSRS. Vieną svarbiausių vaidmenų atlieka Baltijos šalių emigrantų reakciniai nacionalistiniai centrai ir organizacijos. Ši tendencija ypač sustiprėjo devintajame dešimtmetyje dėl aktyvių JAV administracijos ir prezidento Reigano veiksmų. Prezidentas Reiganas reakcinių emigrantų organizacijų, ypač Baltijos šalių emigrantų, veiklą prilygino valstybinei politikai sprendžiant tarptautinius dvišalių santykių klausimus ir tarptautinėse organizacijose.

Siekdamas geriau koordinuoti emigrantų nacionalistinių centrų veiklą ir jai vadovauti Reiganas į Baltųjų rūmų aparatą įvedė patarėjo etniniais klausimais pareigybę ir šias pareigas paskyrė aršiam antisovietininkui lietuviui Linui Kojeliui.

Emigrantų nacionalistinių centrų ideologinės diversijos prieš respubliką vykdomos šiomis pagrindinėmis kryptimis ir turint šiuos tikslus:

1. Propagandinės akcijos siekiant sugriauti SSRS tarptautinį autoritetą, priešiškos Vakarų šalių visuomenės nuomonės formavimas, pastangos kelti vadinamąjį „Baltijos šalių klausimą“ įvairiuose tarptautiniuose forumuose.

2. Įvairiais kanalais daromas neigiamas ideologinis poveikis Lietuvos SSR gyventojams siekiant paskatinti antisuomeninius elementus imtis viešų antisovietinių akcijų ir tuo remiantis inspiuoti vadinamąjį „tautinį pasipriešinimo judėjimą“ respublikos teritorijoje.

3. Plačiųjų lietuviškosios emigracijos masių nuteikimas prieš SSRS siekiant jas sutelkti antisovietiniu pagrindu.

Šiuo metu kapitalistinėse šalyse tebeveikia apie 130 lietuvių nacionalistinių ir klerikalinių organizacijų. Jos lie-

tuvių ir užsienio kalbomis leidžia 14 laikraščių, 9 žurnalus, 11 antisovietinės pakraipos biuletenių bendru maždaug 70 tūkst. egz. tiražu. Nors dauguma lietuvių reakcinių emigrantų organizacijų ir supranta, kad artimiausioje istorinėje perspektyvoje Lietuvos „išlaisvinimas“ yra nerealus, vis dėlto savo antisovietinėje veikloje ir toliau kelia šį šūkį, nes neturi kuo jį pakeisti.

Reakcinės lietuvių emigracijos vadeivos vienu iš veiksmingų metodų užsibrėžtiems tikslams pasiekti laiko vadinamąjį „Baltijos šalių klausimą“, kurį mėgina kelti įvairiuose tarptautiniuose forumuose ir organizacijose. Strateginis uždavinys – iškelti „Baltijos šalių klausimą“ JTO Dekolonizacijos komitete, kad vėliau jis būtų svarstomas Generalinėje Asamblėjoje. Tuo tikslu sukurta ir veikia speciali jungtinė Baltijos šalių emigrantų organizacija „Baltijiečių kreipimasis į JTO“ (BATUN).

Stengiamasi išplėsti ryšius su reakcingiausiais Europos Parlamento nariais mėginant jų tarpininkavimu priimti rezoliuciją, rekomenduojančią JTO apsvarstyti Generalinėje Asamblėjoje Baltijos respublikų „klausimą“. Viena pagrindinių lietuvių reakcinės emigracijos organizacijų – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as) – netgi turi „nuolatinį atstovą“ Europos Parlamente; šioje tarptautinėje organizacijoje iš esmės jis atlieka lietuvių nacionalistinių centrų „lobisto“ funkcijas. Tų pastangų rezultatas – 1983 ir 1987 m. Europos Parlamentas priėmė tris rezoliucijas dėl Baltijos valstybių „dekolonizavimo“ ir rekomendavo JTO apsvarstyti šį klausimą. Europos Parlamentas 1987 m. spalio 15 d. rezoliucijoje tiesiai kreipiasi į Sovietų Sąjungą reikalaudamas „gerbti Baltijos valstybių apsispren-

dimo teisę ir žmogaus teises“ ir rekomenduoja Vakarų šalių vyriausybėms vadinamąjį „Baltijos šalių klausimą“ kelti tarptautinėse konferencijose bei dvišaliuose susitikimuose su SSRS vyriausybe.

Šiuo tikslu emigrantų nacionalistinių centrų vadeivos mėgina užmegzti ryšius su tarptautinėmis visuomeninėmis ir nevyriausybinėmis organizacijomis, tokiomis kaip JUNESKO, Tarptautinė teisi-ninkų demokratų asociacija, „Pen klubas“ ir kt.

Siekdami sugriauti SSRS autoritetą tarptautinėje arenoje reakciniai emigrantų nacionalistiniai centrai ypač mėgina panaudoti Helsinkio susitarimus. Spekuluodami „žmogaus teisių“ problema SSRS ir ypač Baltijos šalyse lietuvių užsienio nacionalistinių centrų vadeivos sistemingai siuntė savo „delegacijas“, „atstovus“ ir „stebėtojus“ į Helsinkio susitarimo šalių–dalyvių Madrido, Belgrado, Otavos, Stokholmo, Vienos pasitarimus. Ten jie skleidė antisovietines nuotaikas tarp Vakarų šalių delegatų, įteikdavo jiems „memorandumus“ ir „peticijas“, kuriuose reikalaujama „Baltijos šalių klausimą“ įtraukti į pasitarimų darbotvarkę, propagavo antisovietines „pažiūras“, organizavo savo spaudos konferencijas ir „alternatyvius pasitarimus“.

Remdamiesi plačiuosiuose Vakarų visuomenės sluoksniuose populiariomis taikos ir nusiginklavimo idėjomis, reakcinės emigracijos lyderiai mėgina „prisijungti“ prie taikos judėjimo ir primesti atsakomybę Sovietų Sąjungai už ginklavimosi varžybas ir sovietinio Pabaltijo „militarizavimą“. Pakludami laiko dvasiai emigrantų nacionalistiniai centrai iškėlė kovos dėl „nebranduolinio“, „demilitarizuoto“ Pabaltijo šūkį, reikalauja

pašalinti sovietinį branduolinį ginklą iš Baltijos respublikų teritorijos ir Baltijos jūros akvatorijos. Kartu nacionalistinių centrų vadeivos itin priešišškai sutiko atsinaujinusias Sovietų Sąjungos ir JAV derybas dėl ginklavimo apribojimo ir 1987 m. gruodžio mėn. suorganizavo antisovietinę demonstraciją Vašingtone Sovietų šalies vadovybės vizito į JAV metu.

Nesibaigia emigrantų nacionalistinių centrų politinės spekuliacijos dėl Afganistano „problemos“. Kai kurie emigrantai su dušmanų gaujomis lankėsi Afganistane, užmezgami ryšiai su kontrrevoliucinėmis afganų organizacijomis JAV. 1986 m. rugpjūčio mėn. Zalburge (Austrija) įvyko Baltijos šalių reakcinių emigrantų suvažiavimas, kuriame buvo parengti antisovietinio turinio lapelių–atsišaukimų tekstai lietuvių, latvių ir estų kalbomis. Jais kreipiamasi į sovietinio Pabaltijo jaunimą ir raginama vengti atlikti internacionalinę pareigą Afganistane ir netarnauti kariuomenėje.

Palyginti naujas nacionalistinių centrų veiklos momentas yra tai, kad antisovietinėje propagandoje aktyviai keliaami ekologijos ir respublikos gamtos saugos klausimai, konkrečiai – žalingi Ignalinos AES eksploatavimo padariniai ir galimų naftos telkinių respublikos pajūryje eksploatavimas. Kartu yra kurstomi dalies tikinčių respublikos gyventojų prietarai ir tuo remiantis inspiruojami antvisuomeniniai veiksmai.

Reakcinių lietuvių emigrantų veiklai kaip ir anksčiau būdinga tendencija suvienyti pastangas ir antisovietiniu pagrindu telkti lietuvių, latvių, estų bei kitų emigrantų nacionalistinius reakcinius centrus. Telkimosi taktika laikoma svarbiu „išsivadavimo kovos“ stiprinimo rezervu.

Todėl aktyvėja jau veikiančios jungtinės organizacijos BATUN, JUBANK, „Pasaulinė baltijiečių sąjunga“. Siekiant įtraukti į „išsivaduojamąją veiklą“ eilinius emigrantus, nusivylusius susikompromitavusiais „senais“ nacionalistiniais centrais, steigiami nauji: „Baltijiečių laisvės lyga“ (1983 m.), „Baltijos šalių taikos ir laisvės komitetas“ (1985 m.). Telkimosi procesas vyksta ne tik centre (JAV), bet ir vietose. Antai susijungus Baltijos šalių emigrantų regioninėms organizacijoms Miunchene 1984 m. buvo įsteigta vadinamoji „Baltijos draugija Vokietijoje“.

Reakcinės lietuvių emigracijos vadovai šiuo metu ieško galimybių sukurti „Atstovaujamąjį centrą“, kurio štabas būtų Vašingtone. Svarbiausias šio centro uždavinys būtų koordinuoti reakcinės emigracijos veiksmus vykdant visas politines akcijas prieš SSRS. Numatoma įsteigti „atstovybės“ filialą Prancūzijoje; jo funkcijos bus „dirbti“ su respublikos gyventojais, kurie įvairiais kanalais lankosi Europos šalyse.

Tuo tikslu kuriami ir bendri Baltijos šalių emigrantų spaudos organai. Antai 1984 m. Švedijoje pradėtas leisti leidinys „Baltijos forumas“ anglų ir Baltijos respublikų kalbomis.

Tam tikras stimulus, skatinantis suaktyvinti reakcinių lietuvių emigrantų pastangas, yra ta aplinkybė, kad JAV, Anglijos ir Australijos vyriausybės viešai pareiškia, jog ir toliau teisiškai nepripažins fakto, kad Lietuva, Latvija ir Estija savanoriškai įstojo į SSRS. Sustiprėjus antisovietinėms Vašingtono užsienio politikos tendencijoms, JAV kongresas 1983 m. priėmė rezoliuciją, kurioje rekomenduojama JAV vyriausybei pirmiausia supažindinti JTO Generalinę Asamblėją su „Baltijos šalių klausimu“.

Anksčiau kongresas buvo priėmęs rezoliuciją, kad JAV leidžiamuose žemėlapiuose Baltijos respublikos būtų pažymėtos kaip nepriklausomos valstybės. 1984 m. spalio 5 d. JAV kongresas priėmė rezoliuciją Nr. 655, kuria remiantis prezidento dekretu nuo 1985 m. Vasario 16-oji buvo oficialiai paskelbta Lietuvos „nepriklausomybės diena“. 1985 m. prezidentas Reiganas išleido direktyvą Nr. 271 ir pasirašė oficialią deklaraciją, kurioje pareiškė, kad „laimina teisingą mažos laisvę mylinčios tautos kovą“ ir jai pritaria, o kiekvienų metų birželio 14-ąją paskelbė „Baltijos šalių laisvės diena“. JAV Baltuosiuose rūmuose ir Valstybės departamente kasmet rengiami priėmimai Baltijos šalių reakcinės emigracijos vadovams. Šiuo metu prezidento padėjėjo L. Kojelio iniciatyva mėginama Amerikos kongrese įkurti pakomisę „Už religijos laisvę Lietuvos katalikams“. Visa tai rodo, kad JAV administracija stengiasi pakreipti emigrantų nacionalistinių centrų antisovietinę veiklą sisteminga, kryptinga linkme, priderinti ją prie kasmet pažymimų „tradicinių“ datų.

1985 m. jie suorganizavo antisovietines akcijas „taikos kruizas“ ir „Baltijos šalių tribunolas“, 1986 m. – keletą priešišku akcijų Vienoje vykusioje eilinėje Europos saugumo konferencijoje, 1987 m. rugpjūčio 23 d. – vadinamąją „juodojo kaspino dienos“ akciją; 1988 m. planuojama nemažai antisovietinių akcijų buržuazinės Lietuvos „nepriklausomybės“ 70-mečio proga Vasario 16-ąją. Vykdamas šias akcijas vis labiau aiškėja tendencija kurstyti ekstremistiškai nusiteikusius Lietuvos klerikalius nacionalistinius elementus rengti viešus antivisumeninius išpuolius respublikoje ir šitaip priderinti juos prie

reakcinės emigracijos vykdomų priešišku akcijų tarptautinėje arenoje. Tai aiškiai rodo 1987 m. rugpjūčio 23 d. sambūris Vilniuje.

Kaip žinoma, nacionalistinio 1987 m. rugpjūčio 23 d. sambūrio Vilniuje organizatoriai ir inspiratoriai buvo Vakarų emigrantų nacionalistiniai centrai; jie per VLIK'o atstovą Europoje (Strasbūras, Prancūzija) emigrantą A. Klimaitį perdavė atitinkamą nurodymą grupei religinių fanatikų, kurie būrėsi aplink ekstremistę N. Sadūnaitę. Jie ir buvo tiesioginiai vykdytojai. Tuo pat metu reakcinės lietuvių emigracijos vadeivos kartu su profašistine tarptautine organizacija „Juodojo kaspino diena“ dalyvaujant estų, latvių, ukrainiečių užsienio nacionalistams ir sionistams surengė keletą akcijų tarptautinėje arenoje: suorganizavo antisovietines demonstracijas prie SSRS užsienio atstovybių pastatų Vakarų šalyse ir pasirūpino, kad JAV kongreso nariai nusiųstų laišką sovietinei vadovybei su provokaciniais reikalavimais. Be to, per „radijo balsus“ buvo suorganizuota kurstomojo pobūdžio propagandinė kampanija prieš respublikos gyventojus ir į Vilnių iš anksto buvo nusiųsti Vakarų valstybių korespondentai.

Šiuo metu artėjant Vasario 16-osios „jubiliejui“ reakcinėje emigracijoje atliekamas didelis parengiamasis darbas. Jau 1987 m. birželio mėn. per Vatikano iškilmes krikščionybės įvedimo Lietuvoje 600-ųjų metinių proga ten pat, Romoje, buvo sušauktas neeilinis PLB religinių susivienijimų atstovų pasitarimas (dalyvavo 140 delegatų), kuriame daugiausia buvo kalbama apie PLB organizuojamų antisovietinių akcijų koordinavimą.

1987 m. lapkričio 16–18 d. Liuneburge (VFR) įvyko „Baltijos draugijos

Vokietijoje“ konferencija. Joje kalbėjęs jau minėtas A. Klimaitis tiesiai pareiškė, kad artimiausias draugijos uždavinys – inspiruoti nacionalistinius veiksmus sovietinio Pabaltijo teritorijoje 1988 m. vasario mėn.

1987 m. lapkričio 13–15 d. Hiutenfelde (VFR) įvyko Vakarų Europos lietuvių nacionalistinių organizacijų aktyvistų suvažiavimas. Jame buvo parengtas planas, kaip vykdyti priešiškas akcijas Vakarų Europos šalyse „jubiliejaus“ proga. Be kita ko, numatoma surengti politines demonstracijas prie SSRS užsienio atstovybių pastatų Vakaruose, o „nepriklausomybės“ metinių išvakarėse emigrantų nacionalistinių centrų vadeivos planuoja siųsti Europos Parlamentui kreipimąsi, kuriame reikalaujama Lietuvos, Latvijos ir Estijos „vyriausybėms emigracijoje“ suteikti stebėtojų prie Europos Parlamento statusą.

1987 m. spalio 23–25 d. PLB, PLJS, VLIK'o iniciatyva Vašingtone įvyko vadinamoji Pasaulio lietuvių politinė konferencija, kurioje buvo parengta vieninga reakcinių emigrantų veiklos programa SSRS taikaus puolimo sąlygomis.

1987 m. lapkričio 17 d. Los Andžele įvyko vadinamosios „Baltijos laisvės sąjungos“ suvažiavimas, kuriame dalyvavo oficialūs JAV administracijos pareigūnai ir kongreso nariai. Be kitų, jame kalbėjo neseniai iš Lietuvos išvykęs į JAV gyventi nacionalistas V. Skuodis. Jis prašė JAV administraciją suteikti didesnę materialinę pagalbą ir moralinę paramą ekstremistiniams sovietinio Pabaltijo elementams. Panašūs „klausimai“ buvo sprendžiami 1987 m. gruodžio mėn. įvykusiame VLIK'o suvažiavime (JAV) ir 1988 m. sausio mėn. – vadinamajame Pasaulio lietuvių jaunimo kongrese (Australija).

Švedijoje veikiantis vadinamasis „Baltijos šalių komitetas“ ir kitos emigrantų organizacijos Vakaruose šiuo metu rengiasi išleisti dokumentus apie Baltijos respublikų gyventojų represijas pokario metais; juos planuoja paskleisti tarp Vakarų šalių vyriausybių ir visuomenėje „jubiliejaus“ išvakarėse.

Emigrantų nacionalistinių centrų spaudimu JAV kongrese rengiama speciali rezoliucija „jubiliejaus“ proga, o administracija planuoja surengti priėmimą Baltuosiuose rūmuose lietuvių atstovams su „lietuvių diplomatijos šefu“ S. Lozoraičiu priešakyje. Priėmime kalbą sakys prezidentas Reiganas; tikimasi, kad jis 1988 metus paskelbs „Lietuvos nepriklausomybės metais“. Be to, JAV administracijoje svarstomas klausimas pateikti SSRS provokacinį reikalavimą leisti kai kuriems kongresmenams vykti stebėtojais į Vilnių, kur, amerikiečių turimais duomenimis, 1988 m. vasario 16 d. vietiniai klerikaliniai nacionalistiniai elementai numato surengti demonstraciją „nepriklausomybės“ metinių proga. Ardomųjų radijo stočių „Amerikos balsas“ ir „Laisvoji Europa“ lietuvių redakcijos rengia ciklą kurstomųjų laidų sovietiniam Pabaltijui, kuriomis siekiama inspiruoti nacionalistinius veiksmus ir išplėsti laukiamų neramumų mastą, pirmiausia Lietuvos sostinėje.

Tuo pat metu didžiausių Vakarų valstybių sostinėse emigrantų nacionalistinių centrų vadeivos rengs „priėmimus“, mitingus ir susirinkimus, į juos kvies tų šalių, kuriose jie gyvena, masinės informacijos priemonių atstovus, visuomenės ir politikos veikėjus. Pavyzdžiui, „Lietuvos generalinis konsulas“ Niujorke A. Simutis ketina 1988 m. vasario 16 d. surengti „diplomatinių priėmimą“ „Interkontinentalio“ viešbutyje.

Pagrindinis kanalas, kuriuo į Lietuvos SSR teritoriją patenka mums svetima ideologija, tebėra radijo propaganda. Šiuo metu respublikoje girdimos radijo stotys „Amerikos balsas“, „Laisvoji Europa“ ir „Vatikano radijas“, kuriose yra lietuvių redakcijos. Per savaitę Lietuvai transliuojamų radijo laidų bendra trukmė – 29 valandos 45 minutės. Laikydamosi JAV administracijos antisovietinio kurso, minėtos radijo stotys suaktyvino ideologinę propagandą tarp respublikos gyventojų; tam jos panaudoja tendencingą informaciją, spausdinamą į užsienį siunčiamuose nelegaliuose antisovietiniuose rašiniuose, taip pat gautą iš atskalūnų, kurie išvyko iš SSRS. Pastaruoju metu dar labiau išryškėjo aiškiai kurstomasis ir provokacinis respublikai transliuojamų užsienio radijo laidų pobūdis. Antai 1987 m. vasario mėn. „Amerikos balsas“ pradėjo propagandinę kampaniją ragindamas respublikos gyventojus emigruoti į JAV ir žadėdamas jiems pagalbą. Dalis respublikos gyventojų į tai reagavo teigiamai (OTO išaiškinta 49 tokie dokumentai).

„Radijo balsams“ adresuotų išaiškintų dokumentų analizė rodo, kad tokios priešiškos laidos kartais sulaukia tam tikros respublikos gyventojų dalies teigiamų atsiliepimų, tarp jų – ir jaunimo.

Svarbus vaidmuo darant priešišką ideologinį poveikį respublikos gyventojams tenka ir pašto kanalui. Šiuo metu įskaitoje yra apie 750 tūkst. respublikos gyventojų, kurie susirašinėja su užsieniečiais, gyvenančiais kapitalistinėse šalyse. Lietuvių reakciniai emigrantai ir kiti antisovietiška nusiteikę asmenys, susirašinėjantys su respublikos gyventojais, mėgina panaudoti pašto ryšio kanalą antisovietinės, ideologiškai kenksmin-

gos emigrantų literatūros, religinių spaudinių ir atributikos persiuntimui, taip pat skleisti šmeižikiškus prasimanymus apie Sovietų Sąjungos užsienio ir vidaus politiką, garbinti kapitalistinį gyvenimo būdą, kurstyti nacionalistinius ir religinius prietarus. Pastaruoju metu pašto kanalas panaudojamas ir informacijai apie padėtį respublikoje gauti. Antai 1987 m. vasario mėn. reakcingo emigrantų leidinio „Akiračiai“ (JAV) redakcija išsiuntinėjo kai kuriems moksliniams bendradarbiams Vilniuje specialias anketas, kuriose siūloma atsakyti į klausimus, susijusius su krikščionybės istorija respublikoje, jos plėtojimo galimybėmis ir perspektyvomis, taip pat veiksniais, trukdančiais plisti religijai dabartiniame etape.

Apibūdinant lietuvių reakcinių emigrantų veiksmus per pašto kanalą reikia pažymėti, viena vertus, kad nuolat mažėja jų siunčiamų pavienių antisovietinių ir religinio propagandinio turinio dokumentų, o kita vertus – aktyvėja jų veikla vykdant kryptingas griaujamąsias akcijas. Antai įvykus 1987 m. rugpjūčio 23 d. provokacinei akcijai Vilniuje Kanados reakcinių lietuvių emigrantų iniciatyva respublikos prokuratūrai buvo siunčiami protestai prieš tariamus šio mitingo dalyvių persekiojimus.

Organizuotą pobūdį turi masiškai siunčiami laiškai, kuriuose išreiškiama moralinė parama tiesiogiai nuteistiems už antisovietinę veiklą ir jų giminėms. Vien 1987 m. buvo išaiškinta 7,5 tūkst. tokių laiškų ir 2 tūkst. protesto laiškų oficialioms respublikos instancijoms.

Emigrantų nacionalistiniai centrai, atlikdami užsienio globėjų, globojančių „kitaminčius“ ir jų artimuosius, vaidmenį, ne tik išreiškia savo solidarumą lai-

kais, bet ir mėgina teikti materialinę paramą klerikaliniams nacionalistiniams elementams siųsdami jiems siuntinius ir banderoles.

1987 m. buvo išaiškinta 18 tūkst. ideologiškai žalingo turinio pašto siuntų, arba 15 proc. daugiau negu 1986 m.

Emigrantų nacionalistinių organizacijų vadeivos imasi praktinių priemonių tiesiogiai daryti ideologinį poveikį respublikos gyventojams asmeniškai bendraudami su jais. Atvykstantiems į Lietuvos SSR emigrantams (kasmet atvyksta apie 2 tūkst. žmonių) rekomenduojama kruopščiai rengtis šioms kelionėms. Vienoje iš tokių rekomendacijų, skirtoje emigrantų jaunimui ir paskelbtoje žurnale „Į laisvę“, sakoma, kad „vykstantieji į Lietuvą privalo perskaityti Vakaruose paskelbtus lietuvių pagrindžio leidinius bei kitą antisovietinę literatūrą, turi būti pasirengę informuoti apie emigrantų organizacijų veiklą ir mokėti ginti ten savo antisovietinę pasaulėžiūrą“.

Vadovaudamiesi šiomis nuostatomis, reakcinių organizacijų funkcionieriai atvykę į respubliką mėgina skleisti nacionalistines nuotaikas tarp žmonių, su kuriais bendrauja, materialinėmis išmaldomis stengiasi formuoti priešišką jų požiūrį į sovietinę tikrovę ir garbinti vakarietišką gyvenimo būdą.

Pakanka pasakyti, kad kasmet lietuvių emigrantai savo ryšininkams respublikoje nuperka apie 300 lengvųjų automobilių, o valiutinės Vilniaus parduotuvės apyvarta nuo 4 mln. 1982 m. išaugo iki 11 mln. valiutinių rublių 1987 m. Pagal testamentus respublikos gyventojų naudai kasmet per injurkolegiją apiforminama iki 2 mln. valiutinių rublių; respublikos gyventojai iš kapitalistinių šalių gauna apie 40 tūkst. siuntinių per metus. Tam tikra dalis valiutos gaunama iš

emigrantų nacionalistinių centrų (emigrantų spaudos duomenimis, „Bendras Amerikos lietuvių pagalbos fondas“ (BALF'as) kasmet siunčia į Lietuvą 100 tūkst. dolerių) ir skiriama materialiai skatinti respublikos klerikalius nacionalistinius elementus bei asmenis, „nukentėjusius“ nuo sovietų valdžios. 1985 m. užsienio valiuta buvo nupirktas automašina nuteistojo nacionalisto Gajausko žmonai. Mūsų domėjimosi objektams Bogušiiui, Žilinskui, Vanagaitei įvairiu metu buvo nupirkti brangūs daiktai.

Be to, įvažiavimo kanalu pastaruoju metu vis daugiau įvežama į respublikos teritoriją nacionalistinės emigrantų literatūros. 1985–1987 m. įvykusiuose VLIK'o, PLB, PLJS suvažiavimuose buvo priimti nutarimai vykdyti priešišką veiklą respublikos teritorijoje ir tam tikslui pasinaudoti atvažiuojančiais į Vilnių lietuvių emigrantais. Minėtų suvažiavimų nutarimuose pabrėžiama, jog būtina išnaudoti visas galimybes siekiant „išplėsti“ ryšius su respublika. Emigrantams siūloma kuo daugiau informuoti respublikos gyventojus apie „išsivaduojamąją“ kovą, vežti jiems ideologiškai žalingos emigracijoje išleistos literatūros, bendraujant daryti atitinkamą ideologinį poveikį.

Tuo tikslu PLJS valdyba netgi parengė atitinkamą instrukciją respublikoje besilankančiam emigrantų jaunimui.

Po minėtų suvažiavimų į respubliką buvo atvykę aktyvūs emigrantų nacionalistinių centrų funkcionieriai (A. Kamantas, A. Razma, L. Sidrys, A. Palubinskas, M. Palubinskas, J. Gudaitis). Jie mėgino įvežti į respubliką emigracijoje išleistos literatūros ir išplatinti tarp žmonių, su kuriais bendravo. Buvo toks atvejis, kai iš atvykusios 1985 m. į lietu-

vių kalbos kursus emigrantės iš JAV Lišauskaitės buvo konfiskuota antisovietinė knyga, išleista kaip sovietinė. Daug emigracijoje išleistos literatūros atimama iš specializuotų „santaristų“ grupių narių, kurie tradiciškai lankosi respublikoje. Iš lietuvių kalbos kursų klausytojų 1987 m. buvo konfiskuota apie 10 egz. emigracijoje išleistų spaudinių ir 70 egz. nacionalistinio pobūdžio tekstų kserokopijų.

Daugiausia neigiamos informacijos apie padėtį respublikoje reakcinės emigracijos vadeivos gauna iš savo emisarų, siunčiamų į Lietuvą. Jie atvyksta kartu su kitais užsieniečiais, užmezga ryšius su nacionalistiškai nusiteikusiais asmenimis ir gauna iš jų šmeižikiškos informacijos, kurią vėliau panaudoja antisovietinei propagandai. Nuteistų už antisovietinę veiklą ir profilaktiškai apdorotų asmenų bylų analizė rodo, kad daugelis jų (Gajauskas, Terleckas, Skuodis, Petkus, Šilas, Dambrauskas) rengė antisovietinius dokumentus, rašė šmeižikiško pobūdžio „memuarus“ ir „atsiminimus“ specialiai platinimui Vakaruose.

Kasmet iš atvykstančių į respubliką užsieniečių srauto išaiškinama apie 10 asmenų, kurie atlieka nacionalistinių centrų emisarų funkcijas. Štai keletas pavyzdžių iš 1987 m. operatyvinės praktikos. Užsienio turistai Aleksa Vainys ir Sidrys Marija, VFR piliečiai, emigrantų Vasario 16-osios gimnazijos mokytojai, turėjo ryšių su nacionalistais Bogušiu ir Sasnausku, iš kurių gavo žodinės neigiamos informacijos. Užsienio turistai, VFR piliečiai Čiuplinskas Rimas ir Čiuplinskaitė Indrė, Vasario 16-osios gimnazijos moksleiviai, buvo susitikę ir kalbėjosi su nacionalistais Terlecku ir Bogušiu, iš kurių taip pat gavo neigiamos informacijos.

Pastaruoju metu nacionalistinių centrų emisarai pamažu atsisako neigiamos informacijos apie padėtį respublikoje rinkimo ir pereina prie aktyvių veiksmų: jie kursto antivisumeninius veiksmus ir skatina kurti antisovietines grupes. Antai JAV piliečiai Palubinskas Aidas ir Palubinskaitė Milda, Vasario 16-osios gimnazijos moksleiviai, lankydami respublikoje 1987 m. balandžio mėn. užmezgė ryšį su grupe Vilniaus moksleivių ir kurstė juos kurti antisovietinę grupę. Tų pat metų rugpjūčio mėn. vėl atvykusi į Lietuvą Palubinskaitė mėgino įvežti didelį kiekį emigracijoje išleistos literatūros.

Nacionalistinių centrų funkcionieriai ryšiams su klerikaliniais nacionalistiniais elementais respublikoje vis dažniau naudojami tarptautiniu telefono ryšiu. Šiuo kanalu jie perduoda nurodymus, kaip organizuoti respublikoje priešišką veiklą, ir gauna šmeižiamojo pobūdžio informacijos. Faktiškai šiuo kanalu palaikomas ryšys tarp VLIK'o atstovo Europoje A. Klimaičio ir N. Sadūnaitės. Su ja telefono ryšį palaiko ir viena iš vadinamojo „Lietuvių informacijos centro“ Čikagoje vadovių Damušytė, „Vatikano radijo“ bendradarbis Kubilius ir kiti. Antai A. Klimaitis iš anksto informavo Sadūnaitę ir paprašė paremti antisovietinę 1987 m. birželio 14 d. akciją Rygoje, nurodė, su kuo iš respublikoje apsilankančių užsieniečių reikia užmegzti ryšį ir t.t. Rengiantis nacionalistiniam 1987 m. rugpjūčio 23 d. sambūriui Vilniuje, Klimaitis pats telefonu susisieko su kai kuriais respublikos nacionalistais bei klerikalais ir paragino juos aktyviai dalyvauti sambūryje.

Svarbiu šaltiniu, iš kurio galima gauti neigiamos informacijos apie padėtį respublikoje, priešininkas laiko Lietuvo-

je apsilankiusių emigrantų apklausą. Prieš išvykstant nacionalistinių centrų funkcionieriai juos instruktuoja, kaip rinkti tokią informaciją per turimus vietinius ryšius ir patiems stebint aplinką, o grįžusius nuodugniai apklausia.

Norėdami gauti tokios informacijos, nacionalistinių centrų vadeivos taip pat apklausia išvykusius iš SSRS nuolat gyventi kapitalistinėse šalyse respublikos gyventojus (kasmet išvyksta apie 100 žmonių).

Siekdami įgyvendinti griaujamuosius planus respublikos atžvilgiu nacionalistinių centrų vadeivos ypač daug dėmesio skiria tautinei lietuvių mažumai LLR. Lenkijos teritorijoje mums priešišką veiklą tarp vietinių lietuvių mėgina vykdyti emigrantų nacionalistiniai centrai PLB, BALF'as, PLJS, „Labdara“, taip pat priešiškos „Laisvosios Europos“ ir „Vatikano radijo“ stotys, kurios šiame regione savo laidas transliuoja net 10 valandų per parą.

LLR besilankantys emigrantų organizacijų aktyvistai nuolat atveža ir platina tarp vietinių lietuvių antisovietinę literatūrą, kuri vėliau būtų pergabenta į respubliką. Gauta duomenų, kad kai kurie LLR lankęsi emigrantai ((?)*, Zimnickas, Pečiulis) koordinavo emigracijoje išleistos literatūros pristatymą į Lenkiją ir ieškojo galimybės pasinaudojant LLR lietuvių ryšiais su respublikos gyventojais pergabenti minėtą medžiagą į Lietuvą.

Pastaraisiais metais LLR aktyviai lankosi lietuvių emigrantų jaunimo atstovai, tarp jų – Vasario 16-osios gimnazijos VFR moksleiviai ir mokytojai. Jie domisi SSRS ir LLR valstybinės sienos apsaugos režimu, supaprastintu praleidimo per valstybinę sieną Lazdijų punktu.

Plačius ryšius su LLR lietuviais palaiko Vakarų šalyse ir Vatikane gyvenantys lietuvių kunigai. Į Punkską ne kartą buvo atvykęs „Vatikano radijo“ lietuvių redakcijos vadovas V. Kazlauskas, 1987 m. šiame regione lankėsi vyskupas Baltakis ir kunigas Putrimas.

Daug materialinių lėšų LLR lietuviams siunčia BALF'as (JAV) ir „Labdara“ (VFR). 1987 m. BALF'o atstovė M. Rudienė irgi lankėsi Punksko regione.

Kai kurie LLR gyvenantys antisovietiskai nusiteikę lietuvių tautybės asmenys palaiko ryšius su respublikos nacionalistais (Vanagaite, Žurauskaite, Patacku).

Išaiškinta faktų, kai lietuvių emigrantai, užsiimantys emisarų veikla respublikos teritorijoje, panašias funkcijas atliko ir LLR. Antai LLR ne kartą lankėsi kunigas iš Vatikano V. Dominykas, o 1987 m. jis atvyko į Vilnių, kur atliko emisaro funkcijas ir susitiko su kai kuriais operatyvinės įskaitos bylų objektais.

Pastaruoju metu užsienio nacionalistai daugiausia domisi respublikos inteligentija, ypač kūrybine, ir stengiasi kai kuriuos iš jų įtraukti į „disidentų“ sąjungą. Šiuo atžvilgiu aktyviai veikia reakcingi „Santaros-Šviesos“ federacijos veikėjai, jie mėgina kai kuriems respublikos kūrybinės inteligentijos atstovams skiepyti nacionalistines nuotaikas ir skatina juos savo kūryboje kelti revizionistines idėjas. Šitaip jie tikisi sukurti respublikoje „intelektualinę opoziciją“.

Šiais tikslais emigrantų spaudoje pagrausėjo publikacijų, kuriose ypač giriami kūrybiniai darbuotojai, savo kūryboje keliantys ideologiškai nenuoseklias idėjas, ir vadinami „netalentingais“ tie, ku-

* Viena pavardė neįskaitoma.

rie tvirtai laikosi marksistinių pozicijų. Mėginama iškraipyti kai kurių žinomų lietuvių sovietinių rašytojų ir poetų literatūrinį palikimą (A. Miškinio, B. Sruogos, S. Nėries, V. Mykolaičio-Putino, A. Pociaus ir kt.).

Visa ši daugialypė reakcinių emigrantų nacionalistinių centrų veikla nukreipta į vieną pagrindinį tikslą – suaktyvinti priešišką respublikos klerikalinių nacionalistinių elementų veiklą, pirmiausia panaudojant asmenis, kurie praeityje buvo teisti už valstybinius nusikaltimus, o dabar malonės aktais yra atleisti nuo tolesnės bausmės, ir parodyti pasaulio visuomenei, kad Lietuvoje yra tvirta opozicija, kovojanti dėl „nepriklausomos“ Lietuvos.

Tie asmenys (Terleckas, Skuodis, Dambrauskas, Pečeliūnas, Bieliauskienė ir kt.) turi autoritetą tarp klerikalinių nacionalistinių elementų, jie yra nuolat veikiami prieš propagandinių centrų ir emigrantų organizacijų. Savo išlaisvinimą jie laiko ne valstybės humanizmo aktu, o Vakarų spaudimo sovietų vadybei rezultatu. Iš 11 žmonių, paleistų į laisvę 1987 m. malonės aktu, 10 tebesilaiko ankstesnių priešiškų pozicijų. Didžioji jų dauguma, susiblokavę su aktyviai besireiškiančiais nacionalistais ir klerikalais (Bogušis, Cidzikas, Grigas, Puzonas, Gražulis ir kt.), prasidėjus demokratizacijos bei viešumo procesui atkakliai mėgina legalizuoti savo priešią veiklą dangstydami kovos dėl „religijos laisvės“ ir „tautų lygybės“ šūkais, tačiau šiuo metu kol kas nedrįsta atvirai kelti antisovietinių šūkių.

Kaip vieną iš būdingų jų veiklos ypatumų reikia pažymėti pastangas visai remti Vakarų inspiruojamas provokacines antisovietines akcijas; tuo tikslu jie organizuoja grupinius susibūrimus ir

pritraukia į juos idėjiškai nepastovius, politiškai nesubrendusius ir tiesiog smalsaujančius elementus; tai matyti iš 1987 m. rugpjūčio 23 d. išpuolio Vilniuje ir 1987 m. lapkričio 1 d. – Kaune.

Šiuo metu viena pagrindinių vietinių nacionalistų priešiškos veiklos formų yra rengimas ir platinimas įvairių antisovietinių šmeižikiškų leidinių ir dokumentų. Antai 1987 m. nutrauktos Patacko ir Jakubčionio baudžiamosios bylos buvo iškeltos pirmajam išleidus nelegalų leidinį „Lietuvos ateitis“, o antrajam išplatinus kenksmingą emigrantų literatūrą. Nacionalistas Meidūnas yra nelegalaus leidinio „Karžygys“ autorius ir platintojas, o nacionalistas Tamošiūnas parengė ir išplatino itin šmeižikiško turinio dokumentų.

Daugelis nacionalistų ne kartą rašė instancijoms įvairius šmeižikiškus „kreipimus“ ir „atvirus laiškus“, kuriuose kėlė provokacinius reikalavimus (vadinamasis „14-os pareiškimas“, „Atviras laiškas KPSS CK“, „Tiesa apie 1987 m. rugpjūčio 23 d. demonstraciją Lietuvos sostinėje“ ir kt.). Vėliau tuos dokumentus užsienyje aktyviai platino emigrantų nacionalistiniai centrai ir Vakarų masinės informacijos priemonės. Faktiškai tai tapo viena iš antivalstybinių elementų priešiškos veiklos formų sovietinės visuomenės viešumo ir demokratizacijos sąlygomis.

Pasaulio visuomenės akivaizdoje ypač stengiamasi kompromituoti respublikos teisėsaugos organų darbą. Jau minėtas emigrantas A. Klimaitis reikalauja iš vietinių nacionalistinių elementų „faktų apie tai, kaip KP ir milicija pažeidžia žmogaus teises“. Pataikaudami savo globėjams užsienyje nacionalistai ir klerikalai perduoda į Vakarus iškreiptą informaciją apie teisėsaugos organų dar-

bą; ta informacija aktyviai panaudojama antisovietinėje propagandoje.

Tokia veikla nacionalistai siekia sugriauti respublikos darbo žmonių pasitikėjimą KGB organais ir kompromituoti sovietų valdžią.

Laikydami aršaus antisovietizmo pozicijų lietuvių nacionalistai užmezgė ryšį su Maskvos disidentais (Popovu, Ogorodnikovu, Doronina, Kulinskaja ir kt.); jų padedami susitinka su užsieniečiais ir per juos perduoda į Vakarus įvairius šmeižikiškus dokumentus.

Respublikoje gyvena apie 10 tūkst. žydų. Nuo 1986 m. leidimo išvykti į užsienį prašė 550 žmonių (išvyko 326). Per pastaruosius 20 metų išvykti į užsienį buvo neleista 299 žydų tautybės asmenims (iš jų 94 – režimo sumetimais). Šiuo metu iš minėto skaičiaus atkakliai siekia išvykti tik 4 „atsimetėlių“ šeimos.

Užsienio sionistų organizacijos ir toliau mėgina naudotis tarptautinio pašto kanalu, per kurį kursto emigrantines nuotaikas, skiepija religinį fanatizmą ir ragina kurti grupes, kurios gyvenamojoje teritorijoje tyrinėtų žydų kultūrą ir kalbą. 1985–1987 m. išaiškinta 10 880 sionistinio pobūdžio dokumentų (1985 m. – 4070, 1986 m. – 3022, 1987 m. – 3790); beje, daugiau kaip pusė jų buvo atsiųsta iš JAV.

Respublikoje kasmet apsilanko 25–30 užsienio sionistų organizacijų emisarų (1985 m. – 29, 1986 m. – 17, 1987 m. – 21); jie dažniausiai lanko „atsimetėlius“ ir suteikia jiems moralinę bei materialinę paramą. 1987 m. sionistų emisarų veiksmuose išryškėjo nauja tendencija: numatyti ir užmegzti ryšius su jaunais žydų nacionalistais, kuriais galima pasikliauti būsimajoje „veikloje“. Antai

1987 m. iš JAV atvykęs Izraelio pilietis Ankoris Zvi DON objektą „Skorpioną“ klausinėjo apie tokius asmenis ir aiškino, kad masiškai išvykus iš SSRS aktyviems „atsimetėliams“, su kuriais sionistų emisarai anksčiau palaikė „dalykinį“ ryšius, atsirado „tuštuma“, apsunkinanti ankstesnio masto „darbą“. Todėl keliamas uždavinys rasti žmonių, kurie palaikė ilgalaikius ryšius su senaisiais „atsimetėliais“ ir kuriais galima pasikliauti.

Lietuvos SSR gyvena 247 tūkst. lenkų tautybės žmonių, daugiausia Vilniuje, Vilniaus, Šalčininkų, Trakų ir Švenčionių rajonuose. 338 respublikoje gyvenantys lenkai turi LLR pilietybę (iš jų Vilniuje – 168). Iki 1980 m. į respubliką kasmet atvykdavo apie 45 tūkst. LLR gyventojų, o 30 tūkst. respublikos gyventojų lankėsi LLR. Dauguma šių žmonių važinėjo spekuliacijos tikslais, tačiau aktyvios priešiškos veiklos šiame kanale neužfiksuota.

Reikia pažymėti, kad LLR prasidėjus Vakarų išprovokuotiems įvykiams, respublikoje gyvenantys lenkai jais nepaprastai domėjosi. Dėl užsienio propagandos poveikio būta lenkų nacionalizmo faktų, „Solidarumui“ pritariančių pasisakymų. Vėliau dėmesys jiems sumažėjo ir jokių neigiamų vietos lenkų gyventojų veiksmų 1985–1987 m. nepastebėta. Kita vertus, iš LLR yra siunčiama „Solidarumo“ medžiaga ir kiti idėjiškai kenksmingi dokumentai. 1986 m. tokių siuntų išaiškinta 82, 1987 m. – 62.

Respublikoje gyvena apie 3 tūkst. vokiečių, iš jų 793 atvyko iš rytinių SSRS rajonų. Dauguma jų buvo persiėmę emigrantiškomis nuotaikomis. Siekdami gauti leidimą išvykti, kai kurie jų griebė-

si ekstremistinių veiksmų. Iki 1987 m. į užsienį išvykusių vokiečių tautybės asmenų buvo nedaug (1985–1986 m. iš 314 prašymų patenkinti tik 38), o 1987 m. iš 159 gautų pareiškimų patenkinti 130. Taigi į užsienį išvyko beveik visi, kurie to norėjo, tarp jų ir ekstremistiškai nusiteikę asmenys iš „rytinių“ vokiečių. Jokių išpuolių tarp vokiečių „atsimetėlių“ šiuo metu nėra užfiksuota.

Dabar VFR gyvena apie 50 tūkst. išeivių iš vadinamojo Klaipėdos krašto (Memelio), dauguma jų priklauso revanšistinei organizacijai „Memelenderių darbininkų susivienijimas“, kuri kelia reikalavimą atkurti ikikarines Vokietijos sienas. „Memelenderiai“ daro neigiamą ideologinę įtaką respublikos žmonėms susirašinėdami ir asmeniškai su jais bendraudami, mėgina inspiruoti jiems ir kurstyti emigrantines nuotaikas, remia juos materialiai. Iš respublikoje gyvenančių vokiečių 49 gauna VFR valstybinių organų pensijas kaip buvę vermachto kariai ir jų šeimų nariai.

Apskritai „Memelenderių susivienijimas“ realios įtakos respublikoje gyvenantiems vokiečiams neturi, taip pat nėra perspektyvų, kad ji padidės, nes „susivienijimo“ nariai yra pagyvenusio amžiaus žmonės. Respublikos teritorijoje gyvenantys vokiečiai asimiliuojasi, daugelis turi mišrias šeimas ir šiuo metu neketina emigruoti.

Respublikoje gyvena 62 tūkst. baltarusių tautybės asmenų. Jau gana ilgą laikotarpį KGB organai nefiksuoja jokių neigiamų jų veiksmų, ir didesnės įtakos operatyvinei padėčiai respublikoje jie neturi.

IŠVADOS:

1. Išorės priešas artimiausiais metais neatsisakys stambaus masto antisovietinių akcijų, kurias organizuoja įvairių datų ir įvykių, susijusių su Lietuvos istorijos praeitimi, proga.

2. Kad įgyvendintų savo griaunamuosius siekius, reakcinės emigrantų organizacijos stengsis palaikyti glaudžius ryšius su aktyviai veikiančiais respublikos nacionalistais, daugiausia telefono ryšį, taip pat siųsti savo funkcionierius į Lietuvos SSR, užmegzti ryšį su tokiais respublikos žmonėmis per LLR gyvenančius lietuvius.

3. Mėgindami organizuoti priešišką veiklą nacionalistiniai elementai blokuojasi – tai būtina sąlyga – su ekstremistiškai nusiteikusiais klerikalais, kurie dažniausiai ne tik inspiruoja tokią veiklą, bet ir patys tampa pagrindiniais antisovietinių veiksmų organizatoriais ir vykdytojais.

4. Užsienio inspiruojami nacionalistiniai elementai vykdydami priešišką veiklą stengsis pasinaudoti demokratizacijos ir viešumo procesu mūsų šalyje, „prisitaikyti prie viešumo“; jie kurs šmeižikiškus dokumentus ir įvairias provokacines peticijas, taip pat stengsis patekti į paralelines struktūras, jų vadovaujamąsias grandis, mėgins kurti neigiamos pakraipos „žmogaus teisių gynimo“, pacifistines ir pan. grupes.

Komiteto 5-osios tarnybos
2-ojo skyriaus viršininkas
papulkininkis V. Šiaudinis
(parašas)
1988 m. vasario 1 d.

„Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija

1944 m. vasarą Raudonoji armija įsiveržė į Lietuvą. Netrukus (rugpjūčio 1 d.) buvo pradėta prievartinė mobilizacija į naujojo okupanto kariuomenę. Prisiminimas nesėkmingus nacių mėginimus formuoti sau pavaldžius saugumo (SS) ar karinius (Vietinė rinktinė) dalinius, lietuvių jaunimas juokavo: „Nesutvarkė mūsų vokiečiai, ruskiai dabar mus sutvarkys“¹.

Tokios nuotaikos vyravo visoje Lietuvoje, todėl mobilizuoti Lietuvos vyrus į SSRS kariuomenę bolševikams buvo ypač sunku. Tūkstančiai jaunuolių slapstėsi kaimuose, miškuose, įstojo į partizanų būrius. NKVD baudžiamiesiems pulkams vargais negalais pavykdavo sugaudyti dalį besislapstančiųjų ir taip padidinti potencialių mirtininkų gretas. Tačiau atvykę į komisariatų ar prievartą sugaudyti „prievolininkai“ ne iš karto būdavo siunčiami į frontą – reikėjo išeiti „mokymus“ atsargos pulkuose.

Mobilizuotiems lietuviams apmokyti 1944 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Baltarusijos karinėje apygardoje buvo formuojama 50-oji lietuviškoji atsargos šaulių divizija. Ji dislokavosi vasaros karinėje miško stovykloje Smolensko srityje, netoli Jarcevo miesto². Nuo 1944 m. rugpjūčio mobilizuotieji pirmiausia buvo siunčiami į 16-ąją lietuviškąją šaulių diviziją, tuomet turėjusią tik 5000 karių (1942 m. divizijoje buvo 12 000 karių). Iš pradžių kariniai komisariatai, aplenkdami atsargos šaulių junginius, vyrus

siųsdavo į divizijos surinkimo punktą. Vėliau 16-oji divizija papildymą gaudavo iš 50-osios lietuviškosios atsargos šaulių divizijos per armijų atsargos šaulių pulkus. Iki 1944 m. gruodžio mėn. lietuviai į kitus Raudonosios armijos junginius nebuvo siunčiami. Raudonosios armijos Vyriausiosios formavimo valdybos karinė taryba draudė karinėms apygardoms siųsti veikiančią kariuomenei papildyti karius tų tautų, kurios turėjo savo nacionalinius junginius. Raudonosios armijos Mobilizacinės valdybos 1944 m. spalio 18 d. direktyva visi lietuvių tautybės eiliniai ir seržantai iš veikiančiosios kariuomenės iki lapkričio 15 d. turėjo būti nukreipti į 50-ąją lietuviškąją atsargos šaulių diviziją. Divizijos tikslas buvo apmokyti mobilizuotus į Raudonąją armiją Lietuvos gyventojus. Tačiau į frontą pateko tik dalis mobilizuotųjų gyventojų. Didesnė dalis iki pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvo mokomi atsargos šaulių junginiuose³.

1944 m. rugpjūčio 23 d. „Tiesoje“ buvo išspausdintas daugelio 16-ojoje lietuviškojoje divizijoje tarnavusių ir perkeltų į 50-ąją lietuviškąją atsargos šaulių diviziją karininkų ir naujokų laiškas LKP(b) CK ir LSSR vyriausybei, kuriam partijai ir LSSR vyriausybės vadovams pasižadama sąžiningai atlikti savo pareigą Tėvynei. Rugsėjo mėn. 50-osios divizijos politinio skyriaus viršininku ir divizijos vado pavaduotoju politiniams

reikalams karinė vadovybė paskyrė Feliksą Bieliauską. Jis nuo 1942 m. buvo 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos politinio skyriaus viršininkas, o pasibaičius karui ėjo LKP(b) Vilniaus miesto komiteto pirmojo sekretoriaus pareigas.

Rudenį 50-osios divizijos vadas generolas majoras J. Sinkevičius ir kita dalinio vadovybė nutarė prašyti LSSR vyriausybės ir karinės apygardos vadovybės diviziją perkelti į Lietuvą ir ten rengti žygio kuopas⁴. Lietuvos KP(b) CK ir Lietuvos SSR liaudies komisarių taryba tam pritarė ir prašė aukščiausios SSRS politinės ir karinės vadovybės leisti diviziją perdislokuoti. Leidimas buvo gautas ir spalio 15 d. – lapkričio 4 d. apie 30 tūkst. kariškių turinti divizija buvo perkelta į Lietuvą⁵. Divizijos štabas įsikūrė Vilniuje, o keturi pėstininkų pulkai ir vienas artilerijos pulkas buvo išsklaidyti toli vienas nuo kito – į Gaižiūnus, Jašiūnus, Ukmergę ir Pabradę.

Kokiomis nuotaikomis gyveno per gimtinės laukus žygiuojantys kariškiai, gali iliustruoti toks pavyzdys. Buvęs partizanas P. Vaičekas su 1944 m. lapkričio 11 d. mobilizuotas į 50-ąją diviziją, prisimena, kaip pulkui žygiuojant į Ukmergę vienas karininkas uždarame karininkų, puskarininkų ir viršilų susirinkime, įvykusiame Lietuvos kaime, kalbėjo: „Vyrai, kokių velnių mums kišti galvas po svetima komanda, į frontą, kur bolševikai ir vokiečiai tarp savęs kovoja. Laikykimės neutralumo, žinokit, kad Vakarai susitakys su vokiečiais ir duos bolševikams į skudurus. Taigi, ko mums ten lįsti? Eikim, skirstykimės namo, geriausiai naktį. Nepamirškite Atlanto Chartijos ir jos garantijų mums“. Pasitarimo dalyviai paskleidė šią idėją visame pulke. Vėliau, pasitaikius progai,

P. Vaičekas su būreliu vyrų pabėgo iš dalinio ir savo gimtinėje įsitraukė į partizaninį sąjūdį⁶.

Atvykę į nuolatinės bazavimosi vietas, lietuviai gyveno lyg lageryje. Karinė cenzūra 1944 m. gruodžio mėn. iš vieno 50-osios divizijos dalinio Nr. 12004 „P“ siųstame laiške užfiksavo tokius nusiškundimus: „Brangus tėve, pasigailėk savo sūnaus! Aš noriu valgyti, o valgyt nėra ką. Mums duoda skystą sriubą ir 500 gramų duonos. Žodžiu, maitina blogai. Būnant Jarceve visi lietuviai iškeitė savo daiktus į duoną, taip pat ir aš...“ Kitas jaunuolis rašo: „Gyvenam blogai, miegam ant cementinių grindų ir blogai maitina. Yra sergančių šiltine. Naktį vienas mirė. Aš su savo liga buvau pas gydytoją, bet nieko nepripažįsta...“⁷ Tokios nežmoniškos sąlygos ir suvokimas, kad reikės mirtinai kautis bolševikų armijoje, skatino lietuvius dezertyruoti. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras A. Guzevičius gruodžio mėn. informuoja LKP(b) sekretorių A. Sniečką, kad iš Pabradės 02003 „C“ lietuviškojo dalinio dezertyravo daug kariškių⁸.

Greitai padėtis tapo beveik nevaldoma, nes iš karinių dalinių buvo bėgama ne tik pavieniui, bet ir grupėmis su ginklais. Pabėgę vyrai dažnai tapdavo partizanais⁹.

Praėjus daugeliui metų, F. Bieliauskas savo atsiminimų knygoje rašė: „Taciau didžiausia mūsų klaida buvo tai, kad neįvertinome pokario metais respublikoje susiklosčiusios politinės situacijos, stiprėjančios klasių kovos. Vis įžūliau reikėsi antitarybiniai elementai, o mes kaip reikiant nepagalvojome, kad jie, atsidūrę tarp karinės tarnybos pašauktų vyrų, galės greitai užmegzti ir tarpusavio kontaktus, ir kontaktus su kontrrevoliuciniu pagrindžiu, be to,

stengsis dezorganizuoti kuopų, batalionų ir pulkų darbą¹⁰.

Išsigandę masinio dezertyravimo, o gal net ginkluoto maišto pavojaus, SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas S. Kruglovas ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvai I. Tkačenka 1944 m. gruodžio 15 d. raštu informuoja SSRS vidaus reikalų liaudies komisarą L. Beriją apie susiklosčiusią grėsmingą padėtį (šis svarbus dokumentas skaitytojui pateikiamas publikacijos pabaigoje). L. Berija dokumentą peradresuoja J. Stalinui, V. Molotovui, G. Malenkovui ir kitiems vyriausybės nariams.

SSRS aukščiausioji politinė ir karinė vadovybė priima sprendimą apsidrausti nuo galimų netikėtumų. 1945 m. sausio mėn. 50-osios lietuviškosios atsargos šaulių divizijos pulkai buvo perkelti į atsargos divizijas, daugiausia dislokuotas Maskvos karinėje apygardoje¹¹.

Karo pabaigą 50-osios divizijos pulkai sutiko Maskvos apygardos atsargos šaulių divizijoje. F. Bieliauskas 1945 m. gegužės 9 d. buvo atvykęs į šioje divizijoje dislokuojamą 254-ąją lietuvių atsargos šaulių pulką „papasakoti apie baigiamąsias kovas prieš agresorius“¹². Galima numanyti, kad klausydamiesi politruko šnekos lietuviai širdyje džiau-

gėsi, nes suprato – jie niekam negalės papasakoti „apie baigiamąsias kovas“.

F. Bieliauskas atsiminimuose rašo: „Klasinio priešo užmačios dezorganizuoti į Raudonąją Armiją pašauktų respublikos vyrų karinį rengimą buvo sužlugdytos“¹³. Taip, jos buvo sužlugdytos, bet žlugo ir pastangos tūkstančius lietuvių pasiųsti į mirtiną karo verpetą.

Publikuojamas dokumentas ir anksčiau išdėstyti faktai leidžia padaryti keltą apibendrinimą:

1) Masinis lietuvių dezertyravimas iš 50-osios lietuviškosios atsargos šaulių divizijos pakirto SSRS vadovybės pasitikėjimą naujais lietuviškais kariniais junginiais.

2) Galima teigti, kad jei ne tūkstančiai vengusiųjų mobilizacijos, prasidėjus partizaninis pasipriešinimas, dezertyravimai iš karinių formuočių, tai į frontą būtų buvę pasiųsta dauguma ką tik suformuotų lietuviškųjų dalinių karių. Dėl to Antrajame pasauliniame kare būtų žuvę kelis kartus daugiau lietuvių (1944–1945 m. fronte žuvo apie 25 tūkst. lietuvių¹⁴).

3) Lietuvių nepaklusnumas, vengimas kovoti svetimoje kariuomenėje parodė tautos pilietinę brandą ir blaivią nuovoką.

Nuorodos

¹ P. Vaičekas, „Ne sau šviesą liejom“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, Nr. 22, p. 16.

² F. Bieliauskas, *Liaudies žygdarbis nemirtin- gas*, Vilnius, 1985, p. 140.

³ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, Vilnius, 1967, p. 155; F. Bieliauskas, op. cit., p. 140.

⁴ F. Bieliauskas, op. cit., p. 162.

⁵ SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pa-

vaduotojo, valstybės saugumo 2-ojo rango komisaro S. Kruglovo ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvai, valstybės saugumo komisaro I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 15 d. raštas SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui, valstybės saugumo generaliniam komisarui draugui L. Berijai, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. R-9401, ap. 2, b. 68, l. 179–182; F. Bieliauskas, op. cit., p. 142.

⁶ P. Vaičekas, op. cit., p. 27.

⁷ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. gruodžio 23 d. raštas

LKP(b) sekretoriui A. Sniečkui, Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 83–86.

⁸ LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. gruodžio 21 d. raštas LKP(b) sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, l. 56–58.

⁹ SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo, valstybės saugumo 2-ojo rango komisaro S. Kruglovo ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvai, valstybės saugumo komisaro I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 15 d. raštas SSRS

vidaus reikalų liaudies komisarui, valstybės saugumo generaliniam komisarui draugui L. Berijai, RFVA, f. R-9401, ap. 2, b. 68, l. 179–182.

¹⁰ F. Bieliauskas, *op. cit.*, p. 142.

¹¹ *Ibid.*, p. 143.

¹² *Ibid.*, p. 154.

¹³ *Ibid.*, p. 143.

¹⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 403.

SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo, valstybės saugumo 2-ojo rango komisaro S. Kruglovo ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinio Lietuvai, valstybės saugumo komisaro I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 15 d. tarnybinis raštas SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui L. Berijai

1944 m. gruodžio 15 d.

Išsiųsti:

drg. Stalinui
drg. Molotovui
drg. Malenkovui
drg. Bulganinui
drg. Smorodinovui

Nuorašas
Visiškai slapta
Priimta „VČ“

Iš Vilniaus

SSRS vidaus reikalų liaudies komisarui,
valstybės saugumo generaliniam komisarui draugui L. Berijai

1944 m. rugsėjo mėn. vietoj 2-ojo atskirojo lietuviškojo šaulių bataliono buvo suformuota 50-oji lietuviškoji atsargos šaulių divizija. Divizija sukomplektuota Jarceve, Smolensko srityje, atvykus pastiprinimui – šaukiamiesiems iš išvaduo-
tų Lietuvos SSR rajonų.

Lietuvos KP(b) CK ir Lietuvos SSR liaudies komisarų tarybos prašymu divizija nuo š. m. spalio 15 d. iki lapkričio 4 d. buvo perdislokuota į Lietuvos teritoriją.

Šiuo metu divizijoje yra per 25 000 karių, pulkai dislokuoti trijose Lietuvos

apskirtyse – Vilniaus, Ukmergės ir Kauno.

Dislokavus diviziją Lietuvos SSR, padažnėjo divizijos karių dezertyravimo atvejų. Per visą laiką iš divizijos dezertyravo 1001 žmogus, iš jų spalio antroje pusėje – 250, lapkričio mėn. – 524 ir per gruodžio mėn. trylika dienų – 227 žmonės. Per tą laiką buvo 210 grupinio dezertyravimo atvejų, grupėmis dezertyravo 750 žmonių, iš jų – 85 grupinio dezertyravimo atvejai, kai kariai pabėgo su ginklais. Tarp dezertyrų buvo 830 lietuvių, kuriuos NKVD kariuomenės dalys

sugavo Lietuvos SSR miškuose ir per karinius komisariatus išsiuntė į divizijos dalinius.

Šiuo metu divizijos kontržvalgybos „Smerš“ organai yra surinkę tardymo, agentūrinių ir oficialių dokumentų apie maždaug 1500 kariškių, kurie rengėsi dezertyruoti iš divizijos dalių.

Nustatyta daug atvejų, kai dezertyravę iš pulkų lietuviškosios divizijos kariai eina į lietuvių gaujas, veikiančias pulkų dalinių išsidėstymo vietose. Divizijos būklė nepaprastai sunki: divizijos dalyse trūksta elementarios tvarkos ir pirmiausia – tarp karininkų.

Divizijoje nesudarytos tinkamos buitinės sąlygos raudonarmiečiams. Daug karių neturi batų, būtinos mundiruotės ir patalynės, todėl divizijos daliniuose šimtaprocentinis utėlėtumas, pulkuose išplitę niežai – jais serga per 1000 žmonių, ir vidurių šiltinė – ja serga daugiau kaip 500 karių.

Divizijos dalinių vadovybėje išplitęs girtavimas, nėra reikiamos drausmės, ir tai sudaro sąlygas masiniam dezertyravimui iš divizijos. Divizijos dislokavimas tose vietovėse, iš kur šaukiami karo prievolinkai, daro jiems itin neigiamą poveikį. Divizijos daliniuose plačiai praktikuojami masiški karių giminių lankymaisi: užregistruota daug faktų, kai giminės išsiveža iš dalių karius, ragina juos dezertyruoti ir eiti į gaujas; antisovietinis elementas varo plačią propagandą tarp nepastovių raudonarmiečių lietuvių, ragina juos dezertyruoti, išeiti į miškus ir kovoti su sovietų valdžia. Kovinis parengimas ir politinis mokymas divizijoje atliekami nepatenkinamai,

dauguma divizijos vadų nemoka lietuvių kalbos, lietuvių karininkų divizijoje tėra 15–20 proc.

„Smerš“ dokumentuose užregistruota keletas atvejų, kai divizijos pulkuose buvo skleidžiami gandai, kad esą rengiamas lietuviškosios divizijos karių sukilimas, taip pat gandai, kad esą lietuviškosios divizijos kariai padarysį taip, kaip padarė Plechavičiaus armijos kariai, t.y. organizuotai su ginklais rankose pabėgsią į miškus.

Manome, kad 50-ąją lietuviškąją atsargos diviziją (daugiau kaip 25 000 ginkluotų karių) laikyti Lietuvos SSR teritorijoje netikslinga.

Mūsų nuomone, būtina:

1) perdislokuoti diviziją į SSRS užnugario rajonus, konkrečiai galima šią diviziją palikti Baltarusijos karinėje apygardoje, bet perdislokuoti į Smolensko sritį, Kozelsko miestą – ten yra reikiamos patalpos divizijai įkurdinti;

2) šaukiamųjų į Raudonąją armiją nepalikti vietoje, o siųsti į atsargos pulkus ir brigadas, išdėstytus šalies užnugario srityse, ten juos mokyti ir formuoti, nes palikti Lietuvos teritorijoje jie dezertyruoja, dezertyrai pereina į nelegalią padėtį ir padeda plisti banditizmui.

SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojas, valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras Kruglovas

SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvai, valstybės saugumo komisaras Tkačenka

1944 m. gruodžio 15 d.

RECENZIJOS

Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, 608 p.

Simboliška, kad birželio 22 d. į mano rankas pateko kolegos Arūno Bubnio knyga „Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)“. Ant naujos Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro knygos prie autoriaus autografo užrašyta data – tai 1941 m. prasidėjęs Vokietijos–SSRS karas, lėmęs dar vieną tragišką posūkį Lietuvos dvidešimtojo amžiaus istorijoje...

Skausmu, kurį teko patirti Lietuvai ir jos gyventojams, dvelkia ir knygos tituliname lape įrašyti Lietuvių tautinio kultūros fondo, skyrusio pinigų šiai istorinei studijai, žodžiai: „Dėkojame dr. Arūnui Bubniui už jo kruopštų darbą nagrinėjant vokiečių okupantų vykdytą lietuvių tautos išnaudojimą, naikinimą ir pradėtą Lietuvos žemių kolonizavimą“ (p. 5). Tai jau antras šio fondo lėšomis išleistas lietuvių istorikų veikalas (pirmasis – A. Anušausko „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais“, išleistas 1996 m.) apie Lietuvos okupacijas, prasidėjusias 1940 m.

A. Bubnio monografija – išskirtinis leidinys Lietuvos naujausiųjų laikų istoriografijoje. Ypač tai pasakytina apie neilgą (palyginus su bolševikine okupacija), bet istorijos mokslo atžvilgiu labai problemišką nacių okupaciją, kurios įvykiai tapo ir tarptautinių politikos bei istoriografijos spekuliacijų objektu. Tad galima sakyti, kad knyga pasirodė pačiu laiku ar net kiek per vėlai. Šiam laikotarpiui skirta mokslinė analitinė–sintetinė knyga Lietuvoje buvo išleista

prieš dvidešimt trejus metus – 1975 m. brežnevizmo nuostatų stiprinimo laikotarpiu išleistoje knygoje „Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare“ (ats. redaktorius J. Dobrovolskas) iš 232 puslapių skyriui „Okupacinis režimas Lietuvoje“ buvo skirta vos 43 puslapiai (tuose puslapiuose nepagailėta vietos ir „buržuazinių nacionalistų“ privalomai „kritikai“), o kituose penkiuose skyriuose atiduota duoklė kompartijos ir Raudonosios armijos šlovinimui...

Naujosios lietuvių išeivijos lėšomis išleistos knygos viršelių vidinėje pusėje matome iliustratyvius žemėlapius. Abu – vokiškų žemėlapių, braižytų nacių okupacijos metais, kopijos. Pirmajame pavaizduotas Ostlando reicho komisariatas, į kurį Vokietijos naciai buvo įjungę Estiją, Latviją, Lietuvą ir dalį Gudijos (dabar – Baltarusijos) teritorijos. Antrajame žemėlapyje – Lietuvos generalinė sritis. Taip vadinosi nacių okupuota Lietuva, kurios administracinei savivaldai nuo 1942 m. balandžio 1 d. taip pat priklausė Svyrių ir Ašmenos apskritys ir dar kai kurie lietuvių etninių žemių valsčiai bei vietovės dabartinės Baltarusijos teritorijoje.

A. Bubnys įvade rašo: „Vokiečių okupacijos laikotarpis – tai dar neužverstas Lietuvos istorijos puslapis. Besikeičiančios Lietuvos okupacijos ir aneksijos trukdė normaliai istorijos mokslo raidai. Nacių okupacijos laikotarpiu buvo skatinama garsinti sovietinių okupantų padarytus nusikaltimus, o sovietiniais

metais leista rašyti tik apie nacių vykdytas žudynes“ (p. 6.) Tačiau autorius pernelyg glaustai įvertina tuos istorijos tyrimus. Be šioje recenzijoje apibūdintos 1975 m. knygos, jis pamini tik V. Brandišausko ir A. Gražiūno knygas¹, kurios buvo išleistos pastaraisiais metais. Trumpame įvade A. Bubnys keliais sakiniais įvertina ir Lietuvai bei lietuviams grėsusį pavojų, kuris atsispindi nacių parengtuose „Rytų erdvės“ (Vokietijos okupuotų sričių Rusijoje, Lenkijoje, Ukrainoje, Baltijos ir kitose šalyse) „sutvarkymo“ planuose ir projektuose (p. 7).

Tad istorikai pasiges istoriografinės apžvalgos, kuri būtų dar padidinusi naujosios knygos vertę. Tiesa, šią spragą iš dalies užpildo šaltinių nuorodos kiekvieno puslapio apačioje bei leidinio pabaigoje pateiktas šaltinių ir literatūros sąrašas. Jis, beje, parodo ir A. Bubnio studijos stipriausią vietą – išsigilinimą į archyvinius šaltinius. Dauguma jų – iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo fondų. Taip pat panaudota archyvinė medžiaga, saugoma Lietuvos visuomenės organizacijų archyve, Lietuvos mokslų akademijos Rankraščių skyriuje, ir, be abejo, Lietuvos ypatingojo archyvo (buvusio KGB archyvo) bylos. Pastarajam archyvui jo įkūrimo pradžioje vadovavo pats A. Bubnys. Mūsų istorikui išplėsti knygos archyvinę bazę padėjo kolegos iš Lenkijos, Latvijos, Vokietijos, taip pat tautietis B. Nemickas, atsiuntęs iš JAV Vašingtono nacionaliniame archyve saugomų Lietuvą 1941–1944 m. „kuravusios“ A. Rosenbergo vadovaujamų ministerijos ir kitų dokumentų kopijų. Pats autorius, remiamas minėto fondo bei kitų nevalstybinių institucijų ar asmenų, lankėsi keliuose Vokietijos ir Lenkijos archyvuose.

Tad galima teigti, jog A. Bubnio knyga parašyta daugiausia individualiomis pastangomis, daugelį tyrimų autorius atliko be valstybės institucijų paramos ir daugiausia laisvalaikio valandomis. Nepaisant kai kurių trūkumų (analizuodamas vieną ar kitą klausimą autorius ne visada aiškiai pasako savo vertinimą, pasitenkina kitų istorikų pozicijos pateikimu ir pan.), knyga iš dalies padeda užpildyti nacių laikotarpio „baltąsias dėmes“. Ta pačia proga norisi pridurti, jog istoriografijos šešėlyje tebesantis (palyginus su „prestižinėmis“ temomis) Lietuvos istorijos 1941–1944 m. laikotarpis tebelaikia didesnės valstybės paramos, kad būtų galima tas „dėmes“ tinkamai užpildyti ir iki valstybės tūkstantmečio išvakarių pristatyti tarptautinei bendrijai. Bepigu archeologams – jų nagrinėjamoju laikotarpiu nebuvo nei nacių, nei bolševikų partijų...

Kalbant apie A. Bubnio knygą, kurią pats autorius kuklindamasis daugiau skiria studentams ir moksleiviams ir sako, jog daugelį aptariamų klausimų išdėstęs glaustai ir sintetiškai, negalima nepastebėti atlikto darbo profesionalumo. Pagrįstai galima teigti, kad dalis išnagrinėtų klausimų turės didelę reikšmę mūsų istoriografijai. Ypač po to, kai vokiečių ar lenkų istorikai, neturėdami galimybių (dėl kalbos barjero ir kitų priežasčių) pakankamai išsigilinti į Lietuvos istoriją ir šaltinius bei remdamiesi sovietinės istoriografijos klišėmis, ima nagrinėti opiausias istorijos problemas (pvz., Knutas Stangas, 1996 m. išleidęs knygą „Kolaboravimas ir masinės žudynės. Lietuvių pagalbinė policija, Hamanno motorizuotoji policijos grupė ir Lietuvos žydų žudynės“²). Turėtume ir patys daugiau rašyti apie 1941–1944 m. istoriją, o ne tik recenzuoti pavėluotai ir daugiau-

sia privačiais kanalais į istorikų rankas patekusią užsieniečio knygą, susijusią su Lietuvos istorija.

Pirmąją studijos dalį A. Bubnys pavadino „Trečiojo reicho planai Lietuvos teritorijos ir gyventojų atžvilgiu“. Iš jos dar kartą sužinome, kad jei Vokietija būtų pasiekusi pergalę ir įsiviešpatavusi Europoje, Lietuvos žemėje būtų apgyvendinti vokiečiai, o lietuviai iš dalies suvokietinti, iš dalies iškeldinti į Rusijos plotus. Šio gyventojų „padalijimo“ proporcijos skyrėsi įvairių nacių aukštųjų žinybų ir skirtingu laiku rengtuose projektuose, tiksliau – jų metmenyse. Rengiami planai iš esmės skyrėsi tik Lietuvos pavertimo „vokiečių žeme“ tempais, nes naciams lietuviai buvo, kaip taikliai pažymi A. Bubnys, tik „lašas vandens ant įkaitusio akmens“ (t.y. greta nacionalsocialistinio agresyvumo apnuodytos ir kitų tautų niekinimo teorijų prisodrintos vokiečių tautos). Be to, naciai, prisimindami nesėkmingas kryžiuočių kovas su lietuviais, buvo įsitikinę, kad mūsų tauta turi mažesnę „teisę“ (ir mažesnę proporciją) suvokietėti negu estai ir latviai (šios lietuvių „sesės“ viduramžiais buvo atsidūrusios vokiečių riterių valdžioje).

Lietuvių atžvilgiu pragmatiškiausią, bet siekiančią tokių pačių galutinių tikslų politiką siūlė taikyti A. Rosenbergas. „Vokietija su užkariautomis Rytų Europos tautomis turinti elgtis žmoniškai, tvirtai ir teisingai“, – taip įvertina A. Bubnys A. Rosenbergo, 1941 m. vasarą tapusio ministru užkariauoms Rytų sritims, taktiką (p. 16). Šis žydų sunaikinimo „teoretikas“ savo oponentams partijos bičiuliams ir Hitleriui aiškino, jog kuriant vokiečiams „erdvę“ Rytuose, negalima sugrąžinti į Europą vergvaldystės, o „globaliniams Vokietijos tikslams

įgyvendinti Rytuose neužteksią dešimtmečių, tam prireiksia įtempto šimtmetinio vokiečių tautos darbo“ (p. 16). Remdamasis lenkų istorikų dokumentų rinkiniu, A. Bubnys teigia, kad kolonizacijos ir germanizacijos plano „Ost“ („Rytai“) metmenys, liečiantys Lietuvą, paskutinį kartą buvo tobulinami 1943 m. vasario mėnesį (p. 22).

Palyginti neilga, bet dėl koncentruoto dėstymo daugeliui skaitytojų bus įdomi ir antroji knygos dalis – „1941 metų birželio sukilimas ir Lietuvos laikinoji vyriausybė“ (p. 23–68). A. Bubnys apibendrina šio neilgo, bet tolesnei nacių okupacijai svarbaus istorijos tarpsnio istoriografiją. Tuomet naciai stengėsi įvairiais būdais pašalinti J. Ambrazevičiaus vadovaujamą sukilimo metu sudarytą vyriausybę (remdamasis archyviniais šaltiniais plačiau ją yra nagrinėjęs V. Brandišauskas). Tačiau autorius taip pat analizuoja ir kelis netyrinėtus ar mažai tyrinėtus klausimus. Vieną iš jų galima sąlyginai apibūdinti kaip nacių (vokiečių)–lietuvių–lenkų santykių Rytų Lietuvoje trikampį. Šį klausimą buvo galima pamėginti išplėsti ir bent trumpai apibūdinti gudų tautinių antisovietinių veikėjų pastangas per nacių pareigūnus daryti įtaką nutautusiems Vilniaus ir aplinkinių apskričių gyventojams ir gauti pareigybių administracinės savivaldos įstaigose. Beje, kaip tik dėl to Šalčininkų ir Dieveniškų valsčius naciai 1941 m. rudenį laikinai buvo priskyre prie Gudijos generalinės srities (iki 1942 m. sausio 15 d.).

„Fizinis Lietuvos gyventojų naikinimas“ – taip vadinasi apimtimi didžiausia knygos dalis (p. 69–312). Ji papildo ir naujų vertinimų šviesoje pateikia istorijos mokslo baruose jau nebesireiškiančio ir sovietmečiu nuo jo istoriografinių

klišių labiausiai nutolusio K. Rukšėno darbus³. Juos A. Bubnys ne tik kūrybiškai panaudojo, bet ir išplėtė naudojamų šaltinių bazę. Tačiau autorius analizuoja tiek daug klausimų, jog jie net netelpa į dalies tematiką. Galbūt šį tekstą reikėjo išskaidyti ne tik į skyrius (jų yra dvylika), bet ir kitu principu.

Iš pradžių autorius supažindina su nacių represinėmis struktūromis, vokiečių pareigūnų civilinės valdžios (civilverwaltungo) aparato kūrimu, veikla ir vaidmeniu Lietuvos generalinėje srityje. Čia taip pat atsispindi ankstesnėje dalyje A. Bubnio nagrinėti lietuvių–lenkų santykiai Rytų Lietuvoje. Parodomas nacių pareigūnų nepasitenkinimas lietuvių savivaldos pareigūnų darbu, nes lietuvių pareigūnai (dažnai patys būdami rezistentais) padėjo lietuvių antinaciniam tautiniam pagrindžiui žlugdyti nacių plėšikiškas priemones.

A. Bubnys remiasi Vokietijos archyve rastu pranešimu apie A. Rosenbergo inspekcinę kelionę į Ostlandą 1944 m. vasario viduryje (p. 154). Šis dokumentas rodo, kad Vilniaus miesto komisaras H. Hingstas tuomet protegavo Vilniaus lenkus ir siūlė jų teises (priešingai negu etninėje Lenkijoje, kur buvo vykdoma griežta diskriminacinė ir eksterminacinė politika) išplėsti ir Rytų Lietuvos savivaldoje. Supriešinti lietuvius su lenkais bei kiršinti kitas Lietuvoje gyvenančias tautas nacių pareigūnai stengėsi siekdami genocidinių ir kolonizacinių tikslų. Ši tema, taip pat lietuvių–žydų santykiai naciams steigiant getus ir kitaip masuojant savo kėslus, tebelaukia didesnio tyrėjų dėmesio.

Apie lietuvių savivaldą A. Bubnys rašo: „Stokodama žmonių visų grandžių okupacinei administracijai [vokiečių. – S. B.] kurti (iki apskričių ir valsčių ly-

gio), nacistinė Vokietija okupuotose šalyse leido veikti ir vietinei savivaldai“ (p. 156). Tačiau nacių okupacijos pradžioje ši savivalda Lietuvoje nebuvo įteisinta. Tik žlugus Vokietijos „blyckrygui“ prieš bolševikinę Rusiją, legalioje spaudoje plačiai reklamuojama savivalda (reklamos esmė – dabar, lietuviai, labiau pakluskite vokiečiams „išvaduotojams“!), kaip akcentuoja knygos autorius, buvusiose Baltijos šalyse įteisinta A. Rosenbergo 1942 m. kovo 7 d. įsakais (p. 159). Tačiau remdamasis tų įsakų ir finansų generalinio tarėjo J. Matulionio dienoraščio analize, A. Bubnys daro išvadą, kad praktiškai ir po to Lietuvoje visas gyvenimo sritis stengėsi kontroliuoti vokiečiai (p. 163). Galiu pridurti, jog kaip tik 1942 m. pavasarį naciai, siekdami panaudoti Lietuvos jaunimą Vokietijos karo mašinai, ėmė labiau kištis į švietimo sritį.

A. Bubnys taip pat nagrinėja lietuvių diskriminacinę būklę teismų ir teisės srityse. Autorius rašo, kad vokiečių teismai sprendė ne tik Vokietijos piliečių Lietuvoje bylas, bet ir vietos gyventojų bylas, kurios, „vokiečių prokuroro nuomone, siejosi su vokiečių interesais“ (p. 171).

Toliau istorikas analizuoja dabar tiek Lietuvoje, tiek tarptautinėje spaudoje labiausiai diskutuojamus nacių okupacijos klausimus, susijusius su žudynėmis. Šiai temai skirti keli knygos skyriai. Pirmojo iš jų (p. 190–229) pavadinimas „Lietuvos gyventojų naikinimas rasiniais motyvais“ tikslintinas pagal šiuolaikinę terminiją. Be to, čia rašoma ne tik apie žydų žudynes (holokaustą); kelios pastraipos skirtos psichinių ligonių ir čigonų žudymui.

Nagrinėdamas problemišką Lietuvos žydų žudynių klausimą, A. Bubnys pa-

teikia nemažai naujų faktų, vertina skirtingus žydų tautybės aukų statistinius duomenis, kurie nurodyti ankstesniuose įvairių šalių istorikų darbuose. Tačiau, pateikdamas S. Sužiedėlio ir V. Brandišausko vertinimus dėl lietuvių dalyvavimo šiose žudynėse, autorius neatskleidžia savo požiūrio į šią spekuliatyvinę plotmę patekusią problemą. A. Bubnys teigia, kad „pati geopolitinė tikrovė sudarė sąlygas atsirasti lietuvių ir žydų priešiškumui“ (p. 191), ir pateikia vieną iš V. Brandišausko išskiriamų „lietuvių prisidėjimo prie žydų naikinimo“ priežasčių – „dėl palankių karo ir nacių okupacijos sąlygų suvešėjęs antisemitizmas“ (p. 191). Taigi problema lieka neišaiškinta, todėl atsiranda palanki terpė kolektyvinės tautų kaltės ieškojimams.

Lietuvos žydų eksterminacija istorikams yra problemiška dėl to, kad Lietuvoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse (Latvijoje ir Estijoje), masinės žydų žudynės prasidėjo anksčiau nei kitur nacių okupuotoje Europoje. Net Lenkijoje, kuri Lietuvą užimant vokiečių kariuomenei jau daugiau kaip pusantros metų buvo Vokietijos okupuota, masinės žydų žudynės prasidėjo vėliau. Nesigilinant į šią problemą (ji turi būti nuodugniai išanalizuota), pabrėžtina, kad naciai slapta nutarimą visiškai sunaikinti Europos žydus priėmė 1942 m. sausio 20 d., o Lietuvą su Latvija ir Estija (pastarosiose dviejose šalyse žydų buvo mažiau ir jie neturėjo tokių pasaulinės reikšmės žydų kultūros centrų, kurie buvo Lietuvoje) pavertė totalinio žydų naikinimo bandomuoju poligonu⁴.

Skaitytojų dėmesio sulauks ir skyrius „Vokiečiams priešiškų politinių grupių persekiojimas ir žudymas“. Jame pateikta daug faktų, kurie bus naudingi būsimiems tyrimams. Tiems tyrimams bus

naudingi ir autoriaus apibendrinantys teiginiai. Vis dėlto galima suabejoti, ar tikslus yra teiginys (autorius jo plačiau nepaaiškino), kad „pirmomis karo pradžioje kilusio lietuvių antisovietinio sukilimo dienomis vyko susirėmimai tarp sukilėlių (baltaraiščių) ir komunistinės valdžios šalininkų [pastarieji daugiausia rūpinosi, kaip pabėgti iš Lietuvos. – S. B.]“ (p. 229). Tačiau A. Bubnys taikliai pažymėjo, kad „nebuvo išvengta neteisėtų susidorojimų ir tarpusavio sąskaitų suvedinėjimo“ (p. 229–230). To rezultatas – perpildyti Lietuvos kalėjimai. Remdamasis įvairiais šaltiniais, autorius plačiai aprašo padėtį juose.

Ir kaipgi čia neprisiminsi į mūsų istoriografiją įsiveržusio A. Lieveno knygoje pateiktos minties, kurią „vienas pagyvenęs lietuvių politikas kartą pasakė mano bičiuliui Amerikos lietuviui, kad lietuviai nėra agresyvūs ir paprastai neužpuola savo varžovo, bet lengvai gali įduoti tave slaptajai policijai...“⁵

A. Bubnys cituoja už žydų žudynės Lietuvoje 1941 m. atsakingo SS štandartenfiurerio K. Jägerio pranešimą apie apskričių kalėjimų tikrinimą. Kalėjimuose nacių „kontrolieriai“ rasdavo net po 600 kalinių lietuvių, daugelio iš kurių „niekuo negalima buvo apkaltinti“ (p. 232). Prie šių faktų autorius lakoniškai priduria: „Pasinaudodami suirute ir stichiškais susidorojimais, vokiečiai bandė dėtis išlaisvintojais [iš kalėjimų. – S. B.] ir geradariais“ (p. 232).

Knygoje pateikiami ir nacių egzekucijų prieš civilius gyventojus faktai. Tarp jų – Ablingos gyventojų išžudymas 1941 m. birželį, masinė keršto egzekucija už sovietinių partizanų nužudytus tris nacių pareigūnus Švenčionių ir Adutiškio apylinkėse 1942 m., sunaikinti kaimai Rokiškio apskrityje bei kitur

1943 m., Pirčiupio tragedija 1944 m. Tarp pateiktų pavyzdžių pasigendama nužmogėjusio vokiečių karininko įsaky-mu pirmomis Vokietijos–SSRS karo die-nomis išžudytų Alytaus miesto civilių gyventojų fakto. Šis faktas mūsų isto-riografijoje dar nėra pakankamai at-skleistas.

Toliau A. Bubnys rašo apie nacių vykdytą sistemingą sovietinių karo be-laisvių naikinimą Lietuvoje įrengtose stovyklose ir pateikia su jomis susijusią kraupią mirčių statistiką (p. 238–245). Galima tik pridurti, kad 1941 m. pabai-goje būtent belaisvių stovyklos, kuriose jauni bolševikinės imperijos kareiviai masiškai mirė nuo bado ir ligų, tapo dė-mėtosios šiltinės epidemijos židiniais, iš kurių ši rykštė paplito beveik visoje Lie-tuvoje.

Istorikas pateikia dar dvi nuodugnias ištirtas naujas temas – apie lietuvių an-tinacinės rezistencijos dalyvių ir lenkų pasipriešinimo dalyvių persekiojimą, jiems taikytas represijas ir bausmes.

Archyvine medžiaga įtaigiai doku-mentuotas ir skyrius apie vokiečių poli-cijos ir SD ypatingąjį būrį Vilniuje (p. 269–277).

Platų problemų spektrą apimanti skyrių apie Lietuvos gyventojų naikini-mą koncentracijos stovyklose ir kalėjimuose galima traktuoti kaip pagrindą ateities tyrimams, kurie bus svarbūs Lie-tuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro praktinei ir mokslinei veiklai.

Autorius taip pat įvertina ligšiolinių tyrėjų (tarp jų – K. Rukšėno, A. Damušio, P. Zundės) pateikiamus statistinius duomenis apie Lietuvos gyventojų au-kas. A. Bubnio skaičiavimais ir nuomo-ne, nacių okupacijos metais žuvo ir nu-žudyta apie 240 tūkst. Lietuvos gyvento-jų (p. 312).

Daug klausimų analizuojama ketvir-tojoje knygos dalyje „Ekonominis krašto išnaudojimas“ (p. 313–447). Čia auto-rius, nagrinėdamas nacių politiką, rašo, kad Lietuvoje padaugėjo tik maisto pra-monės įmonių, nes „okupantams buvo labai svarbu iš Lietuvos gauti kuo dau-giau maisto produktų, dėl to maisto ap-dirbimo pramonei buvo rodomas ypatin-gas dėmesys. Kitos pramonės šakos bu-vo apleistos ir jų gamyba mažinama“ (p. 318). Lietuva taip pat buvo apiplė-šiama žemės ūkio prievolėmis, pinigų kaita ir t.t. Ūkinis-finansinis, vokiečių kolonistų apgyvendinimo, gyventojų prievartinio išvežimo darbams į Vokieti-ją, mobilizacijos į pagalbinius karinius dalinius, gyventojų skurdinimo ir sveika-tos alinimo klausimus dar sovietmečiu profesionaliai nagrinėjo K. Rukšėnas (kai kuriuos minėtus klausimus – J. Grėska, J. Bulavas, A. Rakūnas), ku-rio darbais autorius daug kur grindžia savo teiginius ir faktinius įrodinėjimus. A. Bubnys savo knygoje panaudojo ir naujus archyvinis šaltinius, ir vėlesnius atskirų temų tyrimus, ir antinacinės re-zistencijos leidinius („Lietuvių fronto biuletenis“, „Į laisvę“, „Nepriklausoma Lietuva“).

Visiškai nauju aspektu A. Bubnys traktuoja nacių likviduotą patriotinę Lietuvos vietinę rinktinę, kuri sovieti-nėje istoriografijoje laikoma „buržuazi-nio nacionalizmo“ ideologiniu simbo-liu. Autoriaus apibendrinantis teiginys, kad „lietuvių ir nacių susidūrimas dėl mobilizacijų ir Lietuvos jaunimo likimo baigėsi Lietuvos žmonių ir lietuvių re-zistencijos pergale“ (p. 423), tinka ir jaunuolių priešinimuisi nacių pastan-goms kuo daugiau lietuvių išsiųsti į rei-cho darbo tarnybą (sutrumpintai – RDT).

„Dvasinis genocidas (germanizacija)“ – taip A. Bubnys įvardija dar vieną knygos dalį (p. 448–449). Joje daugiausia dėmesio skiriama Lietuvos švietimo, mokslo ir kultūros įstaigų varžymui ir vokietinimui. Autorius pagrįstai daro išvadą: „Lietuvių inteligentija, studentai ir moksleiviai garbingai atlaikė nacių spaudimą ir pagal išgales gynė Lietuvos kultūrą“ (p. 499). Reikia pridurti, kad 1941–1944 m. laikotarpio Lietuvos kultūros ir švietimo istorija sovietmečiu buvo nutylima ir ateityje turėtų sulaukti didesnio tyrėjų dėmesio, nes joje taip pat glūdi antisovietinės pokario rezistencijos prielaidos ir įtaka per laiko tiltą lietuvių susitelkimui 1988–1991 m.

Baigiamosiose pastabose A. Bubnys taikliai pažymi, kad „jei Vokietija būtų laimėjusi, nacių okupacijos padariniai Lietuvai būtų buvę katastrofiški“ (p. 502). O dėl padarinių modelio („lietuvių tauta būtų buvusi ištremta iš Tėvynės (mažesnė dalis sunaikinta), o Lietuvos teritorija prijungta prie Vokietijos“)

galima su autoriumi ir padiskutuoti, bet tai jau – „kas būtų, jeigu...“ Tad iki tol geriau analizuoti nacių laikotarpio Lietuvos istorijos „baltąsias dėmes“, kurias apmąstyti padės ir A. Bubnio knygos pabaigoje spausdinami dokumentai bei asmenvardžių rodyklė. Šiuo atžvilgiu knygos pranašumas – ir išplėstinės citatos analitiniame tekste, kuris su nedidelėmis išimtimis yra gero stiliaus ir prieinamas ne tik mokslininkams.

Neabejoju, kad naujoji A. Bubnio knyga ne tik sudomins neabejingus Lietuvos istorijai žmones, bet ir paskatins rinkti ir užrašinėti atsiminimus apie 1941–1944 m. įvykius (kaip tai daroma, pavyzdžiui, Lenkijoje). Amžininkų liudijimai suteiktų tikroviškesnę turinį dažniausiai sausai ir ne visas istoriografijos problemas nagrinėti leidžiančiai archyvinei medžiagai.

Stanislovas Buchaveckas

Nuorodos

¹ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996; A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944 m.*, Vilnius, 1996.

² A. Anušausko recenziją apie K. Stango knygą žr. leidinyje „Genocidas ir rezistencija“, Vilnius, 1998, Nr. 1(3), p. 121–128.

³ K. Rukšėnas, „Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais“, Lietuvos mokslų akademijos

bibliotekos Rankraščių skyrius; „Lietuvos germanizacija hitlerinės okupacijos metais“, *Komunistas*, 1989, Nr. 5, p. 63–69; *I vergovę*, Vilnius, 1967; „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1975, Vilnius, 1976, p. 52–64.

⁴ S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje (1941)“, *Atgimimas*, 1995, balandžio 5, p. 12.

⁵ A. Lieven, *Pabaltijo revoliucija*, Vilnius, 1995, p. 28.

DIDŽIOSIOS KOVOS PARTIZANŲ APYGARDA*

Širvintose Vilniaus gatvėje už bažnyčios 1927 m. liepos 15 d. buvo pastatytas ir pašventintas skulptoriaus Roberto Antinio sukurtas paminklas Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečiui paminėti. Sovietams antrą kartą okupavus kraštą šalia paminklo esančiame Lietuvos kariuomenės plk. J. Plentos gyvenamajame name įsikūrė enkavedistai. Jiems vadovavo Kuznecovas. Mūšiuose arba NKVD pastate nužudytų partizanų palikus enkavedistai išniekindavo Nepriklausomybės paminklo papėdėje, kurį vietiniai komjaunuoliai 1954 m. sudaužė ir užkasė keliose vietose. Šiame name buvo (ir tebėra) nemažas rūsys. Jame buvo laikomi sovietų valdžiai neįtikę civiliai gyventojai, paimti gyvi Lietuvos partizanai. Žmonės taip pat buvo kalinami prie namo esančiame svirne. Kad name tikrai buvo įsikūrę enkavedistai, patvirtina ir 1984 m. gegužės 24 d. į LSSR KGB atsiųstas aktas, kurį pasirašė šešių žmonių komisija. Jame rašoma:

„Komisija, susidedanti iš Širvintų raj. LKP sekretorės Ž. B. Birbilaitės, Širvintų VK pirmininko R. Tatolio, LSSR KGB Širvintų raj. skyriaus viršininko Z. Bendinsko, buvusių liaudies gynėjų – L. Martusevičiaus, A. Gusčios, rajono laikraščio „Lenino balsas“ fotografo V. Kalasausko,

1984 m. gegužės 24 d. apžiūrėjo pastatą, esantį Širvintų mieste Vilniaus g. 114, kuriame nuo 1944 metų buvo LSSR Širvintų raj. KGB skyriaus liaudies gynėjų būrio štabas [...]. Šiuo metu nurodytame pastate yra centrinės rajono bibliotekos vaikų literatūros skyrius...“**

Dabartiniu metu buvęs NKVD pastatas grąžintas buvusio savininko šeimai. Ketinama šiais metais prie namo sienos pritvirtinti juodo granito atminimo lentą visų jame kankintų sovietų okupacijos aukų atminimui.

Čia kalėjo ir buvo tardomi suimti partizanai Juozas Kudelis, Vaclovas Macijauskas, Juozas Bartosevičius ir kiti, kurių pavardžių, deja, kol kas dar nežinome. Kas buvo šie vyrai, kovoję dėl Lietuvos laisvės? Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo departamento parengtoje archyvinėje pažymoje, remiantis buvusio KGB archyvų medžiaga, rašoma:

„Juozas Kudelis gimė 1922 m. Leščiūnų kaime Gelvonų valsčiuje Širvintų rajone, slapyvardis Dobilas. Nuo 1944 m. rudens priklausė Leono Kudelio-Bolševiko vadovaujamam partizanų būriui. Jam žuvus perėmė vadovavimą būriui ir vadovavo iki suėmimo 1950 05 12 d. Nuteistas sušaudyti – nuosprendis įvykdytas 1951 05 17 d.

Vaclovas Macijauskas-Žirgelis gimė 1921 m. Astruvkos kaime Gelvonų valsčiuje Širvintų raj. Nuo 1945 m. vasario

* Tęsinys. Pradžia – žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ 1(3) numeryje.

** Genocido aukų muziejaus fondas.

mėnesio – Dobilo būrio partizanas. Sumintas kartu su Juozu Kudeliu. Nuteistas Pabaltijo karinės apygardos Karo tribunolo 1951 01 17 nuosprendžiu sušaudyti. Bausmė įvykdyta 1951 m. gegužės 17 d.

Juozas Bartošius (taip byloje) gimė 1919 m. Varpėnų kaime Jonavos valsčiuje Kauno apskrityje. Slapyvardis Medžiotojas, Dobilo būrio partizanas, sumintas kartu su dviem pirmaisiais. Sušaudytas irgi 1951 m. gegužės 17 d.“

Kur užkasti šių partizanų palaikai – nėra žinoma. Nežinomos ir daugelio kitų Didžiosios Kovos apygardos partizanų paskutinės amžinojo poilsio vietos. Todėl jau pirmojoje publikacijoje minėto paminklo Didžiosios Kovos apygardos partizanams atminti (paminklas šių metų birželio 27 d. pašventintas Kaišiadorių vyskupo J. Matulaičio) galiniame fasade bus iškaltos visų Didžiosios Kovos apygardoje kovojusių partizanų pavardės. Šis paminklas tarsi vainikuoja visus atstatytus, pastatytus ir būsimus paminklus, skirtus šios apygardos, taip pat ir Širvintų rajono, Laisvės kovų ir jų dalyvių įamžinimui. O jų Širvintų rajone yra nemažai.

Prasidėjus Lietuvoje Atgimimui Širvintose 1989 m. buvo atkastas sudaužyto Nepriklausomybės paminklo postamentas su įrašo likučiais ir skulptūros dalis (ranka). Skulptorius Robertas Antinis (sūnus) padarė skulptūrinio paminklo kopiją. Atstačius paminklą buvo sutvarkytas skveras, o 1991 m. birželio 14 d. jo dešinėje pusėje pastatytas ir pašventintas tautodailininko Ipolito Užkurnio sukurtas koplytstulpis Širvintų rajono 1940–1953 metų aukoms atminti.

Gelvonuose pastatyta keletas paminklų partizanų ir tremtinių atminimui. Bažnyčios šventoriuje 1989 m. birželio 11 d. pastatytas ir pašventintas kryžius tremtinių atminimui. Jo autorius – tautodailininkas Jonas Beržinskas. Aikš-

tėje priešais bažnyčią, kaip jau minėta, pastatytas paminklas Didžiosios Kovos apygardos partizanų atminimui.

Miestelio kapinėse bendrame kape palaidoti šeši 1919–1920 m. žuvę Lietuvos savanoriai. Kapas sutvarkytas. 1997 metais, minint Lietuvos Nepriklausomybės dieną, ant kapo pastatytas ir pašventintas tautodailininko Povilo Malinausko medinis kryžius. Kapinėse taip pat palaidoti ir iš Sibiro parvežti tremtinių palaikai. Deja, Gelvonų seniūnijoje palaidoti tik keturių iš Sibiro parvežtų tremtinių palaikai. O jų buvo daug. 1941 m. birželio 14 d. iš Gelvonų ir jo apylinkių ištremta:

tarnautojo Mykolo, mokytojos Marijos ir Romualdo Jakučiūnų šeima. M. Jakučiūnas žuvo 1942 m. Rešiotuose; ūkininkų Tomo, Juzefos ir Tomo Lebeckų šeima;

ūkininkų Kazio, Donato, Onos ir Irenos Linartų šeima. K. Linartas žuvo 1942 m. Altajaus krašte;

tarnautojo Kazio, Aleksandro, Vytauto ir Gražinos Morkūnų šeima;

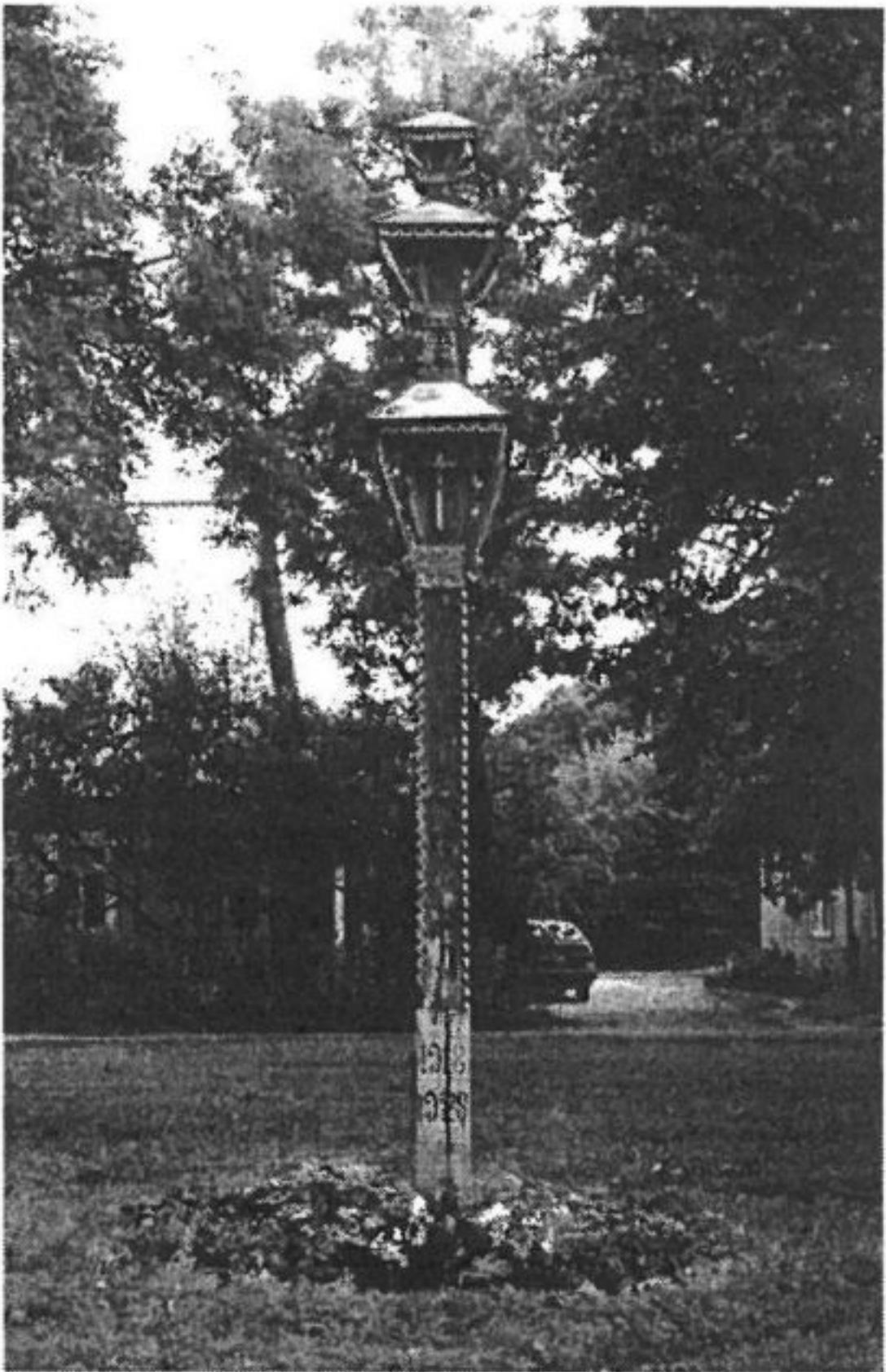
darbininko Stanislovo, Elenos, Zdislavo, Genės ir Vandos Petkun (Petkūnų) šeima. Jų likimas nėra žinomas.

1948 m. gegužės 28 d. ištremta ūkininko Motiejaus, Elenos, Rozalijos, Justino, Juozo, Jono, Birutės ir Emilijos Rakauskų šeima. M. Rakauskas 1948 m. lapkričio 1 d., o R. Rakauskaitė 1950 m. rugsėjo 11 d. mirė Krasnojarsko krašte Igarkoje. Jų palaikai 1990 m. liepos mėn. parvežti į Lietuvą ir palaidoti Gelvonų kapinėse šeimos kape. Jų atminimui artimieji pastatė antkapinį paminklą.

1948 m. gegužės 22 d. ištremta ūkininko Vytauto, Ievos, Juozo, Genovaitės ir Jadvygos Raškevičių šeima. I. Raškevičiūtė 1950 m. sausio mėn., J. Raškevičienė 1961 m. mirė Krasnojarsko krašte Igarkoje. I. Raškevičiūtės palaikai irgi

1

2

3

4

5

6

1. Stogastulpis Širvintose 1940–1953 m. Širvintų rajono aukoms atminti. Pastatytas ir pašventintas 1991 m. birželio 14 d. Autorius – Ipolitas Užkurnys
2. Nepriklausomybės stogastulpis Širvintose. Pastatytas 1928 m., nugriautas 1951 m., atstatytas 1991 m. pavasarį
3. Paminklas Lietuvos kariams Širvintose. Pastatytas 1927 m., atstatytas 1991 m. Autorius – Robertas Antinis (sūnus)
4. Kryžiaus Sibiro tremtinių aukoms atminti fragmentas. Kryžius pastatytas Gelvonų bažnyčios šventoriuje 1989 m. Autorius – Donatas Gediminskas
5. Lietuvos kariuomenės pulkininko J. Plentos namas Širvintose, Vilniaus g. Nr. 114. 1944–1953 m. jame buvo stribų būstinė
6. Namas Gelvonuose, Vilniaus g. Nr. 11. 1944–1953 m. jame buvo NKVD būstinė

parvežti iš Sibiro ir 1997 m. liepos 22 d. palaidoti Gelvonų kapinėse.

1951 m. spalio 2 d. ištremta ūkininko Viktoro, Efrozinos, Alfonso, Stasio, Vandos ir Anelės Čižiūnų šeima. V. Čižiūnas mirė 1954 m. Tomsko srities Parabelio rajono Barkų kaime. Jo palaikai taip pat grįžo į Lietuvą ir palaidoti Gelvonų seniūnijoje Mančiušėnų kaimo kapinėse.

Širvintų rajono miesteliuose, kaip ir visoje Lietuvoje, pokario metais buvo įsikūrę enkavėdistai bei stribai. Jų būstinės buvo Gelvonuose ir Musninkuose. Jie turėjo sunaikinti visas Lietuvos partizanų formuotes, pagal parengtus sąrašus vykdyti vietinių gyventojų trėmimus.

Gelvonų miestelyje yra išlikę du pastatai, kuriuose buvo NKVD. Abu jie Vilniaus gatvėje. Enkavėdistai „dirbo“ pastate Vilniaus g. 11. Tarpukario Lietuvos laikais ten buvo Gelvonų valsčiaus administracija, šiuo metu jame – Gelvonų slaugos namai. Suimtieji buvo kalinami toje pačioje gatvėje esančiame pastate Nr. 12. Prieškario metais čia buvo valsčiaus kalėjimas, vokiečių okupacijos metu šiame pastate kalėjo žmonės. Visi suimtieji čia praleisdavo tik po keletą dienų ir būdavo siunčiami į kitus NKVD kalėjimus, daugiausia į Ukmergės kalėjimą. 1945 m. minėtoje areštinėje buvo kalintas Didžiosios Kovos apygardos būrio vadas Jonas Daškevičius-Papūga, kuris tą pačią suėmimo naktį sugebėjo pabėgti iš areštinės ir toliau kovojo su okupantais. Jonas Daškevičius-Papūga gimė 1927 m. Trakų apskrities Žaslių valsčiaus Putnikų kaime. Partizanas nuo 1944 m. lapkričio mėn. 1945 m. rugpjūčio 4 d. suimtas Gelvonų valsčiaus Diržonių kaime. LSSR NKVD Ukmergės apskrities kariuomenės karo tribunolo 1945 m. rugpjūčio 30 d. nuosprendžiu nuteistas sušaudyti. Nuos-

prendis įvykdytas 1945 m. spalio 25 d.

Prie pastato Vilniaus gatvėje Nr. 14 buvo niekinami nužudytų Lietuvos partizanų palaikai. Vietiniai gyventojai pasakojo, kad vienu nužudytųjų palaikus užkasdavo už Gelvonų kapinių tvoros, kitų išveždavo į šalia miestelio esantį (apie 7 km) Mančiušėnų kaimą. Sovietiniais metais, plečiant Gelvonų kapines ir atliekant žemės kasimo darbus, užkasimo vieta buvo sunaikinta. Dabar net seniausieji gelvoniškiai nebegali jos parodyti.

Iš Gelvonų ir jo apylinkių yra kilę nemažai Didžiosios Kovos apygardos partizanų:

būrio vadas Leonas Kudelis-Bolševikas. Gimė 1917 m. Lesčiūnų kaime. Žuvo 1945 m. rudenį;

Juozas Kudelis-Dobilas, g. 1922 m.

Vaclovas Macijauskas-Žirgelis, g. 1912 m. – Dobilo būrio partizanas.

Eugenijus Svilas-Slyva, Didžiosios Kovos apygardos būrio vadas. Jo būrio partizanai:

Alfonsas Antukevičius iš Mančiušėnų kaimo. Žuvo 1945 m. kovo 3 d.;

Aleksas Lukša iš Gelvonų valsčiaus. Žuvo 1945 m. kovo 3 d.

Viktoras Savarauskas. Žuvo 1945 m. kovo 3 d.

Karolis Stepšas. Žuvo 1945 m. kovo 3 d.

Partizanas Vladas Šatkauskas-Lazdynas, gimęs 1922 m., nuo 1944-ųjų priklausė Dobilo būriui. Žuvo 1950 m. kovo 13 d. E. Paulausko sodyboje Gelvonų valsčiaus Lesčiūnų kaime.

Baigdama antrąją straipsnio dalį, norėčiau paprašyti visų esančių ir buvusių širvintiškių bei gelvoniškių, kurie nėra pildę anketų ir prisimena ištremtus bei partizanavusius savo šeimos narius, gimines, draugus ar kaimynus, apie juos parašyti į LGGRT Centrą.

(Tęsinys kitame numeryje)

Rūta Trimonienė

PAMINKLAS DIDŽIOSIOS KOVOS APYGARDOS PARTIZANAMS

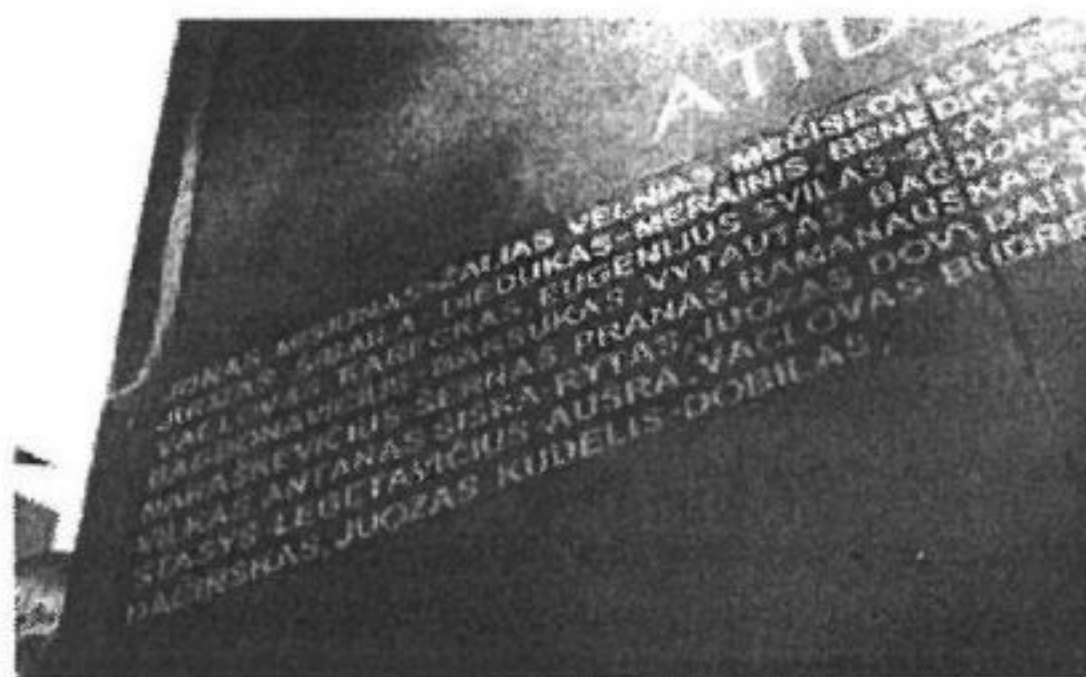
Šių metų birželio 27 d. Širvintų rajono Gelvonų miestelyje atidengtas ir pašventintas paminklas žuvusiems, nužudytiems ir ištremtiems Didžiosios Kovos apygardos partizanams, jų ryšininkams ir rėmėjams atminti. Paminklas pastatytas LGGRT Centro lėšomis ir rūpesčiu. Paminklo autorius – skulptorius Jonas Jagėla, architektės – Viktorija Molienė ir Audronė Kaušiniene.

Šventinis renginys prasidėjo šv. Mišiomis Gelvonų bažnyčioje. Šv. Mišias aukojo ir po jų paminklą pašventino Kaišiadorių vyskupas Juozapas Matulaitis. Atsinaujinusioje Gelvonų miestelio aikštėje susirinkusiems vietiniams gyventojams ir gausiam būriui svečių kalbėjo Širvintų rajono meras Vytautas Šimonėlis, Seimo narys Juozas Listavičius, LGGRT Centro generalinė direktorė

Dalia Kuodytė, taip pat Didžiosios Kovos ir kitų apygardų partizanai, suvažiavę iš visos Lietuvos su savo apygardų vėliavomis. Koncertavo Kauno politinių kalinių ir tremtinių kolektyvas, Gelvonų moksleiviai, garbės sargyboje stovėjo Lietuvos kariai savanoriai.

Renginio pabaigoje paminklo autorius skulptorius Jonas Jagėla padovanojo Gelvonų moksleiviams Didžiosios Kovos apygardos vado Jono Misiūno-Žaliojo Velnio portretą.

Dalius Žygelis

ŽIUPSNELIS ĮSPŪDŽIŲ IŠ KELIONĖS Į ČERVENĘ

Šių metų birželio 20-ąją Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras suorganizavo išvyką į Červenę, kurios tikslas – kaip ir kasmet aplankyti masinių žudynių vietą ir pagerbti 1941 m. birželio 26–27 d. enkavedistų nužudytų kalinių atminimą.

Bostone išleistos „Lietuvių enciklopedijos“ 4-ajame tome rašoma: „Červenė, anksčiau Igumenas, gudų miestelis per 60 km į rytus nuo Minsko, prie autostrados Minskas–Smolenskas–Maskva. Čia, keli kilometrai į pietvakarius nuo Červenės, 1941 VI 26–27 naktį sovietai žudė politinius kalinius, tarp kurių žuvo ir apie 70 iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo ketvirtojo skyriaus išgabentų lietuvių. Naktį iš VI 24 į VI 25 (apie 1 val.) iš Minsko kalėjimų surinkta kalinių masė (apie 4000–5000 žmonių įvairių tautybių, daugiausia gudų ir lenkų, keli šimtai moterų ir keliolika vaikų) buvo pėsčiomis išvaryti į Červenę. Kelionė truko pusantros paros su kelių valandų poilsu miške. <...> Enkavedistai visus pavargusiuosius pribaidavo dviem šūviais į pakaušį. Taip nušauta apie 500–600 žmonių. Červenė buvo pasiekta tik VI 26 vakare. Po trumpo poilsio naktį, paleidus kriminalinius ir rusus, kiti kaliniai (800–1000) buvo vėl pėsti pavaryti kelis kilometrus nuo Červenės ir NKVD dalinio pradėti masiškai žudyti. Gyvų išliko tik apie 200 žmonių <...>“. Keli faktai, keli skaičiai, kelios detalės iš žmogaus žiaurumo žmogui istorijos.

Pirmasis sustojimas – prie Medininkų tragedijos įamžinimo vietos. Malda, gėlėmis, rimtimi ir susikaupimu pagerbiami žuvusieji Lietuvos pasieniečiai. Juk mirusiems didžiausia pagarba – gyvųjų atmintis. Paminklai, kad ir kokie dideli ir įspūdingi jie būtų, tampa bevardžiais pakelelės stulpais, jei praeinantis pro ša-

lį net nesusimąsto, kieno atminimas įamžintas, kieno vardą mini paminklo medis ar akmuo...

Pagaliau pasiekiame kelionės tikslą – Červenę. Išsirikiavusi kolona su priekyje plevėsuojančiomis Lietuvos ir Baltarusijos vėliavomis, su gėlių vainikais pajuda nuo senojo Červenės kalėjimo, kur dabar įsikūrusi psichiatrijos ligoninė. Keistos paralelės: aklina tvora, niūrios sienos, rūšiai slepia nuo žmonių žmones; pastatai, kaip ir žmonės, turi savo paskirtį ir likimą. Kelias toliau veda per miestelį: maži namukai, pro vartus smalsiai besižvalgantys gyventojai, šalia kolonos tipenantys vaikai, pakelelėje stojančios mašinos. Nejučia pagalvoji – o kaipgi viskas atrodė tada, prieš penkiasdešimt septynerius metus? Ką matė, ką jautė žmonės, tuo pačiu keliu varomi į mirtį?

Iškart už miestelio prieiname pirmąjį kryžių. Jokių gėlių, jokių priėjimo takelių – teko bristi per pakelelės purvą, nuo lietaus pažliugusią pievą. Tačiau šiltus jausmus sukėlė atviri, nuoširdūs vietinių žmonių, atėjusių kartu pagerbti žuvusiųjų atminimą, veidai. Maloniai nustebino Minsko lietuvių bendruomenės ir Minsko jaunimo teatro atstovai, liūdna smulko melodija pasitikę mus prie šioje vietoje nužudytiems lietuviams atminti 1991 m. pastatyto paminklo (autorius I. Užkurnis). Negali nežavėti Baltarusijoje gyvenančių lietuvių entuziazmas. Išties verti padėkos žmonės, svetimoje šalyje puoselėjantys savo tautos atmintį, kultūrą, kalbą. Taip gražiai liejosi dviejų merginų iš Minsko dainuojama lietuvių liaudies daina.

Sukalbamos paskutinės maldos, pasakomos kalbos, padedamos gėlės ir autobusai pasuka atgal... Kelionė skaudžios istorijos keliais ne vieną privertė susikaupti ir pamąstyti apie pagarbą savo tautai, jos žmonėms.

Inga Petravičiūtė

PAMINKLINIS KRYŽIUS ŽUVUSIEMS LYDŽIO RINKTINĖS SATURNO BŪRIO PARTIZANAMS ATMINTI

1998 m. rugsėjo 13 d. Gaurės šv. Mykolo Archangelo bažnyčioje (Tauragės raj.) buvo aukojamos šv. Mišios už 1945 m. rugpjūčio 8 d. žuvusius Lydžio rinktinės Saturno (J. Strainio) būrio 5 partizanus ir 4 vokiečių kareivius (pasitraukusius iš rusų belaisvių stovyklos), kurie su Saturno būrio partizanais ėjo Karaliaučiaus link, norėdami pasiekti Vokietiją.

Po šv. Mišių buvo šventinamas paminklinis kryžius Žiburių kaimo pakelėje, ties Mickiškės mišku, kur tuomet įvyko dešimčiai vyrų lemtingas mūšis – žuvo devyni partizanai ir buvo mirtinai sužeistas Aleksų sūnus Vytautas, mūšio lauke kirtęs rugius; jis tą pačią dieną mirė.

Mūšio metu žuvo: Jonas Jakutis-Plecha-
vičius, Steponas Norkus-Stepukas, Antanas

Jokubauskas-Adomas, Stasys Jukna (slapyvardis nežinomas), Juozas Kaminskas (slapyvardis nežinomas). Vokiečių kareivių vardai nežinomi. Partizanų pavardės iškal-
tos lietuviško laukų granito kryžiaus lieme-
nyje ir liudys praeiviams apie mūsų valsty-
bės laisvės kainą.

Iškilmingame minėjime dalyvavo Tau-
ragės, Jurbarko, Raseinių pasipriešinimo
okupacijoms organizacijų (Lietuvos LKS,
LPKS, LPKTB, LPKTS), taip pat
LGGRTC atstovai, šaulių rinktinė iš Jur-
barko, šauliai iš Raseinių, Tauragės ir Kau-
no, nemažas būrys vietinių gyventojų, žu-
vusiujų giminės – paminklo statytojai.
Džiugu, kad vis daugiau pasirodo jaunimo,
mokinių, besidominčių tų laikų mūsų vals-
tybės istorija.

Saturno būrio išdavystės būta neeilinės – emgėbistai žinojo, kur būrio vadas pe-
rims šifruotę iš ryšininkės, ir pirmosios au-
tomatų papliūpos teko jam. Jis buvo sun-
kiai sužeistas, tačiau nurodė būriui, kaip
gintis.

Nors Saturnui pavyko iš mūšio lauko
pasitraukti, bet emgėbistų persekiojamas
žuvo vėliau, nespėjęs net pagyti.

Išblaškytą Saturno būrį perėmė Lydžio
štabe dirbęs Vidmantas (H. Danilevi-
čius), jį perorganizavo ir perdavė kitam
vadui. Nuo 1945 m. rugsėjo 1 d. Lydžio
rinktinės štabo viršininkui Bernotui
(J. Kubiliui) išvykus į Vilniaus universi-
tetą tęsti studijų, Vidmantas perima šta-
bą ir jam vadovauja.

* * *

Vartydami Kęstučio apygardos įkūrimo
dokumentus „Laisvės kovų archyve“,
taip pat knygoje „Lietuvos partizanai
1944–1953“ randame sausokus įrašus:
„Viena stipriausių rinktinių aptariamoje
erdvėje buvo Lydžio rinktinė. Jos struk-

tūra ir veiklos nuostatai vėliau sudarė JKA pagrindą¹.

„Lydžio rinktinės štabui vadovavo H. Danilevičius-Vidmantas...“²

Kas sukūrė tą stiprią rinktinę – nepasakyta. Matyt, dokumentų nerasta, gali būti, kad jie sunaikinti. Tačiau verta atkurti situaciją Lydžio rinktinėje iš negausių to meto rinktinės dalyvių prisiminimų ir autoriaus prisiminimų, nes autorius praleido jaunystę Lydžio rinktinės (Erškėčio ir Fikuso) veiklos teritorijose.

Lydžio rinktinės štabo apsaugos Railos būrio vadas ir žvalgybos viršininkas (1944–1946 m.) A. Stoškus³ apie pasipriešinimo okupantams pradžia pasakoja: „Kai išgirdau fronto dundesį rytuose, supratau, kad vėl bus naikinami tautiečiai – bus naikinama Lietuva. Ką daryti? Pasitarti nuvykau į Fermų kaimą Eržvilko valsčiuje pas Joną Kubilių, o kartu su juo – į Balandžių kaimą pas kpt. J. Babilų⁴. Nutarėme įkurti organizaciją. J. Babilius – vadovas, J. Kubilius – pavaduotojas, aš, A. Stoškus – žvalgybos viršininkas. Prisiekėm, pasirinkom slapyvardžius: aš – Railos, Jonas Kubilius – Bernotas, Jonas Babilius – Ridikas“. Nesunku suprasti, kad kpt. J. Babilius padėjo pirmuosius šios karinės organizacijos pagrindus, sudarė jos struktūrą.

Autorius mena, kad Šimkaičių valsčiaus kaimų vyrai dviračiais važiuodavo į Eržvilko apylinkes, kur būdavo rengiamos karinės pratybos.

Railos, Bernoto ir Ridiko įkurta LLA kuopa išaugo į didelį, gerai organizuotą karinį vienetą dar vokiečių okupacijos metais. Jie organizuotai gindavo kaimus nuo bolševikinių partizanų, kurių gyventojai nepriėmė, nerėmė, nemaitino. 1943–1944 m. tarp LLA karių ir bolševikinių partizanų (daugiausia rusų ir žydų) įvyko nemažų susirėmimų tiek Šimkaičių, tiek Eržvilko valsčiuje.

Šios LLA kuopos centras buvo Eržvilko gimnazija, nes pagrindiniai vadovai buvo gimnazijos mokytojai: A. Giedraitis⁵, gimnazijos direktorius – informacijos skyriaus viršininkas, J. Kubilius – štabo viršininkas, P. Ruibys-Žigas, Garbštas⁶ – rinktinės vadas ir kt. 1944 m. gegužės mėn., dar tebesant vokiečių okupacijai, Zosė ir Henrikas Danilevičiai⁷ atvyksta į Būdų dvarą pas p. Druktenį prie Eržvilko. Jau tada Henrikas buvo LLA karys. Atvykęs jis iškart susisiekiama su vietine LLA kuopa ir tampa aktyviu jos dalyviu, o nuo rugsėjo mėn. – Eržvilko gimnazijos mokytoju. Spalio pabaigoje Eržvilką okupuoja rusai. Prasideda LLA karių persekiojimai. Jau 1945 m. vasario 6 d. suimamas direktorius A. Giedraitis ir Vyt. Steponaitis, po jo – J. Babilius-Ridikas. LLA Eržvilko kuopa keičia taktiką: pereina prie partizaninio pasipriešinimo. LLA kuopa perorganizuojama į Lydžio rinktinę.

Po J. Babiliaus arešto vadovavimą rinktinei perima karininkas P. Ruibys-Žigas. H. Danilevičius-Vidmantas dirba štabe – keičia suimtuosius ar žuvusiuosius. Po A. Giedraičio arešto vadovauja informacijos skyriui. Sužeidus J. Strainį⁸, Vidmantas perima vadovavimą Saturno būriui. J. Kubiliui išvykus į Vilnių, Vidmantas perima Lydžio rinktinės štabą ir jam vadovauja. (Tada Lydžio rinktinės štabe dirbo ir J. Kasperavičius-Angis, Visvydas⁹, atgaunantis jėgas po sužeidimo 1945 m. birželio mėn.)

Kaip tik tuo metu (1945 m. pabaigoje–1946 m.) prasidėjo aktyvios derybos dėl Jungtinės Kęstučio apygardos įkūrimo. Tose derybose sprendžiamąjį balsą turėjo Vidmantas, stipriausios karinės organizacijos štabo viršininkas. Jungtinė Kęstučio apygarda buvo įkurta 1946 m. rugsėjo 12 d.¹⁰ Pirmuoju jos vadu išrenkamas Lydžio rinktinės štabo

narys J. Kasperavičius-Visvydas, Angis, Šilas.

H. Danilevičius-Vidmantas buvo energingas, drąsus partizanas, karininkas, stambios karinės organizacijos, užimančios didžiulę teritoriją (visą Tauragės apskritį ir dalį Raseinių apskrities), štabo viršininkas. Mėgo judrų gyvenimo būdą, niekuomet neužsibūdavo vienoje vietoje. Mūšiuose kovėsi drąsiai, mėgo akibrokštus priešui. Gera pažinojo rinktinės teritoriją, todėl iš MGB spąstų išslysdavo gana dažnai. Be to, turėjo nepaprastą intuiciją, priešą pajausdavo tarsį penktuoju pojūčiu. Antai 1946 m. gegužės 21 d. Vidmantas buvo Railos štabo apsaugos būrio stovyklavietėje prie Šaltuonos netoli Plėkių dvaro (Eržvilko vlsč.). Tos dienos vakare su įprasta dviejų vyrų apsauga jis išvyko štabo reikalais į kitą stovyklavietę. Gegužės 22-osios ryte būrį atakavo priešas. Žuvo A. Celskys ir S. Živatkauskas¹¹, būrio vadas paimtas į nelaisvę.

Po šio įvykio Vidmantas perima štabo apsaugos būrio vadovavimą, perorganizuoja būrį ir perduoda vadovauti Mindaugui – V. M. Gužui¹². 1947 m. apygardos vadovybė H. Danilevičių-Vidmantą paskiria Lydžio rinktinės vadu; šiai rinktinei jis vadovauja iki 1948 m. liepos mėn.

1948 m. gegužės 5 d. sujungus tris apygardas buvo įkurta Jūros (Vakarų Lietuvos) sritis, jos vadu iki birželio mėn. tapo J. Žemaitis-Vytautas. Birželio 8 d. perduodamas srities vado pareigas A. Milaševičiui-Ruoniui Vytautas kalbėjo: „...Aš didžiuojusi, kad esu iš Kęstutėnų, iš tarpo tų, kurie Tėvynei davė tokius didvyrius, kaip Visvydą ir kitus, kurių žygdarbiai ir vardai galbūt nėra žinomi, bet apie jų darbus sužinos, juos įvertins ir amžiais atsimins atgimusi Lietuva...“¹³

Prie kęstutėnų ištakų stovėjo Vidmantas – Lydžio rinktinės štabo viršininkas; remiantis šios rinktinės statutu buvo kuriami pagrindiniai dokumentai. Štabo narys Visvydas – partizaninio judėjimo ideologas ir Vidmanto bendražygis, jie drauge kūrė apygardą. (Visvydui 1949 m. partizanų vadų suvažiavime suteiktas karžygio vardas.) Vidmantas buvo ne tik teoretikas, bet ir lauko karys, jis išmanė ir įgyvendino partizaninę taktiką, operatyvius veiksmus ir gynybą, slėptuvių sistemą, palaikė griežtą drausmę visoje rinktinėje ir organizavo ataklų pasipriešinimą okupantams. Tai vienas iš tų didvyrių, apie kuriuos tada kalbėjo J. Žemaitis-Vytautas.

1948 m. liepos mėn. Vidmantas paskiriamas Kęstučio apygardos vadu ir tas pareigas eina iki 1949 m. balandžio mėn. Tai penktieji Vidmanto, partizanų vado, partizanavimo metai. Negalėdami įveikti mūšio lauke, saugumiečiai pradeda nežabotą šmeižto kampaniją per Jurbarko, Tauragės, Raseinių vietinius laikraščius bei gausią agentų struktūrą.

Lemtinga pasala Vidmantui buvo suorganizuota 1948 m. gruodžio mėn., kai jis vyko į Kauną atsigabenti spausdinimo reikmenų ir kartu pasimatyti su žmona¹⁴.

Ryšį su Kaunu Vidmantas palaikė per Raseinių miesto pašto darbuotoją Kleopą Ambrazaitį (iš Raseinių valsčiaus Aukštašlynio kaimo). Šis Kaune turėjo pašto darbuotoją, kuris patikimai palaikė ryšį telefonu ir vykdė gautus nurodymus. Į Kauną K. Ambrazičio perduotą pranešimą įrašė ir iššifravo saugumiečiai ir atvykstančiam apygardos vadui su apsauga – Vl. Švelniu-Putinu, štabo apsaugos būrio vadu, ir ryšininku J. Trumpaičiu – suruošė pasalą, į kurią ir pateko Vl. Švelnys-Putinas, J. Trum-

paitis¹⁵ ir Z. Danilevičienė – Vidmanto žmona. Vidmantas sugebėjo išslysti iš spastų. Putinas neištvėrė Sokolovo komandos kankinimų ir išdavė draugus.

Šiuos faktus saugumiečiai panaudojo Vidmantui kompromituoti. Apie tai rašoma 1949 m. sausio mėn. pažymoje apie LSSR MGB agentūrinį-operatyvinį darbą ir LSSR MGB 2-N valdybos agentūrinio-operatyvinio darbo 1949 m. balandžio mėn. ataskaitoje¹⁶.

Saugumo agentai šmeižtą paskleidė po visą apygardos teritoriją. Jis pasiekė ir partizanus. Šie pareikalavo, kad Jūros srities vadovybė pašalintų apygardos vadą.

Nors Jūros srities vadovybei buvo aišku, kad Vidmantas nekaltas, tačiau ji neturėjo galimybės šio fakto išaiškinti partizanams. 1949 m. balandžio mėn. Jūros srities vadovybė Vidmantą pašalino iš Kęstučio apygardos vado pareigų ir paskyrė ryšių karininku, atsakingu už ryšius su Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų sritimi kaip Vakarų Lietuvos srities atstovą¹⁷. Apygardos partizanai buvo nuraminti.

Kad Vidmantas su išdavystėmis neturi nieko bendro, parodė netikėtas jo susitikimas su Pietų Lietuvos partizanų vadais A. Ramanausku-Vanagu, A. Grybinu-Faustu ir kitais, kuriuos Lydžio rinktinės partizanai (Palubeckas ir kt.) atlydėjo į Kęstučio apygardos vadavietę 1949 m. sausio pabaigoje. Vidmantui šie partizanai buvo nepažįstami, todėl buvo galima provokacija. Vidmantas su pistoletu rankoje visą parą juos tardė, kol įsitikino, kad tai iš tikrųjų Pietų Lietuvos partizanų vadai, ir tik tada leido nuvesti juos į Centrinės partizanų vadovybės vadavietę pas J. Žemaitį-Vytautą. Netrukus, vasario 2–22 d., ir įvyko garsumis partizanų vadų suvažiavimas. Tai aiškus įrodymas, kad Vidmantas buvo

taurus partizanas ir apdairus vadas, drąsus Tėvynės gynėjas.

Be to, Vidmantas tuo metu per susirėmimą su saugumiečiais buvo sužeistas į koją ir negalėjo vykti į Rytų Lietuvą. Tik pasigydęs apygardos ligoninėje Šimkaičių valsčiaus Pašlynio kaime pas Vaitkų, rudeniop išvyko į paskyrimo vietą – Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų štabą. Tačiau jau tada virš Šiaurės Rytų Lietuvos srities ir Algimanto apygardos buvo susitelkę išdavystės debesys, nes į Šarūno rinktinės ryšininkų tarpą buvo infiltruotas MGB agentas Vyt. Kučis-Mikas¹⁸. Vidmantą iš Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų štabo ryšių karininkas Rūgštymas atvedė į Šarūno rinktinės štabą¹⁹.

1994 m. lapkričio mėn. Anykščių laikraštyje „Žiburys“ išspausdintame straipsnyje „Algimanto apygardos žūtis“ istorikas Gintaras Vaičiūnas rašo: „1949 11 01 13 val. 30 min. pagal Princo [Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų vado Šarūno adjutanto Balio Žukausko. – P. G.] parodymus MGB 137 rikiuotės pulko kareiviai, vadovaujami rikiuotės mokyklos viršininko kapitono Limonov, Kauno MGB skyriaus viršininko majoro Fominich ir MGB 2-N valdybos 3 skyriaus viršininko papulkininkio Židko, pradėjo Algimanto apygardos Šarūno rinktinės štabo bunkerio šturmą. Šimonių girioje netoli Dienonių ežero žuvo buvęs Kęstučio apygardos (Žemaitijoje) vadas Henrikas Danilevičius-Vidmantas <...>, Šarūno rinktinės vado adjutantas Juozas Lapienis-Darius <...>, Žalgirio būrio partizanas Aloyzas Žilys-Žirnis <...>“.

Vidmantas partizano priesaiką garbingai ištesėjo iki galo ir žuvo karžygio mirtimi kovoje su klastingu priešu.

Tačiau saugumiečiai ir po mirties jo nepaliko ramybėje, šmeižto klastas rez-

gė toliau. Norėdami nuslėpti MGB agentą Vyt. Kučį-Miką, išdavusį Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų vadavietę ir visas Algimanto apygardos slėptuves, 1950 m. birželio mėn. saugumiečiai rotatoriumi išspausdino du atsišaukimus ir per Kimštienę (jai nežinant, kad turi reikalą su MGB agentu) perdavė juos J. Kimštui. Tuose atsišaukimuose MGB rašo, kad Danilevičius-Vidmantas

1949 m. rudenį išdavė A. Slučkos ir A. Starkaus bunkerius ir už tai jam įvykdytas partizanų karo lauko teismo nuosprendis²⁰.

Šie gandai iki šiol šen bei ten sklando teršdami garbingo karžygio vardą. Tikiuosi, kad ši nedidelė studija padarys šmeižtui galą.

Petras Girdzijauskas

Nuorodos

¹ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 237.

² Ibid., p. 238.

³ *Laisvės kovų aukos Pietų Žemaitijoje*, 2-as leidimas, Kaunas, 1998, p. 153.

⁴ Ibid., p. 20.

⁵ Ibid., p. 52.

⁶ Ibid., p. 142.

⁷ Ibid., p. 40.

⁸ Ibid., p. 154.

⁹ Ibid., p. 77.

¹⁰ *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, Nr. 12, p. 28.

¹¹ *Laisvės kovų aukos Pietų Žemaitijoje*, p. 187.

¹² Ibid., p. 58.

¹³ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit., p. 250.

¹⁴ LGGRTC videoįrašų archyvas. Videointerviu su Z. Danilevičiene.

¹⁵ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit., p. 251.

¹⁶ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 406, l. 11–48; b. 313, l. 162–196.

¹⁷ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit., p. 251.

¹⁸ G. Vaičiūnas, “Algimanto apygardos žūtis”, *Žiburys*, 1994, lapkritis, Nr. 11.

¹⁹ Iš T. Lapienio (J. Lapienio-Dariaus sūnaus) pokalbio su J. Kubiliumi-Rūgštymu.

²⁰ LYA, f. K-1, ap. 45, b. 107, t. 2, l. 186.

MŪSŲ AUTORIAI

ARŪNAS BUBNYS

humanitarinių mokslų daktaras,

Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis

LAURYNAS JONUŠAUSKAS

Istorijos mokslų magistras

ŽIVILĖ RAČKAUSKAITĖ

LGGRTC darbuotoja, istorijos mokslų magistrė

VIKTORIJA SAKAITĖ

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus darbuotoja

JUOZAS STARKAUSKAS

LGGRTC programos koordinatorius

NIJOLĖ ŽEMAITIENĖ

LGGRTC programos specialistė

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
1998, 2(4)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkanienė*
Tekstą rinko *Audronė Mockienė* ir *Daiva Kimtienė*
Maketavo *Edvardas Dumčius*

SL 2015. 1998 09 21. 10 sp. l. Tir. 800 egz. Užs. Nr. 278a
Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino BSPB spaustuvė, Antakalnio g. 52, LT-2055 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Juozas Starkauskas.

MVD VIDAUS KARIUOMENĖS
4-OSIOS DIVIZIJOS ANTRASIS
VEIKLOS PERIODAS.
1946 M.

Nijolė Žemaitienė.

GENEROLO
JONO ŽEMAIČIO VAIDMUO
PARTIZANINIAME KARE

Živilė Račkauskaitė.

PASIPRIEŠINIMAS
SOVIETINIAM REŽIMUI
LIETUVOJE SEPTINTAJAME–
AŠTUNTAJAME DEŠIMTMETYJE

Laurynas Jonušauskas.

STASIO LOZORAIČIO
IR VLIK'Ų SANTYKIAI
(1947–1948)

Viktorija Sakaitė.

ŽYDŲ GELBĖJIMAS

Arūnas Bubnys.

253-IASIS LIETUVIŲ
POLICIJOS BATALIONAS
(1943–1944)

